

ÕPETATUD EESTI SELTSI AASTARAAMAT
ANNALES LITTERARUM SOCIETATIS ESTHONICAE

2008

ÕPETATUD EESTI SELTSI
AASTARAAMAT

2008

ANNALES LITTERARUM
SOCIETATIS ESTHONICAE

ÕPETATUD
EESTI SELTS

1838

Tartu 2009

Toimetuse: Marten Seppel (peatoimetaja), Kadi Kass, Tiit Rosenberg

Keeletoimetaja: Reet Tens

Kujundaja: Meelis Friedenthal

Resümee (ingl k) *toimetaja*: Rachel J. K. Grace

Raamatu ilmumist on toetanud Eesti Teaduste Akadeemia

Esikaanel: Küüni tänav Tartus. Georg Friedrich Schlateri lito (1830ndad)

Autoriõigus: Õpetatud Eesti Selts ja autorid 2009

ISSN: 1406-8486

Tartu 2009

Sisukord

Artiklid

- Tiit Rosenberg*: Eesti Kirjanduse Seltsi ajalootoimkonna tegevusest 1908–1940 9
Zusammenfassung: Über die Tätigkeit der Geschichtskommission der Estnischen Literaturgesellschaft 1908–1940
- Sven Lepa*: Kingstoni hertsoginna ning Voka ja Toila mõisad aastatel 1781–1806 37
Summary: The Duchess of Kingston and the Manors of Voka and Toila from 1781 to 1806
- Kersti Liloson*: Hobusevargused Põlva kihelkonnas 19. sajandi lõpul 61
Zusammenfassung: Pferdestehlen im Kirchspiel Põlva am Ende des 19. Jahrhunderts
- Indrek Paavle*: Vallapartorgid – režiimi esindajad Eesti külas 1940. aastate teisel poolel 91
Summary: Rural municipal Party organisers: representatives of the Soviet regime in Estonian village in the second half of the 1940s
- Reet Bender*: Oskar Masing ja *Baltisaksa sõnaraamat* 126
Zusammenfassung: Oskar Masing und Deutschbaltisches Wörterbuch
- Heiki Valk*: Õpetatud Eesti Selts 1988–2008 163
Summary: The Learned Estonian Society in 1998–2008

<i>Kersti Taal</i> : Georg Julius Schultz-Bertram – baltisakslasena eestlaste seas	183
Summary: Julius Schultz-Bertram – a Baltic-German among Estonians	
<i>Ülle Tarkiainen</i> : Herbert Ligi agraarajaloolasena	201
Summary: Herbert Ligi as an agrarian historian	
<i>Märt Uustalu</i> : Tartumaa rüütlimõisate omanikest 18. sajandi algusest 1919. aastani (seisusliku koosseisu analüüs)	213
Summary: Knight Manors of Tartumaa from the Beginning of the 18th Century to the Year 1919: Classes as Manor Owners	

Kokkuvõtted

<i>Piret Toomet</i> : Pál Hunfalvy <i>Reis Läänemere provintssides</i>	235
<i>Heino Mardiste</i> : Maakaartide salastamine ja moonutamine Nõukogude Liidus ENSV kaartide näitel	238
<i>Enn Küng</i> : Vello Helk ajaloolase ja arhivaarina	241
<i>Mart Niklus</i> : Vello Helk ajakirjanikuna ja tema kirjavahetusest	243
<i>Peeter Järvelaid</i> : Ilmar Tammelo (1917–1982) teadlaseks kujunemine	245
<i>Ott Kurs</i> : Herbert Ligi ja ÕESI taastamine	247

<i>Kaarel, Karolina Antons: Kuidas õpetada ajalugu läbi spordi?</i>	249
<i>Tiit Rosenberg: Õpetatud Eesti Seltsi tegevus 2008. aastal</i>	250
<i>Tiit Rosenberg: Activities of the Learned Estonian Society in 2008</i>	253
<i>Õpetatud Eesti Seltsi ettekanded 2008. aastal</i>	257
<i>Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2008 autorid</i>	259

Eesti Kirjanduse Seltsi ajalootoimkonna tegevusest 1908–1940

Tiit Rosenberg

Kui 6. augustil 1907 alustas tegevust Eesti Kirjanduse Selts (EKS), siis sai eesti kultuuriavalikkus taas keskse seltsi, millest oli ilma jäädud pärast ärkamisaegse Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemist 1893. aastal. EKS-i asutamist oli üritatud mitmel korral, kuid asi oli hakanud vedu võtma alles 1904. aastast, kui idee vedajateks said Jaan Tõnisson, Villem Reiman, Oskar Kallas, Heinrich Koppel jt. 1905–1906 toimus mitu algatuskoosolekut, kus pandi paika uue *kirjanduse, teaduse ja kunsti* seltsi eesmärgid ja korralduslikud alused. EKS-i esimeheks valitud Reimani juhtimisel alustas selts energilist tegevust ja saavutas kohe algusest peale laia toetajaskonna. 1907. aasta lõpus oli seltsil juba 400 liiget, 1912. aastaks tõusis nende arv 1200 ja 1917. aastaks 1550-ni. Eesti Vabariigi algusaastatel seltsi liikmete arv mõnevõrra langes, kuid 1920. aastate lõpuks tõusis see 1800-le ja püsis ka hiljem sel tasemel.¹

Seltsi laiahaardelise tegevuskava elluviimine toimus eeskätt mitmesuguste toimkondade kaudu, mis koondasid vastava ala pädevamaid ja asjast huvitatud liikmeid. EKS-i tegutsemisaja jooksul moodustatud kümnekonnast toimkonnast kesksemad olid keeleteoimkond (1920. aastast tegutses selle juures ka õigekeelsussõnaraamatu komisjon), kuukirjatoimkond (1929. aastast ajakirja *Eesti Kirjandus* toimetuse nime all), kirjanduse toimkond (kuni 1929. aastani eraldi koolikirjanduse ja rahvakirjanduse toimkonna näol), ajalootoimkond (asutati 1908) ning kodu-uurimise toimkond (1914).²

¹ August Palm. Eesti Kirjanduse Selts 1907–1932. Tartu 1932, lk 14.

² Samas, lk 16–17.

Foto 1. Eesti Kirjanduse Seltsi juhatus 19. aprillil 1931. Esireas vasakult: Johan Kõpp, Friedrich Karlson, Jaan Roos, Friedebert Tuglas, Albert Saareste, Hans Kruus, Richard Kleis. Teises reas vasakult: Daniel Palgi, Julius Mägiste, Ants Oras, Peeter Tarvel, Hermann Evert, Ferdinand Linnus, August Annist. (EKM EKLA A-178:8)

Jaauanuaris 1914 valiti tervislikel põhjustel tagasi tõmbunud Reimani asemele senine abiesimees Juhan Kõpp, kes juhtis seltsi 1914–1921. 1922. aastal valiti esimeheks Jaan Jõgever. Viimase surma järel 1924 sai esimeheks alates 1914. aastast abiesimeheks olnud ajakirjanik Anton Jürgeinstein, kes aga 1929. aasta algul lahkus tervislikel põhjustel esimehe kohalt. Kuni uute valimisteni asendasid esimeest senised abiesimehed Albert Saareste ja Jaan Roos (selles ametis alates 1925). 25. märtsil 1929 valiti uueks esimeheks Friedebert Tuglas, kes oli selles ametis kuni 1939. aasta lõpuni. Siis valiti esimeheks Hans Kruus, kes pidi ametisse asumata 1940. aastast. Abiesimeestena jätkasid ilmselt kuni seltsi sulgemiseni 1940. aasta sügisel Roos ja 1939 esimeseks abiesimeheks valitud Richard Kleis.

Ajalootoimkonna asutamine ja tegevus 1908–1917

Ajalootoimkonna loomise algatajaks ja esimeseks juhiks oli EKS-i esimees ja tolleaegseid paremaid eesti soost ajaloouurijaid Reiman. Juba varsti pärast EKS-i asutamist loodi 2. oktoobril 1907 eestseisuse poolt ka esialgne *ajaloo armastajate komisjon*, mille koosseisu kuulusid 9 meest: Reiman, Martin Lipp, Kõpp, Johannes Kerg, Jõgever, Nikolai Kann, Heinrich Bauer, Aleksander Põrk ja Gustav Suits. Komisjon alustas tööd 3. jaanuaril 1908, mil selle esimeheks valiti Reiman ja uute komisjoniliikmetena lisandusid veel Hindrik Prants, Jaan Sitska, Peeter Põld, Mihkel Kampmann, Mihkel Haavik, Jaan Tammemägi ja Jüri Tilk.

1914. aastal kuulus komisjoni 19 liiget – üks ajalooteadlane (Sitska Tallinnast) ja ülikoolilektor (Jõgever), 5 pastorit (Reiman, Kõpp, Lipp, Kerg, Matthias Johann Eisen), 7 koolijuhatajat ja -õpetajat (Põld, Kampmann, Edgar Eisenschmidt, August Sildnik, Tammemägi, Juhan Tork, Haavik), üks ajakirjanik (Prants), majandusteadlane (Johanna Sild Tartust), üliõpilane (Arnold Sihver) ja kirjanik (Suits Helsingist) ja Leeni Vesterinen-Ploompuu Helsingist.

Komisjoni ülesandena sõnastati 1908. aastal: *Eesti maad ja rahvast minevikus ja olevikus tundma õppida, mõlematesse puutuvaid uurimisi laiematele ringkondadele tutvustada ja kirjatöösid kodumaa ja tema ajaloo tundmiseks välja anda*. Sellele lisaks taheti jälgida võõrkeelset ajalookirjandust, milles käsitletakse Eesti maad ja rahvast, et

Foto 2. Villem Reiman (EKM EKLA A-29:196)

seada siis ka seltsi ettekandekoosolekuil tutvustada. Püstitatud ülesannete täitmiseks otsustati esialgu korraldada avalikke kõnekoosolekuid, koostada kihelkondade kirjeldusi ja asuda uurima Eesti perekondade ajalugu.³ Edasise tegevuse käigus aga tegevuskava laienes ja täpsustus.

Reimani ja tema tagasiastumise järel 1914. aastal toimkonna esimeheks saanud Kõpu juhtimisel tegutses komisjon üsna aktiivselt ja tulemusrikkalt: 1) arhiivianestiku kogumisel ja avaldamisel; 2) teaduslike ja populaarteaduslike tööde soetamisel ja kirjastamisel ühes vastava kaastöö avaldamisega ajakirjas *Eesti Kirjandus*; 3) avalike ettekannete ja aastaülevaadete pidamisel.

ARHIIVIMATERJALIDE KOGUMINE. Eeskätt kultuuri- ja kirjandusloolaseid materjale hakati koguma peamiselt saadud kingituste najal, sest ostudeks puudus seltsil esialgu raha. Juba esimesel tegevusaastal laekus materjale Eesti Kirjameeste Seltsi ja Eesti Aleksandrikooli kohta, Jakob Tamme, Jaan Jungi ja Jakob Kunderi käsikirju ning dr Heinrich Rosenthali annetusena Friedrich Reinhold Kreutzwaldi ja Lydia Koidula terviklik kirjavahetus, samuti hulk Koidulale ning Johann Voldemar Jannsenile saadetud kirju (Carl Robert Jakobsonilt, Antti Almborgilt, Jaan Adamsonilt, Ado Reinvaldilt, Mihkel Veskelt, Georg Julius Scultz-Bertramilt jt). Samal aastal saadi seltsi kogusse veel Peeter Oru mälestused ja Peeter Eichenfeldti märkmed Pühajärve sõjast jmt. Materjale püüti hankida ka ise kohal käies (Jakobsoni kohta Kurgjal Jürgensteini poolt ja Kreutzwaldi asjus käis Tallinnas Reiman). Rikkalikuimaks kujunes 1911. aasta, mil selts ostis 150 rubla eest suurema osa Kreutzwaldi pärandist – *Kalevipoja* algmaterjalid, hulk rahvalaulude käsikirju, 65 F. R. Faehlmanni, 138 F. A. Schiefneri, 37 H. D. Jürgensoni jt kirju ning muud ainestikku. 1915. aastal osteti 100 rubla eest pärijatelt kolm puuda Veskelt järele jäänud pabereid. Annetustena sai selts maailmasõjaeelsetel aastatel veel materjale Maltsveti liikumise kohta, kogu Adamsoni kirjavahetuse ja käsikirjalise pärandi, Kunderi käsikirju ja kirjavahetust jm. Laekunud materjale püüti kohemaid ka avalikkusele tutvustada, avaldades osa materjale seltsi kuukirjas *Eesti Kirjandus*. Raamatuna jõuti juba 1910–1911

³ Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat I. Tartu 1909, lk 106–108.

Kaarel Leetbergi toimetusel avaldada Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus ning teha ettevalmistusi Koidula ja Almbergi (ilmus 1925) ning Koidula ja tema omaste kirjavahetuse (ilmus 1929) avaldamiseks. Ilmusid ka mälestusmaterjalid Veskest (1915).

RAHVATRADITSIOON. Hoopis vähe kogunes seltsi esimesel tegevuskümnendil aga suulist rahvatraditsiooni, ehkki seda tegevussuunda peeti väga oluliseks. Juba 1910. aastal soovitas Helmi Pöld asuda korjama suulisi pärimusi 1905. aasta kohta. Raha ja vabatahtliku tööjõu vähesuse tõttu ei õnnestunud kõike kavandatud teoks teha. Olulisemaks algatuseks oli 1911. aastal Reimani poolt ajalootoimkonna nimel *Eesti Kirjanduses* avaldatud üleskutse ja kava ajalooliste mälestiste – nii kirjalike kui ka suuliste – korjamiseks.⁴ Kirjalike mälestuste alla liigitati memuaarid, kirjavahetused, käsikirjad, kõned, aruanded, ametlikud paberid ja tunnistused valitsuse-, kohtu- ja kirikuarhiividest, protokollid ja kaebekirjad, revisjoni- ja vakuraamatud, karikatuurid ja pamfletid jne. Suusõnaliste all mõisteti rahva jutu järgi üleskirjutatud mälestusi sõdadest, taudidest, näljast, nekruptipüügist, pärisorjade põgenemisest, viinaajamisest, vooriskäimisest, kohtupidamisest, perekonnanimede panemisest jms.

1915. aastal ilmus EKS-i ajalootoimkonna üleskutse kodumaa arhiivide uurimiseks. Tähelepanu juhiti arhiivi ajaloole üldiselt, nimestikule ja kataloogile, teadetele üksikute dokumentide ja käsikirjade sisu kohta ning eriti olulistena märgiti kirikukroonikaid.⁵

Maailmasõja tõttu ei jõudnud seegi ettevõtmine algatusest kaugemale.

EKS-i ajalootoimkond seadis enesele ülesandeks ka kihelkondade ajaloo igakülgse uurimise. Valmis kihelkondade kirjeldamise kava, kuid selle tegeliku teostamiseni siiski ei jõutud. 1914. aastal võttis toimkonnalt tööjärje üle EKS-i juurde asutatud kodumaa tundmaõppimise toimkond.

AJALOO-UURIMISE vallas jäid tulemused napiks, sest enam-vähem professionaalsel tasemel suutis seda teha vaid Reiman, keda vähemal

⁴ EKM EKLA F 16, M 2:15 (Ajalooliste mälestuste korjamine, üleskutse EKS-i ajalootoimkonna nimel). V. Reiman. 1.07.1911; Eesti Kirjandus 1911, lk 208–215.

⁵ EKM EKLA F 16, M 2:16 a.

määral toetasid Lipp ja Köpp. Lootusi pandi selles osas küll ülikoolis õppivatele noortele ajaloolastele, keda oli kümnekond, kuid nende tegevus hakkas vilja kandma alles iseseisvusajal.

Reiman tegeles jätkuvalt kultuurilooga, avaldades mitu arvestatavat artiklit ka *Eesti Kirjanduses*.⁶ Hariduse- ja kirikuloo uurijana endale varem nime teinud Lipu peamiseks tegevussuunaks EKS-is sai genealoogia, sh tuntumate eesti suguvõsade laiema uurimise algatamine.⁷ 1908. aastal ilmus EKS-i kirjastusel tema varem valminud uurimus *Masingite suguvõsa* ning ajalootoimkond võttis tema ettepanekul oma töökavva sugukondade uurimise. 1909. aasta algul avaldati toimkonna nimel üleskutse vastavate materjalide kogumiseks ja juhend sellealaseks tööks. Eeskätt pidi uuritama neid orjuseaegseid perekondi, kes *meie rahva, kodumaa ja riigi jaoks kuidagi tähtsaks saanud*. Töö pidi sündima plaanikindlalt: *Iga kihelkonna kohta peaksime selgusele saama, missugused perekonnad seal tõusnud, seal tegevad olnud, kellel meie rahva ja tema kultura kohta oma ajalooline tähtsus*. Peale muu pidi sellisel uurimistööl olema ka rahvusliku äratuse eesmärk. Järgnevate aastate jooksul kogunes Lipule saadetisena üsna rohkesti ainetikku, millele lisaks uuris Lipp ka ise arhiive ning nii valmis tal endal mitu elulugu – Karellide (käsikiri 1911, ilmus 1932), Hans Wühneri ja Laalandite kohta. Lipu tööd ja taotlused leidsid aga ka arvustamist ja koguni naeruvääristamist,⁸ mistõttu suguvõsade uurimine jäi pärast 1913. aastat seltsi töökavast välja.

⁶ Vt: Johan Köpp. Villem Reiman ajaloolasena. – Ajalooline Ajakiri 1924, nr 1, lk 10–17; Luule Nõmm. Villem Reiman Eesti ajaloo uurijana. Diplomitöö. Juhendaja T. Rosenberg. Tartu 1985.

⁷ Vt: Hendrik Sepp. Martin Lipp kui ajaloo uurija. – Eesti Kirjandus 1923, nr 4, lk 145–150.

⁸ Näiteks arvustasid seda nii V. Reiman, J. Köpp ja J. Tõnisson kui ka E. Vilde ja J. Vilms. Asjaolu, et juba enne rahvuliku professionaalse ajaloo uurimise sündi nõudlikumat taset suudeti taotleda, tunnistab üks J. Köpu kiri V. Reimanile Pärnust 6. märtsil 1908, milles J. Köpp arvustas 1907. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi toimetusel ilmunud Martin Lipu genealoogilist uurimust “Masingite suguvõsa”. J. Köpp, kellele hakkas vastu ametivenna “kallitest”, “ustavatest”, “õnnistatud” jne epiteetidest kubisev stiil, märkis, et “ajaloolistes töödes, mis teaduslikud tahavad olla, peab ka teaduslik kõneviis olema. On aeg, et ka meil sellega harjutaks, et teaduslik töö mitte ei ole hale ja armas lugemine maarahvale”: EKM EKLA, F 105, M 18:7 (kuus J. Köpu kirja V. Reimanile 1899–1916).

Üheks seltsi ettevõtmiseks oli koguteose *Eesti 19. aastasajal* koostamine, millega Reiman tegi algust 1911.–1912. aastal. Selle eeskujuks oli Soome vastav teos ning koguteos pidanuks ilmuma talurahva vabastamise 100. aastapäevaks. Kahjuks selle ambitsioonika teose valmimiseni ei jõutud, nagu ka 1914. aastal Kõpu algatatud *Eesti rahva ajaloo* koostamiseni.

1916. aastal võeti ilmselt Kõpu algatusel töökavasse veel venekeelse Eestit ja eestlasi tutvustava teose (*Estoncy. Kul'turno-istoricheskije ocerki*) koostamine.⁹ 16 autori hulgas pidid olema sellised nimed

nagu Kallas, Reiman, Mihkel Martna, Konstantin Päts, Tõnisson jt. Kõpp kavatses ise kirjutada ülevaate kiriku- ja usuelust, Reiman kultuurist ja ajaloost. Artiklid pidid andma põhjaliku ülevaate senistest kultuurialastest saavutustest ja plaanidest. Ilmselt peeti silmas vajadust venelastele selgemalt teadvustada eestlaste kardinaalset erinevust siinsetest baltisakslastest. Sõja tõttu olid viimased sattunud suurvene šovinistliku ründe objektiks ning tekkis oht, et vene üldsuse silmis samastatakse baltlastega kõiki Balti provintside elanikke. EKS-i väljaandel nimetatud teoseni ei jõutud, ehkki sama laadne teos rea vene, läti ja eesti autorite sulest ilmus.¹⁰ 1918. aastal

Foto 3. Johan Kõpp (EKM EKLA A-98:40)

⁹ Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat IX (1916), lk 58.

¹⁰ В Прибалтийском крае. Эсты и латыши, их история и быт. Сборник статей под редакцией проф. М. А. Рейснер. Москва 1916. – Eesti autoritest olid selles teoses esindatud Rein Eliaser ja Peeter Ruubel.

kavatseti aga “ajanõuetele vastavalt” Eestit tutvustava saksakeelse koguteose koostamist.¹¹

Kirjas Reimanile 10. märtsist 1916 märkis Köpp, et mõned nooremad usuteadlased olid algatanud mõtte anda usupuhastuse 400. aastapäeva puhul välja koguteos, mis peaks olema teaduslik kirjeldus usu- ja haridusoludest Eestis reformatsioonijärgsetel sajanditel, mille kohta Köpp esitas ka kavandatava 10-peatükilise teose üksikasjaliku kava. Mõnevõrra tagasihoidlikumal kujul ilmus nimetatud teos Olaf Silla toimetusel 1924. aastal, sisaldades Kõpu sulest peatükki “Usupuhastus ja kirikuvalitsuse korraldus”.¹²

Oma tegevuse algperioodil korraldas ajalootoimkond ka ettekan-dekoosolekuid, mis toimusid tavaliselt Vanemuise või EÜS-i majas 1–4 korda aastas ja 1–3 ettekannet korraga. Paljud peetud ettekan-netest ilmusid hiljem ka artiklina *Eesti Kirjanduses*, mõnes kogumikus (*Eesti Kultura*, *EÜS album*) või omaette väljaandena.

1917. aastal võis EKS heita tagasivaate iseenda tegevusele ja kava-dele, mille sõnastas kahes artiklis seltsi esimees ja ajaloo-toimkonna juhataja Köpp.¹³ Analüüsisides seltsi kuukirjas *Eesti Kirjandus* esimese tegevuskümneni jooksul avaldatud materjalide põhjal Eesti rahvus-teaduste seisu ja saavutusi, tõdes Köpp ajaloo osas, et Eesti rahva ajalugu on veel kirjutamata. *Meie maa kohta kirjutatud ajaloolistes töödes räägitakse harilikult välistest oludest ja elutingimustest, mis muidugi rahva elus enam või vähem sügavalt on mõjunud, kuid rahvast ennast näeme õieti vähe esinevat. [...] Ajaloo uurimisel tegeldakse rohkem viimase aastasajaga, eriti rahvusliku iseteadvuse ärkamise ja kujunemise looga. Suurelt osalt on aga selle uurijad kõik asjaar-mastajad, kes edukamad materjalide kogujatena kui üksikute ajaloo-liste sündmuste läbitöötajatena. Viimane kannab rohkem juhuslikku laadi, töödes liigutakse enamasti nagu ringjoonel, ilma asja olemu-seni tungimata. Ja nagu Köpp kokkuvõtvalt märkis, ei ole imestada selle juures midagi ja hurjutada ei saa kedagi, sest niikaua kui meil*

¹¹ Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat X (1917–1922), lk 8.

¹² Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924. Tartu, 1924 (J. Kõpult lk 137–160).

¹³ Johan Köpp. Eesti Kirjanduse Seltsi asutamise lugu. – Eesti Kirjandus X (1915), lk 73–79; Eesti Kirjanduse Selts 1907–1917. – Eesti Kirjandus XIII (1918–1919), lk 1–19.

*eriteadlasi ei tõuse, kes sellekohase teadusliku ettevalmistuse järele täiesti ajaloo uurimisele anduvad, peame sel põllul, nagu paljudel teistelgi, ikka enam-vähem asjaarmastajalike töödega leppima.*¹⁴

Ajalooimkonna tegevus 1920–1940

Alates 1917. aasta veebruarist kuni 1920. aasta alguseni oli nii EKS-i kui ka tema toimkondade tegevus halvatud. Praktiliselt seiskus ka seltsi ajakirja *Eesti Kirjandus* väljaandmine. Uus tõus algas pärast Vabadussõda ja seoses Tartu Ülikooli toimima hakkamisega 1920. aasta algul. Ajalooimkonna taaskäivitajaks sai noor ja energiline soomlasest Eesti ja Põhjamaade ajaloo professor Arno Rafael Cederberg, kellel oli Tartusse tulles oma selge plaan *Eesti lähimas tulevikus teostatavate ülesannete kohta kultuurihistorilisel alal*.¹⁵ 11. märtsil 1920 oli rühm

Foto 4. Arno Rafael Cederberg (EKM EKLA A-2:205)

Tartu Ülikooli õppejõude tema initsiatiivil algatanud Akadeemilise Ajalooseltsi (AAS – oli üldse esimene akadeemiline ühing Tartu eesti ülikoolis) asutamise, mis teostus avakoosolekul 19. aprillil, kus võeti vastu AAS-i põhikiri ja valiti juhatus eesotsas prof Cederbergiga.¹⁶

¹⁴ Johan Kõpp. Eesti Kirjandus teise aastakümne algul. – Eesti Kirjandus XI (1916), lk 6–7.

¹⁵ Tiit Rosenberg. Professor A. R. Cederberg – Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu Ülikoolis. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr 2 (105), lk 79–90.

¹⁶ Jüri Kivimäe, Tiit Rosenberg. Akadeemilise Ajaloo Seltsi tegevusest (1920–1941). – Tartu Ülikooli teaduslikud sidemed. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, 16). Tartu 1985, lk 134–143.

14. märtsil 1920 aga peeti üle mitme aasta Eesti Kirjanduse Seltsi ajalootoimkonna koosolek, millest võtsid osa juhataja kohustes Eisen ning professorid Cederberg, Jõgever, Hans Oldekop, dots Pärtel Baumann, õppejõud Peeter Treiberg, Sildnik ja Hendrik Sepp. Pärast koosoleku avamist pani Eisen ameti maha ja uueks juhatajaks valiti Cederberg ning sekretäriks Sepp.¹⁷ Toimkonna töökorralduse osas leiti, et toimkond võiks tarviduse järgi edaspidi ka ise uusi liikmeid koopteerida ja võõraid kutsuda. Toimkonna töökava arutades leiti, et see peaks olema avar ja pikema aja peale kavandatud, tööalaks kodumaa ajalugu ja töö esijoones teaduslikku laadi, tarvilikul korral ka võimalikult populaarseid ülesandeid silmas pidades. Üksikasjalikum tööka väljatötamine jäi selleks valitud komisjoni (Cederberg, Oldekop, Sepp ja Sildnik) hooleks. Üles kerkis ka oma ajakirja asutamise mõte, kuid esialgu leiti, et ajalookirjutisi võiks edaspidigi avaldada ajakirjas *Eesti Kirjandus*.

Järgmisel koosolekul 25. märtsil 1920 vastuvõetud täpsustatud töökava nägi ette kahesugust tegevust: kogumistööd ja publitseerimist. Esimese alla pidid kuuluma rahva suusõnaliste mälestuste korjamine, ajalooliste allikate ja vanade kirjanduslike mälestusmärkide kogumine, teise alla aga esmajoones ajalooliste käsiraamatute väljaandmine (ajaloo allikateõpetus, arhiivijuht, eluloolis-biograafiline käsiraamat, genealoogiline käsiraamat ja lõpuks võimaluse korral ka ajalooliste käsikirjade prooviraamat). Ajalooallikate ja dokumentide avaldamiseks kavandati seeria *Documenta historica Estonica* ja ajaloouurimusteks seeria *Ajalooline Arhiiv*. Kogumistöö osas otsustati juba eeloleval suvel saata suusõnaliste rahvamälestuste ja ajalooliste dokumentide kogumiseks välja mõned stipendiaadid, kes oleksid täpselt instrueeritud, kuidas ja mida korjata.

27. märtsil 1920 kirjutas Cederberg samadest asjadest ka *Postimehes*. Soome Ajaloo Seltsi eeskujuks võttes osutas Cederberg vajadusele rakendada kogumis- ja avaldamistöödesse nii olemasolev

¹⁷ EKM EKLA F 16, M. 11:3 (EKS Ajalootoimkond. I protokolliraamat. Lk 1–291 on protokollid 14.11.1922–19.03.1940, lk 355–360 on lisatud kaks varaseimat protokollit: 14. märtsist ja 25. märtsist 1920).

EKS-i ajalootoimkond kui ka loodav ajalooselts, mis lähtuks aastakümneteks väljatöötatavast eeskavast.

Järgnevalt jäi aga EKS-i ajalookomisjoni töö siiski mõneks ajaks seisma, sest vahepeal asutatud avatud liikmeskonnaga AAS koondas saadaval olevad noored jõud enese ümber ja EKS-i ajalootoimkonna olemasolu muutus koguni küsitavaks, sest mõlema organisatsiooni ülesanded hakkasid kattuma.¹⁸ Sama olukord kujunes pärast Akadeemilise Emakeele Seltsi loomist ka EKS-i keeleteoimkonna puhul. Alles novembris 1921 peetud EKS-i toimkondade esindajate koosolekul jõuti seisukorda läbi arutades otsusele, et ajalootoimkonnal oleks AAS-i kõrval siiski oma eriülesanne täita: *laiemate ringkondade tutvustamine kõnes ja kirjas ajaloolase uurimistöö saavutustega, äratamaks huvi ja aitamaks kaasa ajaloolise mõtlemisviisi arendamisele*.¹⁹ Ajalootoimkond töötas sellekohase kodukorra ja lähema töökava välja 1922. aastal ja asus järgmisest aastast seda Cederbergi juhtimisel innukalt ellu viima. Lähemateks ülesanneteks tunnistati seejuures ajaloolise lugemiku väljaandmine, ajaloo koguteose koostamine, kodumaa ajalugu käsitlevate teoste tõlkimine ja stipendiaatide väljasaatmine ajaloolise materjali kogumiseks.²⁰ Uue kodukorra kohaselt muutus toimkonna moodustumise kord – varasema, soovivaalduste põhise avatud koosseisu asemel nähti ette toimkonna liikmete valimist EKS-i asemikekogu poolt kolmeks aastaks asemikekogu poolt kindlaks määratud arvu kohaselt koos koosseisu roteerimisega igal aastal kolmandiku võrra vanemuse põhjal, kusjuures oli võimalik ka tagasivalimine. Toimkonda juhtis vähemalt kolmeliikmeline juhatus ning üksikute eriülesannete täitmiseks võis toimkond moodustada veel eritoimkondi ja kasutada vajadusel ka väljastpoolt kaasatavate eriteadlaste abi.²¹ Vastavalt uuele kodukorrale uuendati juba 1923. aasta veebruarikoosolekul toimkonna koosseisu, jättes

¹⁸ AAS-i ja EKS-i ajalootoimkonna tegevuse paralleelsust heideti ette ka 1930. aastal, mil Haridusministeerium keeldus sellele viidates koguni toetussummade eraldamisest viimasele (vt EKM EKLA F 16, M 11:3, lk 168–170).

¹⁹ Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat X (1917–1922), lk 10.

²⁰ Samas.

²¹ Kodukorda uuendati vähesel määral 1928. aastal. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat XIII (1929). Tartu 1930, lk 33–35.

Foto 5. *Hans Kruus* (EKM EKLA A-3:193)

sealt välja osa toimkonna tegevusest kõrvale jäänud liikmeid, kelle asemele said kolm üliõpilast, sh Kruus.²² Märtsikoosolekul 1923 valitigi esmakordselt ka toimkonna juhatus – esimeheks jätkuvalt Cederberg, asejuhatajaks Kõpp ja sekretäriks üliõpilane August Oinas (al 1924 üliõpilane Rudolf Kenkmann).²³ Sellises koosseisus tegutseti kuni maini 1928, kui Cederbergi kodumaale ja Kenkmanni (al 1935 Kenmaa) Tallinna siirdumise tõttu sai toimkonna esimeheks Kruus, abiesimeheks jäi Kõpp (kuni 1934), kirjatoimetajaks sai Nigolas Treumuth (al 1933 Loone). 1935 sai juhatuse liikmeks Kleis ja Treumuth-Loone

surma järel kirjatoimetajaks Evald Blumfeldt. Viimatises koosseisus tegutses ajalootoimkond kuni seltsi sulgemiseni.

AJALOOMÄLESTISTE KOGUMINE sai EKS-i ajalootoimkonna tegevuses üheks peamiseks tööloiguks järgneva kümmekonna aasta jooksul. Juhtiv osa selle kava elluviimisel kuulus Cederbergile ja Johan Gabriel Granöle. Mõlemad olid Soomes olnud kodu-uurimistöö praktilisteks eestvedajateks ning asusid ka siin vastava töö etteotsa. Cederbergi kirjutis rahvamälestuste kogumisest, mis oli ilmunud Soomes 1919. aastal, sai ka Eestis sellesuunalises töös programmiliseks. *Postimehes* Sepa poolt tõlgituna ilmunud kirjutises rõhutas Cederberg, et

²² 1922. aastal oli toimkonnas 26 liiget – vanematest J. Kõpp, M. J. Eisen, M. Lipp, H. Prants, M. Kampmann, A. Kruusberg, J. Sitska, noorematest A. R. Cederberg, P. Bauman (al 1928 Haliste), H. Oldekop, H. Sepp, A. Sildnik, H. Moora, P. Treiberg (al 1935 Tarvel), O. Sild jt. 1930. aastast kuulus toimkonda 15 liiget.

²³ EKM EKLA F 16, M 11:3, lk 3–8.

nii soomlastele kui ka eestlastele on rahvamälestustel eriline tähtsus, kuna kirjalikud jäänused on neil puudulikumad kui paljudel teistel kultuurrahvastel.²⁴

EKS-i kodu-uurimistoimkonna etteotsa saanud Granö eestvedamisel algatati koguteose *Eesti väljaandmine*.²⁵ Koostati kihelkondade kirjeldamise kava, ajakirjanduses avaldati kogumistööle õhutavaid üleskutseid.²⁶ 1921. aasta kevadel jõuti otsusele, et töö edendamiseks ja hoogustamiseks on vaja kohale saata kogujaid. Küsimuse lahendamist hõlbustas KÜ Loodus rahaline toetus ning juba 1921. aasta mais sõitsid 16 loodusteaduse ja arheoloogia üliõpilast kodu-uurimistoimkonna stipendiaatidena Tartumaa kihelkondadesse ainst koguma.²⁷ Ka ajalootoimkonnale eraldati summad ajalooliste dokumentide ning rahva ajalooliste mälestuste kogumiseks. Esimesed stipendiaadid nii EKS-i ajalootoimkonna kui ka AAS-i poolt saadeti 3000–5000 marga suuruse stipendiumi eest katseliselt välja 1922. aastal. 1923. aasta aprillikuus arutati AAS-i juhatuse koosolekul stipendiaatide töö edasist iseloomu ning leiti tarvilik olevat alustada kihelkondade süstemaatilist läbitöötamist, milleks kavandati koos EKS-i ajalootoimkonnaga kogumistööde üksikasjalik kava. Selle koostamine usaldati tollal veel üliõpilase staatuses olevale Kruusile.²⁸

²⁴ Arno Rafael Cederberg. Perimätieto-tutkimus. Muutamia ääri viivoja. I–II. – Uusi Suomi 1919, 17. detsember, 31. detsember; Suusõnaliste mälestuste uurimine. – Postimees 1920, 28. august, 2. september, 3. september.

²⁵ Ilmusid Tartumaa (1925), Võrumaa (1926), Setumaa (1928), Pärnumaa (1930), Valgamaa (1932), Saaremaa I–II (1933–1934), Läänemaa üldosa (1938) ja Viljandimaa üldosa (1939).

²⁶ Asugem kodumaad kirjeldama. – Päevaleht 1920, 2. juuni; Valla ja kihelkonna geograafilise kirjeldamise kava. – Postimees 1920, 3. mai.

²⁷ Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat X (1910–1922), lk 12–13.

²⁸ H. Kruus oli kodu-uurimise vastu huvi ilmutanud juba varemgi, avaldades 1918. aastal üleskutsuva artikli “Koduümbruse ajaloo uurimisele” (Postimees 1918, 24. september). Selles vaatles ta lähemalt kohaliku ajaloo uurimise allikaid, seades neis esikohale vanemate inimeste mälestused. Oluliseks pidas ta aga ka valla-, kiriku- ja mõisaarhiive. 1930. aastal esitas ta ulatusliku kihelkondade ajaloo koostamise kava ja kavandas selle töö juhtimiseks Kihelkondade Ajaloo Peakomitee, kuhu kuulus kõigi asjast huvitatud institutsioonide esindajad – Eesti ja Põhjamaade ajaloo õppejõud, AAS-i ja EKS-i ajalootoimkonna, Eesti Rahva Muuseumi, Akadeemilise Emakeele Seltsi ning Eesti Rahvaluule Arhiivi esindajad. Kohtadele tuli asutada komiteed, kes hankinuks peakomitee juhtnõrde

Aastatel 1923–1926 saadeti AAS-i ja EKS-i poolt kindla kava kohaselt välja kokku 16 stipendiaati. Alates 1926. aastast kiirendati kogumistöö tempot. Suurendati stipendiaatide arvu ja stipendiume tõsteti 5000 margalt 6000-le. Nii siirdus sel aastal kogumistööle Viljandimaale AAS-i stipendiaatidena üheksa üliõpilast ja EKS-i ajalootoimkonna poolt senise nelja asemel kuus stipendiaati. Järgmisel, 1927. aastal, mil kirjeldati Valga- ja Võrumaa kihelkondi, oli väljas AAS-i poolt kümme ja EKS-i poolt viis stipendiaati. 1932. aasta suvel, mil üliõpilased rändasid kogumistöödel põhiliselt mööda Harju- ja Virumaad, jäi stipendiume koguni üle, mistõttu neli stipendiaati saadeti kogumanna eritraditsiooni rahvusliku ärkamisaja ja 1905. aasta liikumise kohta – käidi Suure- ja Kolga-Jaanis, Suure-Kõpus, Viljandi, Tarvastu ja Paistu kihelkonnas. Stipendiaatidena tegutsesid rahvatraditsiooni kogumisel põhiliselt filosoofiateaduskonna üliõpilased – traditsioonikogumisest võttis osa üle 70 stipendiaadi, aruanded laekusid 69-lt. Rekordarv kordi, s.o viiel korral – osales suvistel uurimistöödel üliõpilane L. Vilmre, kolmel korral töötas 9, kahel korral 20 üliõpilast. Ajaloolise traditsiooni kogumise aktsioon lõppes 1933. aastal, mil kogumistööd käis neli üliõpilast, talletades pärimusi 7 kihelkonnast. Selle töö tulemuseks oli 107 aruannet 95 kihelkonna kohta. Läbi kogumata jäi Petserimaa²⁹ ja aruanded laekumata 7 läbikäidud

järgi ajaloolisi andmeid, äratanuks ajaloohuvi laiemates hulkades ning soetaks ainelisi vahendeid oma kihelkonna ajaloo koostamiseks: H. Kruus. Eesti kihelkondade ajaloo koostamisest. – Ajalooline Ajakiri 1930, lk 117–120. Esimese kihelkondliku ajalooa ilmumise 1937. aasta lõpus Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandel J. Kõpu “Laiuse kihelkonna ajalugu”, mis oli valminud juba 1930. aastaks, kuid selle väljaandmine viibis rahaliste vahendite nappuse tõttu. Teostuse laiahaardelisuselt ja mahult (XI+711 lk) on see meie historiograafias lokaalajaloo alal tänini üks tipp-teoseid. Nii J. Kõpu teos kui ka teised kihelkondlikud uurimused (Johannes Hiimetsa Torma (1932) ja Hugo Rebase Rannu (1937) kihelkonna käsikirja jäänud ajalood) olid loogiliseks jätkuks Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimistoimkonna maakondlike koguteoste programmile edasise süvenemise suunas.²⁹ Petserimaa, eriti Setu osa läbitöötamist arutati hiljem mitmel korral ja 1935. aastal võeti nõuks selleks koguni spetsiaalse küsitluskava väljatöötamine, kuid järgmisel aastal ei õnnestunud majandusliku kitsikuse tõttu stipendiaate välja saata. AAS-i 1939/1940. tegevusaasta eelarvesse lülitati küll 200 krooni stipendiumiks ühe kihelkonna ainetiku kogumiseks, kuid seda realiseerida enam ei õnnestunud.

kihelkonna (Karja, Jaani, Noarootsi, Vormsi, Harju-Madise, Nissi ja Sangaste) kohta. Eriküsimustest koostati traditsioonikogud Erastvere ja Hummuli lahingupaikadest ning kodumaa pelgupaikadest ja ülevaade Tallinna Linnaarhiivi materjalidest. Eritraditsiooni kogusid 1905. aasta sündmuste kohta aga säilitatakse 1905. aasta seltsi fondis. Kogumistöö tulemust – 112 aruannet Eesti Kultuuriloolises Arhiivis,³⁰ mis moodustavad kompaktsed, ühesuguse programmi põhjal koostatud materjalide kogu, võib pidada peaaegu terviklikuks ajalooallikaks.³¹

ARHIIVIKOMISJON. Asjaliste mälestiste, materjalide, esemete ja andmete kogumiseks loodi jaanuaris 1925 eritoimkond (Aleksander Kruusberg, Köpp, Kruus), uurimaks, kuhu on jäänud Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi,³² Eesti Aleksandrikooli (saadi kätte Põltsamaalt 1928), Linda seltsi, Eesti Kirjameeste Seltsi jt materjalid. 1926. aasta lõpuks oli välja töötatud üksikasjalikum kogumiskava ning püüti luua kultuurilooliste korrespondentide võrku. 1927. aastal asuti jõudsalt kasvanud seltsi arhiivi korrastama (see asus alates 1925 Eesti Rahva Muuseumi Aia tänava majas keldrikorruse tulekindlas toas), milleks loodi ajalootoimkonna poolt spetsiaalne arhiivikomisjon eesotsas Kõpuga. 1928. aasta suveks loodeti valmis saada arhiivi kataloog. Arhiivi, samuti juba üsna suureks paisunud stipendiaatide aruannete kogu paigutamiseks algatas EKS koos AAS-i ja Akadeemilise Kirjandusühingu ning ERM-iga 1929. aastal Eesti Kultuuriloolise Arhiivi asutamise, mida hakkas juhtima nimetatud organisatsioonide esindajaist koosnev kolleegium ERM-i juures.³³ Sellesse tänapäevani toimivas arhiivi, mis on kujunenud omapäraseks teadus-asutuseks, ongi hoiustatud kõik EKS-i arhiivikogud.

³⁰ EKM EKLA, F 199 (AAS-i stipendiaatide aruannete kogu), M 1–61; F 200 (EKS-i ajaloo toimkonna stipendiaatide aruanded), M 1–22:1.

³¹ Terje Schmidt. Ajaloolise traditsiooni kogumine Eestis 1920.–1930. aastail ja rahvamälestuste kogu ajalooallikana. Diplomitöö. Juhendaja T. Rosenberg. Tartu 1984.

³² 1926 avaldas Aleksander Kruusberg “Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt. Kultuurilooliste materjalide kogu” (EKS Ajaloo-toimkonna toimetused 3), mille järgi nr 1 oli Russowi kroonika, nr 2 ja 4 H. Kruusi Eesti ajaloo lugemik.

³³ Evald Blumfeldt. Eesti Kirjanduse Seltsi arhiiv. – Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat XIX (1935), lk 35–47.

EESTI AJALUGU. Ajalootoimkonna keskseks ülesandeks oli Eesti ajaloo alaste eriväljaannete ja üldkäsitluste koostamine ning avaldamine. 1923. aastal algatas toimkond *Eesti ajaloo lugemiku* koostamise, mis pidi katma keskkoolide ja ülikooli seminariharjutuste vajadused vanemate ajalootekstide järele. Lugemiku koostajaks ja toimetajaks valiti Kruus, keda pidi materjali valikul ja kindlaksmääramisel abistama moodustatud komisjon (Cederberg, Oldekop ja Sepp). Lugemiku esimene osa ilmus EKS-i ajalootoimkonna toimetiste sarjas 1924. aastal, sisaldades valitud lugemispalu koos selgitavate sissejuhatustega Eesti ajaloo alalt kuni 1561. aastani.³⁴ Lugemiku järgmised osad ilmusid 1926 ja 1929, sisaldades lugemispalu vastavalt perioodid 1561–1721 ja 18.–19. sajandi kohta. 1928. aasta töökavasse oli toimkonnal võetud küll ka lugemiku IV osa koostamine kõige uuema aja kohta (mahuga samuti u 10 trükipoognat nagu eelmisedki),³⁵ mis aga ei teostunud.

Ajalootoimkonna koosolekul 17. juunil 1932 tegi seltsi teaduslik sekretär Daniel Palgi ettepaneku võtta tegevuskavva sellise *Eesti ajaloo* koostamine, mis oleks sobiv nii laiemale lugejaskonnale kui üksikasjugi haarav: *Sellest on korduvalt räägitud, kuid takistuseks väidetud küllaldaste eeltööde puudumist. Eeltööd pole siiski nii vähesed, et praegu ei võiks selle ülesande kallale asuda.* Palgi soovitas moodustada toimetuse ülikooli ajalooõppejõududest esotsas professor Kruusiga. Viimane aga oli nii kava kui ka toimetuse moodustamise suhtes esialgu tõrges, arvates: *õieti oleks väljaanne siiski veel varajane, sest palju ümberhinnanguid on teostamata. Kuid kava ei tohi maha matta, mida varem selle kallale asuda, seda varem saaksime rahuldava teose. Kõigil kultuurrahvastel on sellised teosed, nagu ka meie naaberrahvastel. Teos ei tarvitseks ilmuda kronoloogiliselt.*

Siiski moodustati juba sellel koosolekul tulevase teose toimkond (Kruus, Treiberg, Köpp, Harri Moora, Sepp, Juhan Vasar, Treumuth, Otto Liiv). Samas ilmnes ka tulevane huvide konflikt paralleelteose pinnal, mille koostamist oli samuti ette näha. Seetõttu võeti esialgu

³⁴ Lugemiku esimese osa tiraaž oli ligi 3000 eksemplari; augustist 1924 kuni 1926. aasta lõpuni oli sellest müüdnud 1154 eksemplari, mistõttu järgmiste osade tiraaž oli ilmselt väiksem. – EKM EKLA F 16, M 114:1 (H. Kruus, esimees. Kirjavahetus 1923–19.10.1940), L 10–18.

³⁵ EKM EKLA F 16, M 11:3, lk 115–120.

Foto 6. Elvas suvel 1932. Koosolemine, kus otsustati välja anda “Eesti ajalugu”. Vasakult H. Kruus, J. Roos, F. Tuglas, D. Palgi.

vastu otsus, et juhul kui samasugust, paralleelset teost algatatakse mujal ja kui see ei saa ettenähtavalt parem, siis oleks soovitatav, et toimkonna liikmed seda ei poolda. Aasta hiljem toimunud ajalootoimkonna koosolekul selguski, et *Eesti ajaloo* toimetusse valitud Sepp ja Vasar on tagasi astunud, kuna on end KÜ Loodusega lepinguliselt sidunud ja sellest üritusest osa võtta ei saa.³⁶

³⁶ Kirjastusühistu Loodus oli vastava teose loomisega alustanud juba novembris 1930, selle autorikollektiiv moodustus põhiliselt korporatsiooni Sakala kuulunud ajaloolastest eesotsas Hendrik Sepa ja Juhan Vasara ning ajakirjanike Juhan Libe ning August Oinasega, kelle kirjutatud “Eesti rahva ajalugu” hakkas vihikutena ilmuma 1932. aastast ning lugejapoolsetele ootustele vastavalt laienedes pidi saama kolmeköiteliseks koguteoseks. Teos oli mõeldud raamatuks kõigile. Taotledes küll ühendada teaduslikkust populaarsusega, kaldus ta siiski rohkem viimase poole, olles ositi autorite tasemest tulenevalt ka võrdlemisi ebahütlane.

1932.–1933. aasta jooksul selgitati teose üldkava, autorid, ulatus, kirjastamine jne ning asuti teksti koostama. 1933. aastal sai lõplikult paika teose toimetus – peatoimetaja Kruus ja tegevtoimetajad Moora, Kruus, Liiv ja Treiberg. Teos pidi ülesehituselt olema geneetilise ilmega, milles kõik küsimused oleks käsitletud küll lahus, kuid sisuliselt ühiselt esitatud. Teaduslikkuse juures pidi käsitluse stiil olema ometi võimalikult populaarne. Selleks otsustati joonealused viited ära jätta, lisades aga bibliograafia iga suurema peatüki lõppu.³⁷ Teose mahuks kavandati u 1800 lk, see pidi hõlmama aega muistsest iseseisvusajast kuni Vabadussõja lõpuni ning pidanuks valmis saama kolme aastaga.³⁸

Tegelikkuses nõudis teose koostamine palju rohkem aega ja vaeva, kui esialgu osati ette näha. Nii ilmus teose esimene köide 1932. aasta lõpu asemel alles 1935. aasta lõpul. Osalt takistas tööd ilmselt ka majanduslik surutis, mistõttu ajalootoimkonna eelarvet kärbiti varasemaga võrreldes 3–4 korda (1934–1936 oli see kõigest 100 krooni aastas), mis peaaegu välistas abitööjõudude kasutamise (teose koostamine ise oli korraldatud puhtalt kommertsalusel EKS-i kirjastusega sõlmitud lepingute põhjal).

Eesti ajaloo I köide ilmus enne 1935. aasta jõule ja levis erakordselt hästi – kogu trükk (2000 eks) müüdi ettetellimisel, mistõttu asuti kohe 2. trüki väljaandmisele (sedagi telliti ette üle 1000 eks). Nagu iseloomustas ühes intervjuus teost peatoimetaja Kruus, kes parajasti viimistles teise köite käsikirja (II köide ilmus augustis 1937), siis olevat teoksil olev suurteos esmajoones uudse ajalookontseptsiooniga, seda eriti poliitilise ajaloo, agraarolude, linnade tekkimise ja

Suurejooneliselt illustreeritud mahukas teos (kokku üle 1600 lk) jäi lõpetamata, katkedes 1937. aastal III köites 14. vihiku järel, käsitlusega 19. sajandi teise poolde jõudes. Ärkamisaja ülevaatega alates ja Tartu rahuga lõpetades jätkas seda teost aga 1936–1938 samuti KÜ Loodus väljaandel samas kujunduses 6 vihikuna (751 lk) ilmunud teos – Eduard Laamani “Eesti iseseisvuse sünd”, mida on nimetatud ka “Eesti rahva ajaloo” lisaköiteks.

³⁷ EKM EKLA F 16, M 11:3, lk 208–238.

³⁸ I kd (Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus) – 272 lk (tegelikult kujunes köite mahuks 376 lk); II kd (Ordu ja Taani aeg) – 356 lk (tegelikult 504 lk); III kd (Poola ja Rootsi aeg) – 396 lk (tegelikult 424 lk); IV kd (Vene aeg rahvusliku ärkamiseni) – 320 lk; V kd (rahvuslikust ärkamisest riikliku iseseisvuseni) – 356 lk.

elu küsimustes. Esmakordselt olid ilmumas kokkuvõtlikud ülevaated Eesti keskaja asustusajaloost, ainelisest kultuurist, rahandusest, mõõdundusest, keelest jne. Teooriate suhtes, mis näitavad eestlaste osa vanemas ajaloos peamiselt päikesepoolsest küljest, taotles teos jääda kriitiliseks. Nagu väitis Kruus: *Tõde, näidaku ta voorusi või puudusi, on kõigepealt hinnatav. Nõrkadel jalgadel seisvaid vaateid ei ole kunstlikult püsti seatud.*³⁹

Teose kolmanda köite valmimist pidurdas ühe selle põhiautori, Nigolas Loone surm ja teiste autorite ülekoormatus, mistõttu see pidi ilmuma 1939. aasta sügisel. Ehkki juba 10. märtsil 1939 pidas ajalootoimkonna aastakoosolek tarvilikuks kiirustada *Eesti ajaloo* lõpuleviimisega (et IV köide võiks tingimata ilmuda 1940. aasta sügiseks ja V köide sama aasta jõuluks), tuli kiiresti muutuva poliitilise olukorra tõttu (nn baasideajastu saabumisega) asuda muutma juba valminud teose kava. Nii jäeti alles 1940. aasta sügisel ilmunud kolmandast köitest välja seda lõpetama pidanud Põhjasõja ajastu käsitus, kuna see *siduvat meie ajalugu olulisemalt NSVL-u ajalooa kui Rootsi omaga*, mistõttu see otsustati paigutada teose IV köitesse, mis käsitlenuks Eesti ajalugu tsaariaegsel Venemaal kuni ärkamisajani.⁴⁰ Nagu selgub EKS-i ajalootoimkonna viimase koosoleku protokollist 19. märtsil 1940, oli sel hetkel toimkonna töökavas esikohal *Eesti ajaloo* jätkamine – IV köite tegevtoimetajal Tarvelil oli valminud köite üksikasjalik sisukava, mis oli autoritele kätte saadetud ja määratud käsikirjade esitamise tähtajaks 1. september 1940. Niisamuti olid käimas V köite ettevalmistustööd Kruusi tegevtoimetusel – selle köite käsikirjade valmimist oodati osaliselt juba detsembriks 1940 ja nende arvestuste kohaselt võinuks teos jõuda ilmumisega lõpule 1941. aastal.⁴¹ Kui kaugele nimetatud köidete käsikirjadega jõuti või kuhu need jäid, on paraku teadmata. Teose jätkamine uutes oludes ja mitu põlvkonda nooremate tegijatega sai võimalikuks alles 60 aastat hiljem.

³⁹ E[Imar] J[ust]. Kuidas valmib “Eesti ajalugu” – Nädal Pildis 1937, nr 13, lk 315, 318.

⁴⁰ Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Tartu 1940, lk V.

⁴¹ EKM EKLA F 16, M 11:3, lk 285–289.

Eesti ajaloo lugemiku ja üldkäsitluse kõrval oli ajalootoimkonna kolmandaks olulisemaks teoseks EESTI AJALOO ATLASE koostamine, mis oli kavva võetud juba 1923. aastal. Eeltöid selleks tegid Sepp ja Kruus, kuid kaalukaimaks sai üliõpilase Kenkmanni panus, kes koostas 1925–1928 ajaloolise onomastikoni sedelkataloogi näol, mis sisaldas u 3000 ajaloolist kohanime, tuginedes 12 olulisemale ajaloolisele allikale alates kroonikatest kuni ürikute ja dokumentide publikatsioonideni. Kenkmanni Tallinna siirdudes võttis töö üle üliõpilane Jaan Jensen (alates 1935 Olvet). 1928. aastal otsustati jätkata *ajakõrgusel seisva teadusliku atlase eeltöid*, kuid anda esialgu välja kooliatlas (selles pidi olema vähemalt 8 põhi- ja 2 alakaarti). Jenseni kaitsevæteenistusse kutsumise tõttu vahepeal seiskunud töö jõudis lõpule kooliatlase ilmumisega 1933. aasta algul.⁴² Tulemuseks oli töö, mis Blumfeldti sõnutsi *mitmeti korrigeeris seni käibel olnud käsitusi kodumaa aegade jooksul korduvalt muutunud administratiivsetest ja poliitilistest sisepiiridest, allühikutest jne.*⁴³

Ehkki teadusliku ajalooatlase töid püüti jätkata vahepeal majanduskriisi tõttu miinimumini kahanenud finantseerimisele vaatamata veel 1930. aastate teisel poolel, ei leitud selleks tööks enam piisavat jõudu ja vahendeid. Järgmine ja täielikum *Eesti ajaloo atlas* suudeti välja anda alles 73 aastat hiljem.⁴⁴

AJALOOÕPIKUTE KOOSTAMINE JA KIRJASTAMINE. Kooli õppe- ja käsi- raamatute välja andmist arutati EKS-i ajalootoimkonnas juba 1923. aastal, kuid esialgu kulges tegevus kooliõpikute koostamisel siiski isevoolu, peegeldades ühtlasi otsinguid Eestile sobiliku koolisüsteemi väljaarendamisel. 1920. aastate lõpuks oli õpikutega kaetud kogu Eesti ajalugu esiajast kuni lähiminevikuni. Oli ilmunud kümme-kond väljaannet, kuid suuremalt osalt olid need ebaprofessionaalsed ja vananenud. Üldjoontes sama võib öelda ka üldajaloo õpperaamatute kohta. Õppekirjanduse koostamist järgnevatel aastatel mõjutasid nii

⁴² Jaan Jensen. Eesti ajaloo atlas. Koostatud Eesti Kirjanduse Seltsi Ajaloo-toimkonna ülesandel. 17 kaardiga, seletuste ja registriga. Tartu 1933. 36 lk.

⁴³ Vt: Jüri Kivimäe, Rein Tomson. Pärnu linnaarhivaar Jaan Olvet. – 100 aastat Pärnu Muinasuurimise Seltsi. (Pärnumaa ajalugu. Vihik 1). Pärnu 1997, lk 45.

⁴⁴ Aivar Kriiska, Andres Tvauri, Anti Selart, Birgit Kibal, Andres Andresen, Ago Pajur. Eesti ajaloo atlas. Tallinn 2006.

põhjalikud koolireformid kui ka Eesti ajaloolaste ja ajaloo-uurimise tõusnud tase.⁴⁵ Oma panuse nõuetekohase õppekirjanduse soetamisse andis nüüd EKS-i ajalootoimkond, moodustades 1929. aastal ajalookirjanduse eritoimkonna (Kleis, Roos, Sepp, Treiberg, hiljem veel Pärtel Haliste, Vasar, Juhan Libe ja Anton Laar), et rahuldada nii laiemate ringkondade kui ka Eesti kooli tarbeid ajalookirjanduse alal ja soetada ühtlasi minimaalselgi arvul hädavajalikke teaduslikke käsitlusi üldajaloo tähtsamaist ajajärgkudest. Et keskenduda eeskätt kooli õppekirjandusele, loodi 1936. aasta algul veel eraldi ajaloo õppekirjanduse komisjon (Kleis, Tarvel, Jaan Konks, Julius Madisson).⁴⁶

Foto 7. Magister Jaan Konks (EKM EKLA A-2:357)

Kleisi juhatusel sihikindlalt tegutsenud komisjoni töö viljana valmisid 1930. aastate lõpul üksteise järel uudsed õpikud nii keskkoolide kui ka gümnaasiumite tarvis.

Ajalootoimkonna 1938. aasta aruandes nenditi, et tänu Konksule on keskkooli (progümnaasiumi) ulatuses seltsilt ilmunud laialt tarvitav õpperaamatute sari. Raskem on olnud gümnaasiumi õpikuga – nõuded sellele suuremad, koostamisaeg lühike ja õpetajate töökoormuse tõttu autorite leidmine raske, mistõttu on tulnud õpikuid avaldada vihikutena. 1938. aastal avaldati autorite kollektiivi poolt (Tarvel, Madisson, Linda Annist jt) *Ajalugu gümnaasiumile I-III*. 1939. aasta aruandes võidi juba nentida, et ajaloo õppekirjanduse

⁴⁵ Väino Sirk. Keskkooli ajalooõpik Eesti Vabariigis 1918–1940. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2000, nr 2, lk 81–85.

⁴⁶ EKM EKLA F 16, M 11:3, lk 150–159, 253–255.

komisjon Kleisi juhatusel oli oma esialgse töökavaga lõpule jõudnud – EKS-i kirjastusel olid ilmunud õpperaamatud kõigile keskkooli ja gümnaasiumi klassidele, käsil oli ilmunud õpperaamatute viimistlemine uuteks trükkideks, samuti ajaloo lugemikkude (seda avaldati vihikutena) ettevalmistamine.⁴⁷ Ehkki tegemist polnud veel ideaal-õpikutega, esindasid nimetatud õpperaamatud 1930. aastate eesti ajalooõpikute tippset. Rahvusteadvuse ja alternatiivse ajaloopildi säilitajatena oli neil ajalooõpikuil oluline osa, nende säilinud eksemplare võeti aastakümneid kätte erilise huvi ja tundeiga.⁴⁸

Pikemat aega oli toimkonnal kavas EESTI AJALOO ALLIKATE avaldamine. 1914. aastal oli EKS algatanud Balthasar Russowi *Liivimaa Kroonika* avaldamise. Tõlkijaks valitud keeleteadlane K. Leetberg jõudis alamsaksakeelsest algtekstist tehtud tõlke ruttu valmis, kuid sõja tõttu teose avaldamine venis, samuti ei suudetud leida kommentaaride koostajat. Keeleliselt mõnevõrra kohendatult, kuid siiski kommentaarideta ilmus Russowi *Liivimaa kroonika* EKS-i ajalootoimkonna toimetuste esinumbrina 1920–1921.

1923. aastal otsustati ette võtta tähtsamate kroonikate (Hoenecke, Bredenbach, Hjärne, Kelch) tõlkimine, alustades Henriku *Liivimaa kroonikast*, mille esimene tõlge Jaan Jungi poolt oli ebarahuldav ja selle trükk otsas. Probleemiks kujunes nii sobiva tõlkija leidmine kui ka tõlkeks sobiva kriitilise algteksti ilmumine – viimast oodati alates 1926. aastast Läti ülikooli professorilt Leonid Arbusowilt, mis aga venis.⁴⁹ Uuesti võeti Henriku *Liivimaa kroonika* väljaandmine kaalumisele 1936. aastal, mil otsustati avaldada see ka võimalikult täielike kommentaaridega. Tõlkija leidmine ja kommenteerimine jäi erikomisjoni (Kruus, Moora, Blumfeldt) hooleks.⁵⁰ Märtsis 1939

⁴⁷ Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat XXII (1938), Tartu 1939, lk 14–15, Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat XXIII (1939), Tartu 1940, lk 14.

⁴⁸ V. Sirk. Keskkooli ajalooõpik Eesti Vabariigis 1918–1940, lk 89.

⁴⁹ Leonid Arbusow jun (1882–1951) tegeles põhjalikult Henriku kroonika tekstoloogiaga, avaldades 1926–1927 sellest üksikasjaliku uurimuse, kuid selle taastatud teksti avaldamine venis. L. Arbusowi poolt restaureeritud ja kommenteeritud Henriku Liivimaa kroonika ladinakeelne algtekst ilmus alles 1955. aastal Saksamaal koos Albert Baueri saksakeelse tõlkega.

⁵⁰ Vahepeal oli valminud Ado Kõogardali (1891–1957), kauaaegse Keila koguduse õpetaja ja Lääne-Harju praosti tehtud tõlge, mis aga leiti ebarahuldav olevat.

pakuti tõlkijaks üliõpilast Rudolf Laanest ja võimaliku kommenteerijana nähti teenekat baltisaksa ajaloolast Heinrich Laakmanni, tema lahkumisel baltisakslaste ümberasustamise käigus aga Blumfeldti, kes saanuks töö ette võtta siiski mitte enne 1941. aasta kevadsemestrit. Märtsis 1940 selgus, et Laanesel oli kroonika tõlge juba valmimas ja sügiseks oli oodata selle esitamist toimkonnale.⁵¹ Noore, väga andeka klassikalise filoloogi Laanese langemine 1941. aasta sõjasuvel Tartu lahingutes ja tema vastvalminud Henriku kroonika eestinduse hävimine sai ettevõtmisele paraku korvamatuks kaotuseks.⁵²

1928. aastal otsustati asuda ka ÄRKAMISAJA TEGELASTE, eeskätt Hurda ja Veske KIRJAVAHETUSE AVALDAMISELE, milleks moodustati jälle eritoimkond (Kruus, Köpp ja Oskar Loorits). Esimeses järjekorras kavatseti avaldada tervikuna tähtsamate tegelaste kirjad Hurdale (selleks ajaks olid toimkonna toetusrahade najal ümber kirjutatud kõik Jakobsoni, Jürmani ja Kreutzwaldi vastavad kirjad). Selle teostumist pidurdas Villem Grünthal-Ridala kava kirjutada eesti rahvaluule korjamise ajalugu ja seoses sellega anda välja ka valik Hurda sellealaseid kirju. Ehkki kahaneva krediidi piires püüti järgmistel aastatel jätkata kirjavahetuse kopeerimist ja kirjade kohta käiva sedelkataloogi koostamist (see jäi edaspidi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi ülesandeks), ei jõutud vastavateemaliste publikatsioonideni.

Analoogselt jäid tulevaste publikatsioonide eeltöö tasemele mitmete teiste suurmeeste tegevust kajastavad ettevõtmised. Neist ulatuslikum oli Jakobsoni pärandi avaldamine. Kuna EKS-i kirjandustoimkonnal oli juba 1924. aastal kavas anda välja valik Jakobsoni poliitilis-publitsistlikest töödest, pakkus selle teemaga juba alustanud Kruus end kogumiku koostajaks-kommenteerijaks, kavatsetes kogumiku varustada ka põhjaliku eessõnaga.⁵³ Mõneks ajaks Jakobsoni pärijatelt avaldamisloa saamise taha takerdunud ettevõtmine tõusis taas päevakorda 1935. aastal, mil otsustati võtta töökausse 1941. aastaks – Jakobsoni 100. sünniaastapäevaks – tema tööde

⁵¹ EKM EKLA F 16, M 11:3, lk 288–289.

⁵² Sulev Vahtre. Ajalookirjutus Vana-Liivimaal. Käsikiri TÜ Ajaloo ja arheoloogia instituudis, koostatud 1998.–1999. aastal, lk 4.

⁵³ EKM EKLA F 16, M 114:1, L 3–4 (H. Kruus EKS koolikirjanduse toimkonnale 08.05.1924).

ja kirjade avaldamine. Bibliograafia koostamine sai August Palmi ülesandeks – 1937. aastaks oli sedelkataloogis juba üle 2000 nime-tuse Jakobsoni kirjutusi, mis kavandati avaldada 6–8 mahukas köites, juhul kui kirjastamiseks vahendeid leitakse. 1937 alustati Kruusi ja Blumfeldti juhtimisel ja koos Eesti Kultuuriloolise Arhiiviga eeltöid Jakobsoni kirjavahetuse avaldamiseks. 1939. aasta aruandes nenditi, et kogu Jakobsoni kirjavahetus, mis moodustab teoste väljaandest kaks esimest köidet, peaks ilmuma 1941. aasta kevadeks. Ettevalmistamisel olid ka järgnevad köited. Kokku 8-köitelise väljaande (viimased kaks köidet pidanuks sisaldama Jakobsoni ilukirjanduslikke teoseid ja ajakirjanduslikke artikleid) kava olid heaks kiitnud ka president ja peaminister. Väljapoole *Kogutud teoste* sarja pidi jääma kavatsetav monograafia Jakobsonist. Tagasivaateliselt tuleb tõdeda, et kavandatud võrreldes ja 1930. aastatel tehtule tuginedes on tänapäevaks Jakobsoni pärandist suudetud lisaks mõnele üksiktoesele avaldada vaid bibliograafia ja *Valitud teoste* väljaanne.⁵⁴

Jakob Hurda 100. sünniaastapäeva tähistamine 1939. aastal kerkis EKS-i ajalootoimkonna kavva alles 1938. aastal, kuid teostus juubeli-aastal Kruusi toimetatud ja EKS-i kirjastusel ilmunud teosega *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Juubeli puhul ilmus ka *Eesti Kirjanduse* Hurdale pühendatud erinumber.

1923. aastal kerkis Kruusi algatusel ka Reimani kultuurilooliste kirjutiste avaldamise küsimus. Töö koordineerimiseks pöördui Reimani Mälestamise Komitee poole, kellega koostöös võeti 1933. aastast ette nii Reimani tööde bibliograferimine kui ka eluloolise materjali kogumine. EKS-i stipendiaadina tegeles sellega kirjandusteadlane Palm, kes jõudis peale EKS-i ajaloo ülevaate avaldada 1937. aastal ka Reimani eluloo ja valmistus kogutud rikkaliku materjali alusel koostama põhjalikumat monograafiat. Viimane jäi paraku ajastuomaselt katki.⁵⁵

1932. aastal tõstatus ajalootoimkonnas mõte esitada eesti ajaloo populariseerimiseks seda eri ajajärgude silmapaistvamate tegelaste BIOGRAAFIATE näol, milles leiaksid tihedat käsitlemist ka vastavad

⁵⁴ Carl Robert Jakobson. *Valitud teosed*. 1–2. Tallinn 1959; C. R. Jakobsoni bibliograafia 1863–1980. Koost. H. Laidvee. Tallinn 1991.

⁵⁵ Vt Hando Runneli saatesõna – August Palm. Villem Reiman. Tartu 2004, lk 5–6.

ajajärgud ise, nii nagu seda oli rakendatud mitmete teiste maade ajalookirjutuses. Idee algataja Kõpu mõtte kohaselt: *Näiteks Läti Hendriku biograafiaga koos võiks anda ajastu seisukorra ja sündmuste kirjelduse, ka Russowi biograafia ja kroonikaga rööbiti võiks iseloomustada ajalugu. Samuti on omaette ajajärk esiletõstatav Kelchi biograafiaga. Hilisemast ajast võiks kõne alla tulla näit. Browne. Pedagoogiliselt oleks see vast tagajärjekamaid katseid ajastu pildi andmiseks. Sündmuste jälgimine, nagu need on käsitletud ajaloolis uurimisis, eeldab huvi ja teatavaid eelteadmisi. Meie ajaloo esitamine biograafiais jätkaks aga eri perioodid sügavamalt mällu. Nimede ja isikute valik oleks seejuures vaba ja algusest peale kaalutav terves ulatuses.*⁵⁶ Kava esitada Eesti ajalugu elulugude najal arutati veel mitmel korral hiljemgi, kuid realiseerimiseni ei jõutud.

Realiseerumata jäi ka eestikeelse paljukõitelise *Üldajaloo* väljaandmine, mille erinevaid võimalikke variante – kas tõlketeosena või oma ajaloolaste poolt kirjutatud originaalteosena – korduvalt arutati, kuid pakilisemate ülesannete või jõudude nappuse tõttu ikka edasi lükati.

Protokolliraamatu põhjal otsustades peeti EKS-i ajalootoimkonna viimane koosolek 19. märtsil 1940. Suvest saati polnud toimkonna ja alates aasta algusest ka EKS-i esimeheks saanud Kruusil kui juunipöörde nukuvalitsuse asepeaministril enam aega seltsi juhtimiseks. Küll on ta aga veel jaganud mõningaid näpunäiteid seltsile uutes oludes ümberorienteerumiseks. Kirjas EKS-i juhatusele 11. juulist 1940 rõhutas Kruus vajadust silmas pidada vahepeal toimunud ja edasiarenevat murrangut ühiskonna elus: *Arvan, et EKS peaks seda kõige tõsisemalt arvestama ja oma tegevuse suhtes tegema vastavad järeldused. Selles mõttes tuleb revideerida kirjastuskava ja seda teha õige põhjalikult ... Esmajärjekorras kaaluda “Maailma Kirjanduse” seeria jätkamise küsimust ja kui seda jätkata, siis teha seda märksa “elulähedasemalt”. Samuti ei saa jätkuda seniselt “Elava Teadus”-e seeria teemade valik ... silmas tuleb pidada kõige kiiremas korras Nõukogude Liidu vastavat popteaduslikku kirjandust. Ümber orienteeruda tuleb ka “Suurmeeste Elulugude” sarja puhul.*⁵⁷

⁵⁶ EKM EKLA F 16, M 11:3, lk 208–210.

⁵⁷ EKM EKLA F 16, M 114:1 (H. Kruus, esimees. Kirjavahetus 1923–19.X.1940), L 76.

Näib, et EKS-i ja tema toimkondade tegevus peatus juba 1940. aasta lõpupoole, ehkki ametlik otsus nn kodanlike seltside saatuse kohta langetati järgmise aasta kevadel. Selleks Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi juurde moodustatud Vabahariduslike Organisatsioonide Likvideerimise Peakomisjoni koosolekul 31. märtsil 1941 otsustati ülikooli juures asunud või temaga seotud seltsidest likvideerida 31 seltsi (sh EKS ja 1905. Aasta Selts) ning soovitati reorganiseerida 19 seltsi (nende seas Akadeemiline Ajaloo Selts ja Õpetatud Eesti Selts). Sellele järgneski kohe Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi otsus kodanlike seltside likvideerimise lõpuleviimise kohta.⁵⁸

Pärast enam kui poolesajandi pikkust varjusurma taastati EKS-i tegevus 1992. aastal ja sealtpeale tegeleb selts kindlapiirilisel vaid kirjanduse asjadega.

Ettekanne 23. jaanuaril 2008 ÕES-i 1294. koosolekul (aastakoosolek).

ÜBER DIE TÄTIGKEIT DER GESCHICHTSKOMMISSION DER ESTNISCHEN LITERATURGESELLSCHAFT 1908–1940

Zusammenfassung

Die Kommission für Geschichte der 1907 gegründeten Estnischen Literaturgesellschaft [*Eesti Kirjanduse Selts*] wurde am Anfang des Jahres 1908 zusammengerufen, um *das estnische Land und Volk in der Vergangenheit und Zukunft besser kennenzulernen, diesbezügliche Untersuchungen den breiteren Kreisen zugänglich zu machen und Schriften über die Heimat und ihre Geschichte zu veröffentlichen*. Die Kommission bestand bis zur Schließung der Estnischen Literaturgesellschaft im Jahre 1940. Zu ihren Vorsitzenden zählten V. Reiman

⁵⁸ EAA R-355-1-7, L 66–72; Vt ka: Jüri Kivimäe, Tiit Rosenberg. Akadeemilise Ajaloo Seltsi tegevusest (1920–1941). – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XVI. Tartu 1985, lk 140–143.

(1908–1914), J. Köpp (1914–1920), A. R. Cederberg (1920–1928) und H. Kruus (1928–1940). In der Periode vor dem Ersten Weltkrieg war die Kommission vor allem in folgenden Bereichen aktiv und ergebnisreich: 1) Sammeltätigkeit und Publikation von Archivmaterialien; 2) Anschaffung und Herausgabe von wissenschaftlichen und populärwissenschaftlichen Schriften mit der anschließenden Veröffentlichung eines diesbezüglichen Beitrags in der Zeitschrift *Eesti Kirjandus* [*Estnische Literatur*]; 3) öffentliche Vorträge und Veröffentlichung von Jahresübersichten.

Kriegs- und revolutionsbedingt musste die Kommission ihre Arbeit zeitweilig einstellen und konnte ihre Aktivitäten im Jahre 1920 wieder aufnehmen. Feste Arbeitsziele wurden 1922 gesetzt. Zu den erstwichtigsten Aufgaben zählten die Herausgabe eines historischen Lesebuches, das Zusammenstellen eines Sammelwerkes zur Geschichte Estlands, die Übersetzung der grundlegenden Werke zur Geschichte Estlands und der Ausbau eines Stipendiatensystems zur Sammlung des historischen Materials.

Das Sammeln der Erinnerungen bildete ein wesentliches Arbeitsfeld in der Tätigkeit der Kommission im Laufe der folgenden zehn Jahre. In der Zusammenarbeit mit der Akademischen Historischen Gesellschaft [*Akadeemiline Ajaloo Selts*] wurden bis 1933 studentische Stipendiaten, mit einem einheitlichen Fragenkatalog ausgerüstet, in alle Kirchspiele geschickt. Das gesammelte Material wurde in Form von Berichten (107 Berichte zu 95 Kirchspielen) bei der Kommission eingereicht. Diese Berichte stellen eine wertvolle Quelle der historischen Tradition dar, die von Forschern aktiv benutzt worden ist. Die genannte Sammlung befindet sich im Estnischen Kulturhistorischen Archiv, das 1929 auf die Initiative des von der Kommission für Geschichte zur Sichtung des reichhaltigen Archivs der Estnischen Literaturgesellschaft 1925 gegründeten Archivausschusses in Zusammenarbeit mit der Akademischen Historischen Gesellschaft, der Akademischen Literaturvereinigung und dem Estnischen Nationalmuseum gegründet worden war.

Die zentrale Aufgabe der Kommission für Geschichte war das Zusammenstellen und die Herausgabe der Sammel- und Sonderbände

über die Geschichte Estlands. Hervorzuheben wäre hier erstens das von H. Kruus zusammengestellte Lesebuch zur estnischen Geschichte [*“Eesti ajaloo lugemik”*] I–III (1924–1929), zweitens das ebenfalls unter Kruus’ Redaktion erschienene und insgesamt fünfbindig geplante Sammelwerk *“Estnische Geschichte”* [*“Eesti ajalugu”*] I–III (1935–1940), das wegen der sowjetischen Okkupation unvollendet blieb (die Manuskripte für die Bände IV–V, die die Periode 1700–1920 umfassen sollten, konnten nicht mehr fertiggestellt werden), und drittens der von J. Jensen (Olvet) zusammengestellte historische Atlas Estlands für Schulen [*“Eesti ajaloo atlas”*] (1933). Als Ergebnis dieser zielstrebigem Arbeit des zur Kommission für Geschichte gehörenden Ausschusses für Schullehrbücher (R. Kleis, P. Tarvel, J. Konks, J. Madisson) wurden 1938–1939 gute Geschichtslehrbücher für alle Mittelschul- und Gymnasialklassen zusammengestellt und von der Estnischen Literaturgesellschaft herausgegeben.

Es wurden Vorarbeiten für mehrere größere Unternehmen betrieben. Vor allem galt das Interesse der Übersetzung und Edition von Quellen (vor allem Chroniken) der estnischen Geschichte, der Herausgabe des Briefwechsels und der Werke von wesentlichsten Persönlichkeiten des estnischen nationalen Erwachens, sowie der Popularisierung der estnischen Geschichte durch Herausgabe von Biographien wichtiger historischer Personen. Ebenfalls wurden Vorbereitungen zur Zusammenstellung eines umfangreichen Werkes zur allgemeinen Geschichte betroffen, welche aber durch politische Änderungen nicht verwirklicht werden konnten. Ähnlich vieler anderer Organisationen wurde die Estnische Literaturgesellschaft auf Beschluss den Machtsorganen der Estnischen Sowjetrepublik vom 31. März 1941 geschlossen.

Kingstoni hertsoginna ning Voka ja Toila mõisad aastatel 1781–1806

Sven Lepa

Virumaa mõisate tolleaegsete saksakeelsete nimede seas torkab oma kummalise nimekujuga silma Jõhvi kihelkonnas asuv Chudleigh (Voka). Selle võõrapärase nime taga peitub üks mõisa endiseid omanikke, Inglismaalt pärit Kingstoni hertsoginna Elisabeth¹ – oma ajastu üks rikkamaid ja skandaalsema kuulsusega naisi. Inglismaal bigaamias süüdimõistetuna oli ta sunnitud veetma oma ülejäänud elu Mandri-Euroopas, sattudes nii ka Vene impeeriumisse, kus keisrinna Katariina II teda väga hästi vastu võttis. Lisaks maavaldustele Peterburi kubermangus ostis Elisabeth 1781. aastal Virumaa rannikul paiknevad Voka ja Toila mõisad koos viimase juurde kuulunud Oru karjamõisaga ning lasi need oma neiupõlvenime Chudleigh järgi ümber nimetada. Voka puhul säilis uus nimi ka hilisemal ajal. Tema surmale 1788. aastal järgnes aga pikk testamenditüli, kuna ta oli jätnud oma testamendis pärijate nimed sisse kandmata. Järgnev artikkel püüab valgustada Voka ja Toila mõisate olukorda Kingstoni hertsoginna ning tema surmale järgnenud pärandivaidluse ajal, toetudes suuresti Ajalooarhiivis asuvatele hertsoginna testamendiasja puudutavatele kohtutoimikutele. Esmalt annan aga ülevaate hertsoginna elust.

Kingstoni hertsoginna elukäigust

Elisabeth Chudleigh sündis 8. märtsil 1720² väikese Devoni parunisuguvõsa kõrvalliini peres, kellel puudus aadlitiitel. Tema isa, Thomas

¹ Kingstoni hertsoginna inglispärase eesnime Elizabeth asemel on artiklis kasutatud kohalikes allikates esinevat saksapärasat nimekuju Elisabeth, samuti on autor toiminud ka teiste isikunimede puhul.

² Sünnidaatum on märgitud juliuse kalendri järgi, mis kehtis Inglismaal kuni 1752. aastani, sellesama aastani loeti uue aasta alguseks 25. märtsi. Artiklis on

Chudleigh, kolonel ning Chelsea's asuva Kuningliku Haigla aseku-berner, haigestus ning suri noorelt, kui Elisabeth oli alles kuueaas-tane. Olukorras, kus perekond oli jäänud ilma oma toitjast ning Elisa-bethi lootused sotsiaalseks tõusuks seeläbi olematud paistsid, tuli talle appi ta isa endine sõber Bathi krahv William Pulteney. Tänu temale nimetati noor neiu 1743. aastal Walesi printsessi Augusta, tule-vase kuninga George III ema õuedaamiks. See positsioon kindlustas Elisabethile ka sissetuleku, 200 naelsterlingit aastas. Walesi printsi ja printsessi õukonnas tutvus ta peatselt noore mereväeleitnandi Augustus John Herveyga, Bristolis krahvi noorema pojapojaga. Kuigi aadlitiitli pidi pärima ta vanem vend, oli Augustusel venna nõrga tervise tõttu siiski hea lootus kunagi krahviseisusesse tõusta. Elisa-beth ja Augustus armusid, ning kuna viimane pidi peatselt pikemaks ajaks merele minema, otsustasid nad vaid paar kuud pärast kohtumist abielluda. Kuna aga Augustusel ei olnud selliseks sammuks oma pere nõusolekut, millele lisaks eeldas Elisabethile nii oluline õuedaami positsioon vallalisust, siis peeti pulmad 1744. aastal salamisi. Siiski ei olnud nende kooselu algusest peale õnnelik: kui Augustus paari aasta pärast lühikeseks ajaks taas Inglismaale jõudis, püüdis Elisa-beth igati kokkusaamist vältida. Lõpuks, kui kohtumine oli muutunud juba möödapääsmatuks, nägi ta mehes eeskätt võlatasujat. Teatud läbikäimine abielupaari vahel siiski jätkus ning 1747. aasta sügisel, kui vahepeal kapteniks saanud Augustus oli taas merel, sündis neile poeg. Kuigi ka Elisabethi rasedust ja poja sündi püüti seltskonna eest saladuses hoida, muutus abielu varjamine järjest raskemaks, kuna vastavad kuulujutud olid juba pikemat aega liikvel. Traagilise lahen-duse leidis probleem järgmise aasta algul, mil laps haigestus ja suri.³

Nii jätkus Elisabeth Chudleigh elu Walesi printsi ja printsessi õukonna liikmena ning ta osales mitmetel pidustustel, mis sellise positsiooniga kaasnesid. 1749. aasta kevadel toimus kuninglik maskeraad, millest sai Elisabethi elu skandaalsemaid sündmusi, ning mis tõstis ta sedamaid tähelepanu keskpunkti. Selle põhjuseks oli õuedaami kostüümivalik

läbivalt kasutatud juliuse kalendrit, mis kehtis Venemaal kuni 1918. aastani.

³ Claire Gervat. *Elizabeth: The Scandalous Life of the Duchess of Kingstons*. London 2003, lk 4–36.

– nimelt oli ta maskeraadile tulnud läbipaistvas riietuses Agamemnoni tütre Iphigeneiana. Rahva hulgas liikunud juttude järgi sattus teiste seas kaunist õuedaamist vaimustusse ka kuningas George II isiklikult, kusjuures kõik ootasid, et Elisabethist saab kuninga uus armuke. Kuigi midagi sellist ei järgnenud, oli ta ka edaspidi kuninga pidustustel teretulnud, mis oli mõneti erandlik, kuna kuningas ja ta poeg, Walesi prints Frederick, olid vaenujalal ning viimase õukond polnud kuninga juures oodatud. Seejärel hakkas Elisabeth ka ise korraldama pidusid, mis olid populaarsed nii Inglismaa eliidi kui ka väliskülaliste seas, pidades sealjuures ka mitu pidu kuningliku perekonna liikmete auks.⁴

Selliste pidustuste korraldamiseks aga õuedaami sissetulekust loomulikult ei piisanud. Tegelikult finantseeris teda suuresti temast üheksa aastat vanem ja veel vallaline Kingstoni hertsog Evelyn Pierpont, kellega ta oli mõni aeg tagasi tutvunud. Nad armusid teineteisse ning tõmbusid lähiaastatel Londoni suurest seltskonnamelust mõnevõrra tagasi, seda eeskätt hertsogi soovil, kellele meeldis viibida pigem oma maavaldustes Hulli linna lähistel Thoresbys. Järgnevatesse õnneliku kooselu aastatesse mahtus muuseas Elisabethi esimene reis Mandri-Euroopasse 1765. aastal Saksi kuurvürstinna Maria Antonia Walpurgise kutsel, kellega teda jäi edaspidi siduma tugev sõprus. Selline rahulik elu kestis kuni 1768. aasta teise pooleni, mil vahepeal pikemalt silmapiirilt kadunud Augustus Hervey lahutuspalvega kirikukohtu poole pöördus. Esmalt pidi ta aga tõestama, et tema ja Elisabethi vahel on tõesti abielu sõlmitud, ning seda ta ei suutnud – ükski vähestest pulmas viibijatest ei andnud kohtu ees vajalikku tunnistust. Tuleb lisada, et laulatusest ei olnud algupäraselt ka ühtegi kirjalikku ülestähendust, kuigi 15 aastat hiljem, mil neid laulatanud pastor oli tõsiselt haigestunud, oli Elisabeth lasknud endale laulatustunnistuse kirjutada. Kohtuprotsessi aegu ei saadud sellest aga veel teada. Tänu kohtuasja sellisele lahendusele ei takistanud enam miski Elisabethi ja Kingstoni hertsogi abiellumist ning 8. märtsil 1769, Elisabethi sünnipäeval sai temast hertsoginna.⁵

⁴ C. Gervat. Elizabeth, lk 42–63.

⁵ Samas, lk 45–91.

Kauaoodatud abielu jäi aga lühikeseks – septembris 1773 Kingstoni hertsog suri. Ta jättis testamendiga kogu oma isikliku vara igaveseks ajaks Elisabethile, lisaks veel eluks ajaks sissetulekud oma maavaldustelt, juhul kui naine uuesti ei abiellu. Alles pärast lehestunud hertsoginna surma pidi kinnisvara minema hertsogi õe Frances Meadowsi perele, kes enesestmõistetavalt polnud asjade sellise lahendusega rahul. Ajal, mil Elisabeth otsis Roomast lohutust ja sõbrunes muuhulgas paavst Clemens XIV-ga, valmistasid Meadowsid ette kohtuasja, tõstatamaks taas päevakorrale Elisabethi esimest abielu. Nende eesmärgiks oli kohtulikult tõestada bigaamia, mille tõttu teine abielu kehtetuks tunnistataks, lootes seeläbi ka testamenti muuta. Seekord ei saanud Elisabethi kohtus edu. Tunnistajana astus üles mitu 1744. aasta salajasel laulatusel viibinud isikut ning kohtu ette jõudis ka 1759. aastal Elisabethi soovil valminud abielutõend. Hertsoginna lootis varasema kirikukohtu otsuse lõplikuks tunnistamise peale, aga kuna olid ilmunud päevavalgele uued tõendid, siis seda ei juhtunud. Nii mõisteti ta 1776. aastal Lordidekojas peetud avalikul kohtuistungil süüdi bigaamias ning tühistati teine abielu Kingstoni hertsogiga. 1744. aasta salajane laulatus loeti omakorda kehtivaks.⁶ Vahepeal oli aga Augustus Hervey vanem vend surnud ning temast oli saanud Bristolis krahv. Seega jäi Elisabeth aadlisesisusesse, mille tõttu ta pääses karistusest – põletusmürgist pöidla peal. Oma tege-likku eesmärki aga Meadowsid ei saavutanud. Enne kui nad jõudsid kohtus testamendiküsimuse tõstatada, sõitis Elisabeth Calais'sse, põgenedes nii kohtuasja kui ka seltskonna eest, kus ta pidanuks edaspidi Bristolis krahvinna tiitlit kandma, mida ta terve elu keeldus omaks võtmast. Lisaks pöördus ka Augustus Hervey uue lahutus-
palvega kohtu poole.⁷ Bigaamiaprotsess ise tõi hertsoginnale tähe-
lepanu kogu Euroopas ning leidis mainimist ka Peterburi ajalehes.⁸

⁶ Sellega kaotas Elisabeth Kingstoni hertsoginna tiitli. Samas kasutas ta seda edasi, tiitlit aktsepteeriti ning kasutati tema kohta eranditult ka Venemaal. See-
tõttu on antud artiklis ka edaspidi Elisabethile omistatud Kingstoni hertsog-
inna tiitel.

⁷ C. Gervat. Elizabeth, lk 107–166.

⁸ А. Бар. Фелькерзам. Герцогиня Кингстон и ея пребывание в России. –
Старые годы 1913, nr 6, lk 8.

Elisabeth ei jäänud aga Calais'sse pikemalt, vaid kasutas aega Mandri-Euroopas ringi reisimiseks. Tema Kingstoni hertsoginna tiitlit aktsepteeriti jätkuvalt Prantsusmaal, seevastu keeldus talle selle tiitli all audientsi andmast Baieri kuurvürst Maximilian III Joseph ning ka Viinis ei võetud teda sealse Briti saadiku nõuandel õukonnas vastu. Niipalju ta siiski saavutas, et Baieri kuurvürst annetas talle Warthi krahvinna tiitli. Seega oli tal nüüd olemas täiesti oma aadli-tiitel, mida ükski abielutüli talt enam võtta ei saanud. 1777. aastal võttis Elisabeth ette reisi Venemaale, asudes suve teisel poolel oma hiljuti valminud uhke laevaga Peterburi poole teele. Keisrinna Katariina II oli külalise loost teadlik ja võttis teda Peterburis väga lahkelt vastu ning tarvitas tema kohta Elisabethile väga olulist Kingstoni hertsoginna tiitlit. Rohkete seltskondlike üritustega täidetud visiit oli küll alguses planeeritud vaid paarinädalasena, venis aga erinevatel põhjustel pikemaks. Muuseas sai krahvinna laev tormis kannatada ning pidi parandustöödeks Peterburi jääma, kuid need kulud lubas keisrinna lahkelt katta. Elisabeth ise asus aga 1777. aasta novembri algul tagasiteele mööda maismaad. Calais's tegeles ta nii Hervey kui Meadowsite kohtuasjaga, mis kumbki polnud veel lahendust leidnud, ning jõudis ka teha väikese kõrvalepõike Rooma, et peatada oma viimasel visiidil sinna jätud vara riisumine.⁹

Taas Calais's olles asus ta tegema ettevalmistusi järgmiseks reisiks Peterburi, kus teda viimati nii hästi vastu võeti. Mais 1779 jõudiski hertsoginna ühe Katariina II isikliku fregatiga Venemaale. Seal võttis ta taas osa kõikvõimalikest kõrgseltskonna üritustest ning puutus ka kokku keisrinnaga, kuid huvi tema vastu ei olnud enam nii suur kui esimesel külaskäigul. Samas oli Elisabethil siiski põhjust rõõmustada, kuna Venemaal oleku ajal lahenesid mõlemad temavastased kohtuasjad tema kasuks. Nimelt lahkus Bristolis krahv 1779. aasta detsembris elavate kirjast, Kingstoni hertsogi testament tunnistati aga kohtu poolt järgmise aasta aprillis õigeks.

1780. aasta juunis asus hertsoginna Peterburist teele Poola vürsti, Vilniuse vojevoodi Karol Stanisław Radziwiłli juurde Biržaisse Poola-Leedus. Elisabeth oli juba varem vürst Radziwiłliga kokku puutunud

⁹ C. Gervat. Elizabeth, lk 160–196.

ning oli temaga kirjavahetuses, lubades seejuures Poola magnaadil aidata Katariina II-lt maid tagasi saada, mis ta oli Esimese Poola jagamisega 1772. aastal kaotanud. Teel tegi Elisabeth kõrvalepõike Tallinna. Samuti oli tal kavas Eestimaal tutvuda ühe mõisaga, mida ta osta kavatses. Radziwiłł oli ekstra Elisabethi tuleku puhul lasknud ehitada metsa küla, kus ta hertsoginnale suurejoonelise vastuvõtu korraldas. Tegelikku abi oli temast aga vähe loota, kuna Elisabethi sõna väärtus, kui sellisest asjast üldse rääkida saab, oli Katariina II õukonnas selgelt langenud. Sügisel jõudis ta tagasi Peterburi.¹⁰

1781. aasta algul realiseeris Elisabeth oma plaani soetada Eestimaa kubermangus maavaldus. Veebruaris sõlmis ta major parun Johann von Roseniga Peterburis ostu-müügilepingu Voka, Toila ja viimase juurde kuulunud Oru karjamõisa peale 85 000 assignaatrubla eest.¹¹ Makstud summa oli selgelt liiga suur, eriti kui arvestada, et parun Rosen ise 1774. aastal Toila eest 20 000 rubla¹² ja 1780. aastal Voka eest 28 000 hõberubla¹³ maksis. Kingstoni hertsoginna taipas mõne aja pärast talle tehtud ülekohut¹⁴ ja pöördus 1783. aasta veebruaris Eestimaa ülemmaakohtu poole palvega leping tühistada. Lepingus oli aga sellevastane säte 10 000-rublase hüvitisega ning nii ei saavutanud hertsoginna soovitud tulemust.¹⁵

¹⁰ C. Gervat. Elizabeth, lk 184–208.

¹¹ Ajalooarhiiv (EAA) 858-1-7598, pagineerimata (Voka ja Toila mõisate ostu-müügilepingu koopia, 01.03.1781).

¹² Henning von Wistinghausen. Quellen zur Geschichte der Rittergüter Estlands im 18. und 19. Jahrhundert (1772–1889). (Beiträge zur Baltischen Geschichte. Bd. 3). Hannover-Döhren 1975, lk 100.

¹³ EAA 858-1-7581, pagineerimata (Proklamatsioonitaotlus J. von Roseni kohtuasjas, 13.02.1781).

¹⁴ 1769 Venemaal käibele tulnud esimeste paberrahade, nn assignaatrublade kurss langes kuni 1780. aastate keskpaigani õige vähe, ainult paar kopikat rubla pealt, kuid järgmise kümne aasta jooksul langes ümmarguselt 55 kopikale hõbedas. Pärast kursi tunduvat paranemist 18. sajandi lõpul hinnati assignaatrubla 1802. aastal 80 kopikale hõbedas, kuid siis järgnes paberrubla kursi pidev langus. – Otto Karma. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tallinn 1963, lk 472.

¹⁵ EAA 30-1-25914, L 225–227p (Ülevaade Kingstoni hertsoginna ja J. von Roseni vahelisest kohtuasjast, 03.1797).

Hoolimata katsest ostu-müügilepingust taganeda, hindas ta siiski oma Eestimaal maavaldusi kõrgelt. Hertsoginna ise toob ühes oma 1785. aasta kirjas esile, et tema mõisates võib leida maailma kõige romantilisemaid vaateid, peale selle sõitvat iga Peterburi suunduv laev tema akende alt mööda.¹⁶ Voka ja Toila ei olnud aga Elisabethi ainus maavaldus Venemaal: juba varem sai ta Katariina II-lt kingituseks maatüki Schlüsselburgis Neeva kaldal, lisaks ostis hertsoginna kindral Ismailovilt maja Peterburis ja 1785. aastal veel mõisa Krasnõi Kabatšok.¹⁷

Hertsoginna pani Vokasse ülemvalitsejana tööle inglase Heinrich Wilkinsoni.¹⁸ 1782. aasta hingeloendi järgi oli Vokas mõisavalitsejaks Magnuss Johann Casperson,¹⁹ kelle nime aga mujal ei esine. Kuna Toilas eraldi mõisavalitsejat polnud, allus seegi Wilkinsonile. Wilkinson oli Kingstoni hertsoginnale Eestimaal väga oluline usaldusisik – elades nagu hertsoginnagi Voka mõisa peahoones ja olles temaga pidevalt koos.²⁰ Selle üheks põhjuseks oli kindlasti asjaolu, et hertsoginna saksa keelt ei osanud ja suhtles Eestimaal prantsuse keeles, mis võimaldas tal arvatavasti aadliga läbi käia, ent suurem osa mõisarahvast teda ei mõistnud. Siiski ei olnud Wilkinson ainuke, kelle Elisabeth Inglismaalt kaasa tõi. 1781. aasta kevadel lasi ta Inglismaalt, täpsemalt Hulli linnast saata Narva oma Virumaa mõisate jaoks loomi, mööblit ja muid esemeid. Nende eest vastutas laeva peal Lincolnshire'st pärinev Richard Maw, kes oli põllumajanduse asjatundja ja pidi tulema Vokasse vähemalt aastaks tööle.²¹ Hingeloenditele toetudes oli ta 1782. aasta aprilli seisuga Vokas ametis teenijana, 1795. aastaks aga kodumaale lahkunud. Lisaks oli Vokas 1782. aastal

¹⁶ C. Gervat. Elizabeth, lk 223.

¹⁷ EAA 7-1-1019, L 330–331 (Kingstoni hertsoginna 1786. aasta testamendi tõlge, 06.11.1791).

¹⁸ EAA 1864-2-IV/3, L 112 (Voka mõisa hingeloend, 16.04.1782); Wilkinsoni ametinimetusest esineb põhiliselt mõiste *Intendant*, hingeloendites on aga kasutatud *Directeur des Guths*.

¹⁹ EAA 1864-2-IV/3, L 112 (Voka mõisa hingeloend, 16.04.1782). Caspersoni ametinimetusest on *Amtmann*.

²⁰ EAA 30-1-25914, L 105p–106p (Garnovski vastus Fr. von Roseni nõuetele, 28.04.1793).

²¹ C. Gervat. Elizabeth, lk 210.

34-aastane tumedanahaline mees nimega Ludfer, kes oli järgmise hingeloendi ajaks 1795. aastal Peterburi siirdunud.²² Töenäoliselt oli Kingstoni hertsoginna ka tema Inglismaalt kaasa toonud. Tumedanahaliste teenrite pidamine oli Inglismaal üldiselt populaarne, nii on ka Elisabethi kohta 1750. aastate lõpust teada, et tal oli väike tumedanahaline paaž Sambo, keda ta pea igale poole kaasa võttis, hiljem aga istandustesse tööle saatis.²³

Vokast-Toilast sai hertsoginna jaoks järgmistel aastatel koos Peterburi ja Prantsusmaaga peamisi elukohti. 1781. aasta augustis kohtas hertsoginna teel Calais'sse Tartumaal Igavere postijaamas parun Thomas Dimsdale'i, kes läks Katariina II poegi Aleksandrit ja Konstantini rōugete vastu vaksineerima. Parunil oli kaasas ka abikaasa, kes jäädvustas selle sündmuse oma reisipäevikus. Hertsoginna pakkus reisist väsinud abielupaarile võimalust end välja puhata Vokas tema enda voodis, mille nad ka vastu võtsid.²⁴ Talve veetis Elisabeth Calais's ja Pariisis, mängides mõttega taas Inglismaale minna, mis jäi lõppkokkuvõttes siiski teostamata.²⁵ Calais' linn Prantsusmaa põhjarannikul oli hertsoginnale oluline peatuspaik, kuna siit oli tal kõige mugavam tegelda oma Inglismaa varasse puutuvate küsimustega ise kohapeal viibimata.

Mingil ajal 1782. aastal käis Kingstoni hertsoginna Tallinnas, kus ta elas hiljem kreisimarssal major Karl von Brevernile kuulunud majas. Seal tutvus ta muuseas kapellmeister Wenzeslaus Anton Czihaliiga, kellest sai tulevase Voka pärisorjade orkestri juhataja.²⁶ Aasta keskpaigast on tema kohta teateid Calais'st, hiljemalt septembriks oli ta tagasi oma Eestimaa valdustes, kus ta ka aastalõpu veetis. 1783. aasta jaanuari alguspäevilt on teada, et Vokas oli suur tüli

²² EAA 1864-2-IV/3, L 112 (Voka mõisa hingeloend, 16.04.1782); EAA 1864-2-V/38, L 190p (Voka mõisa hingeloend, 20.04.1795).

²³ Christoph Christie. *The British Country House in the Eighteenth Century*. Manchester – New York 2000, lk 119–120; C. Gervat. *Elizabeth*, lk 63.

²⁴ Elizabeth Dimsdale. *An English Lady at the Court of Catherine the Great*. Ed. by A. G. Cross. Cambridge 1989, lk 37.

²⁵ C. Gervat. *Elizabeth*, lk 211–212.

²⁶ EAA 858-2-449, L 49–49p (Fr. von Roseni tunnistus kapellmeister Czihali kohtuasjas, 17.01.1794).

Elisabethile Calais's maja müünud Jaques de Cocove Moyesques'i õe proua Porquet', ühe sekretäri ja hertsoginna vahel. Tüli lahenes peagi ning külaline pöördus tagasi Prantsusmaale,²⁷ kusjuures sinna suundus ka Elisabeth ise. Jõhvi kihelkonnas asunud Mäetaguse mõisa noorparuni Eugenius von Roseni mälestuste järgi tegi hertsoginna koos Porquet', Cocove'i ja veel mõne kaasreisijaga teel Calais'sse peatuse Leipzigis, kus Rosen ülikoolis õppis, et anda noorele parunile üle kiri ta vanematelt, keda hertsoginna Eestimaalt tundis. Järgmised päevad veetsid reisikaaslased Leipzigis.²⁸ 1790. aastate teisel poolel, olles isalt juba Mäetaguse mõisa üle võtnud, puutus Rosen Alutaguse adrakohtunikuna ka Kingstoni hertsoginna pärandiasjaga kokku.²⁹

See hertsoginna Prantsusmaa-reis jäi aga väga lühikeseks. Nagu ajaleht *Revalsche Wöchentliche Nachrichten* teatas, saabus hertsoginna 3. veebruaril 1783 Tallinna.³⁰ Seal sõlmis ta kaheksa päeva hiljem kapellmeister Czihaliga, kellega ta oli aasta tagasi tutvunud, teenistuslepingu Vokasse pärisoriste muusikute juhendajaks tulemise kohta.³¹ 1. mail oli hertsoginna ise oma Eestimaa mõisates, kus ta veel ühe teenistuslepingu sõlmis, seekord lõuendikangur Christian Wilhelm Hargeriga, kes lubas Vokasse kangakudumistöökoja sisse seada.³² Augustikuus viibis Elisabeth aga Peterburis, kus ta pöördus Katariina II poole palvega lahkuda enda ravimiseks paariks kuuks Venemaalt, mida talle ka võimaldati. Ei ole teada, kas hertsoginna saadud luba ka kasutas, kuid tagasi jõudis ta hiljemalt oktoobriks, mil temast on Peterburist taas teateid. Nii on ta seal 1784. aasta algul korraldanud õhtusööke, mis olid tema esimese Venemaa reisiga võrreldes aga väga tagasihoidlikud ja rahulikud.

²⁷ C. Gervat. Elizabeth, lk 158–159, 214–218.

²⁸ Eugenius Baron von Rosen. Die sechs Decennien meines Lebens, oder, Mein 61ster Geburtstag. Hannover-Döhren 1969, lk 89–96.

²⁹ EAA 30-1-25915, L 84 (Alutaguse adrakohtuniku aruanne Tallinna Asehalduskonna Valitsusele, 03.02.1798).

³⁰ *Revalsche Wöchentliche Nachrichten*. 1783, nr 6 (6. Februar). Saabunud võõraste rubriiki peeti ajalehes suhteliselt harva. Nii ei ole seda üheski 1781. ja 1782. aasta numbris, mistõttu pole võimalik Kingstoni hertsoginna sealviibimist nendel aastatel midagi täpsemat öelda.

³¹ EAA 858-2-449, L 5p (Kapellmeister Czihali teenistuslepingu koopia, 23.03.1793).

³² EAA 12-1-101, L 41 (Lõuendikangur Hargeriga teenistuslepingu koopia, 11.06.1785).

Järgmistel kuudel hertsoginna asupaiga kohta midagi kindlat teada pole, kuid on alust arvata, et kuni hilissügiseni viibis ta Venemaal.³³ 1784. aasta detsembris saatis Elisabeth üüritud galiotiga hulga oma asju koos kapellmeister Czihali varaga Peterburist Narva, et need sealt edasi Vokasse toimetada. Ise tuli ta mööda maismaateed järele. Laev aga sihtpunkti ei jõudnudki, sest sõitis 40 kuni 60 versta enne Narvat karile.³⁴

Lõplikult lahkus hertsoginna Venemaalt 1785. aasta septembris, suundudes nagu tavaliselt Calais'sse. Oma elu viimased aastad veetis Elisabeth Prantsusmaal, Calais' ja Pariisi vahet liikudes. Kingstoni hertsoginna suri Pariisis augustis 1788.³⁵

Päranditüli ja mõisate omandiküsimus aastatel 1789–1806

Kingstoni hertsoginna pärandivaidlus sai Eestimaa kubermangu kohtutes alguse 1789. aasta 14. novembri tsaari ukaasiga, realselt hakati asjaga tegelema 1790. aasta algul.³⁶ Kohtuasi töötas tulla pikk ja keeruline, kuna hertsoginna 1786. aastal koostatud testamendis on tema Eestimaal asuvad mõisad küll üles märgitud, kuid pärija nime koht tühjaks jäetud.³⁷ Tallinna ülemmaakohtu tsiviilasjade departemang tegi Rakvere alammaakohtule ülesandeks Voka ja Toila mõisate vara inventeerida ja mõisad oma valve alla võtta.³⁸ Lisaks pandi lehtedesse kuulutus üleskutsega hertsoginna Eestimaa kubermangus asuvale varale pretensioone omavatel isikutel endast

³³ C. Gervat. Elizabeth, lk 218–222.

³⁴ EAA 858-2-449, L 37p–39p (Valitseja Wilkinsoni ja muusik Johani tunnistused kapellmeister Czihali kohtuasjas, 11.01.1794).

³⁵ C. Gervat. Elizabeth, lk 224–236.

³⁶ EAA 30-1-25914, L 6–6p (Tallinna ülemmaakohtu tsiviildepartemangu aruanne, 12.01.1790).

³⁷ EAA 7-1-1019, L 328–329 (Kingstoni hertsoginna 1786. aasta testamendi tõlge, 06.11.1791).

³⁸ EAA 30-1-25914, L 7–7p, 11–11p (Tallinna ülemmaakohtu tsiviildepartemangu korraldus Rakvere alammaakohtule, 12.01.1790).

teada anda.³⁹ Juba enne seda jõudsid mainitud mõisatele oma nõude esitada kaks isikut: Inglismaalt tulnud krahv Boehm ja polkovnik Mihhail Garnovski, kes oli 1777. aastal keisrinna käsul Elisabethi tema esimesel sõidul Peterburist Calais'sse kuni Vene impeeriumi piirini saatnud.⁴⁰ Krahv Boehmi nõue rajanes tegelikult ühel kohtu tehtud veal. Hertsoginna testamendi järgi pidi tema Vene impeeriumis asuva pärandiga tegelema Inglise aadlik George Payne, kelle asemel aga kutsuti ekslikult krahv Boehm.⁴¹ Garnovski oli oma sõnul ostnud Jõhvi kihelkonnas asuvad mõisad 80 000 rubla eest just Payne'ilt, kes sel ajal Peterburis hertsoginna ülejäänud Venemaa varaga tegeles.⁴² Kui see üldse tööle vastas, ei olnud Payne'il selliseks tegevuseks mingit õigust. Igatahes kumbki mees esialgu edu ei saavutanud.

Testamentitaitja Payne Eestimaa kubermangu asjadega tegelda ei jõudnudki, kuna pidi isiklikel põhjustel Inglismaale naasma. Oma volitused pärandiasjade lahendamisel Vene impeeriumis andis ta üle Garnovskile, kes sai sellega oma nõudmistele kindlama aluse.⁴³ Tuginedes Kingstoni hertsoginna testamendile, nõudis Garnovski Rakvere alammaakohtult viimase valve ja ülemvalitseja Wilkinsoni valitsuse all olevate Voka ja Toila üleandmist tema valdusse ja valitsemise alla.⁴⁴ Vahepeal oli aga ülemmaakohtu üleskutse peale välja ilmunud uus pretendent mõisatele – Tallinna valitsusnõunik parun Friedrich von Rosen, kelle sõnade järgi oli Kingstoni hertsoginna talle kõnealused mõisad 1783. aastal suusõnaliselt pärandanud.⁴⁵ Rosen püüdis takistada mõisate Garnovski kätte andmist, kuid kohus

³⁹ EAA 30-1-25914, L 8–8p (Tallinna ülemmaakohtu tsiviildepartemangu avalik teadaanne, 12.01.1790).

⁴⁰ EAA 30-1-25914, L 7 (Tallinna ülemmaakohtu tsiviildepartemangu korraldus Rakvere alammaakohtule, 12.01.1790); C. Gervat. Elizabeth, lk 180.

⁴¹ EAA 30-1-25914, L 22 (Peterburi kubermanguvalitsuse vastus Tallinna asehalduskonna valitsusele, 19.02.1791).

⁴² EAA 30-1-25914, L 548 (Peterburi kubermanguvalitsuse vastus Tallinna asehalduskonna valitsusele, 16.01.1796).

⁴³ EAA 30-1-25914, L 26–27 (Peterburi kubermanguvalitsuse vastus Tallinna asehalduskonna valitsusele, 07.04.1791).

⁴⁴ EAA 7-1-1019, lk 350 (Kingstoni hertsoginna 1786. aasta testamendi tõlge, 06.11.1791); EAA 30-1-25914, L 36–40 (Garnovski palvekiri, 03.02.1792).

⁴⁵ EAA 30-1-25914, L 45–46p (Fr. von Roseni palvekiri, 06.02.1792); EAA 30-1-25914, L 104–111 (Garnovski seletuskiri Fr. von Roseni nõuetele, 23.03.1793).

otsustas 13. detsembril 1792 Garnovski kasuks.⁴⁶ Lõplikult tunnistas Roseni nõude alusetuks senat 1798. aastal.⁴⁷

Voka ja Toila jäid Garnovski valitseda kuni 1795. aastani, mil toimunud muutuste põhjused peituvad Elisabethi testamendis. Selle järgi tuli mõisate pärijal 12 kuud pärast hertsoginna surma maksta 30 000 rubla härra Miereesile, kes oli hertsoginna apteeker ja elas Vokas ühes tema majas.⁴⁸ 1790. aastal pöörduski Mierees ehk Brandanus Heinrich Mayer Rakvere kreisikohtu poole, et nõuda talle testamentaarselt lubatud raha.⁴⁹

Küsimusele, miks Kingstoni hertsoginna oma apteekrile nii suure summa pärandas, testament ega kohtuaktid otsest vastust ei anna. Üht võimalikku lahendust pakub baltisaksa nädalalehes *Das Inland* 1844. aastal ära toodud 12 aastat varem Peterburi ajalehes ilmunud artikkel kulla leidumisest Eestimaa rannal. Selle järgi sai unistajaks ja alkeemikuks peetud Mayer hertsoginnalt 30 000-rublase legaadi talle tema mõisatest leitud kulla saatmise eest. Artikli autor toetub sealjuures oma sõnade järgi testamendile.⁵⁰ Kuna aga testamendis midagi sellist kirjas ei ole, tunduks see teade väga kahtlane, kui poleks mitte paari asjaolu. Esiteks on hertsoginna testamendis Eestimaal asuvate mõisate kirjelduses majade, metsade ja kivimurdude kõrval mainitud ka mäekaevandusi.⁵¹ Teiseks on Rakvere alammaakohus seoses 1797. aasta mõisate inventeerimisega teatanud, et mäekaevandusi selle käigus ei uuritud, kuna need ei eksisteeri tegelikkuses, vaid ainult apteeker Mayeri segastes mõtetes.⁵² Mayeri enda algupära-

⁴⁶ EAA 30-1-25914, L 207–213p (Fr. von Roseni palvekiri, 03.1797).

⁴⁷ EAA 30-1-25914, L 104–111 (Garnovski seletuskiri Fr. von Roseni nõuetele, 23.03.1793); EAA 30-1-25915, L 285–286 (Senati resolutsioon Eestimaa kubermanguvalitsusele, 12.04.1798); EAA 858-2-449, L 72p–73p (Koopia Tallinna ülemmaakohtu esimese departemangu otsusest J. von Roseni kohtuasjas, 02.03.1797).

⁴⁸ EAA 7-1-1019, L 329 (Kingstoni hertsoginna 1786. aasta testamendi tõlge, 06.11.1791).

⁴⁹ EAA 12-1-296, L 4–4p (Apteeker Mayeri palvekiri, 09.08.1790).

⁵⁰ Muthmaßliches Vorkommen von goldhaltigem Sand an der Küste von Estland. – *Das Inland* 1844, nr 24, vg 373–375.

⁵¹ EAA 7-1-1019, lk 328 (Kingstoni hertsoginna 1786. aasta testamendi tõlge, 06.11.1791).

⁵² EAA 30-1-25914, L 235–235p (Rakvere alammaakohtu aruanne Voka ja Toila mõisate kohta, 24.04.1797).

seid sõnu pole allikatest õnnestunud leida. E. Mavori järgi leiti Vokas koobaltit, mille kaevandamist Elisabeth kaalus, kuid sellest siiski loobus.⁵³ Eelneva põhjal jääb tahes-tahtmata mulje, et *Inlandi* teade toetub mingitele reaalsele allikatele. Siiski on väga raske uskuda, et Mayeril õnnestus Vokas ja Toilas kulda kaevandada.

Tulles tagasi apteekri legaati puudutava kohtuasja juurde, rääkis tema vastu põhiliselt asjaolu, et testament nõudis rahasumma tasumist mõisate pärijalt, kuna aga Roseni pretensioon selleks hetkeks veel lahendust polnud leidnud, ei saanud ka legaati välja maksta.⁵⁴ Lisaks sellele üritas Garnovski, kelle kui testamenditäitja vastu oli kohtuasi suunatud, kohtuprotsessi pikemale venitada, avaldades kahtlust, kas Mayer ja testamendis toodud isik on tõesti sama, kuna ei ingliskeelse testamendi *Mieeres* ega prantsuskeelse *Miars* tema arvates hääldele Mayerile ei vasta.⁵⁵ Lõppkokkuvõttes otsustas Rakvere kreisikohus oktoobris 1793 Garnovski kasuks ja lükkas asja mõisate omandiküsimuse lahenemiseni edasi.⁵⁶ Apelleerida Mayer ei jõudnud – ta oli liiga vana ja vaene. Kaotanud kogu oma vara kahe põlengu tõttu Pühajõe mõisas,⁵⁷ pidi ta tagasi Ukrainasse kiirustama, et mitte oma kroonuapteekri kohast ilma jääda.⁵⁸ Seetõttu loovutas ta 1794. aasta mais rahanõude oma soosijale ja pikaajalisele sõbrale polkovnik krahv Jacob Wilhelm von Stenbockile, kes kohustus tsesioonilepingu kohaselt tegelema vahepeal ka kroonuapteekri kohast ilma jäänud Mayeri võlanõudjatega ja tasuma tema võlgu.⁵⁹

⁵³ Elizabeth Mavor. *The Virgin Mistress. A Study in Survival: The Life of the Duchess of Kingston*. London 1964, lk 186.

⁵⁴ EAA 12-1-296, L 6p–7p (Garnovski vastus apteeker Mayeri palvekirjale, 23.03.1793).

⁵⁵ EAA 12-1-296, L 52–55p (Garnovski vastukiri, 20.06.1793).

⁵⁶ EAA 12-1-296, L 63–64 (Rakvere kreisikohtu kohtuotsus, 08.10.1793).

⁵⁷ EAA 12-1-296, L 56p (Tallinna asehalduskonna valitsuse korraldus Rakvere kreisikohtule, 04.10.1793).

⁵⁸ EAA 12-1-296, L 18–19p (Apteeker Mayeri palvekiri, 10.1792).

⁵⁹ EAA 30-1-25915, L 561–565p (Endise kroonuapteekri Mayeri seletuskiri, 02.06.1794).

Krahv Stenbock pöördus nüüd Tallinna tsiviilasjade kohtupalati poole palvega ülemmaakohtu otsust revideerida.⁶⁰ Kohtupalat otsustaski legaadi maksmisega mitte venitada ja käskis veebruaris 1795 anda võla katteks Stenbocki käsutusse Toila mõis koos Oru karjamõisaga, mille aastastest tuludest tuli katta sellesama aasta jooksul kogunenud protsendid (5% kogusummast) ja võimalik ülejääk 30 000 rublast maha arvata. Lisaks pidi Garnovski kuue nädala jooksul tasuma protsendid, mis olid kogunenud alates 1789. aastast, nii nagu testament legaadi tasumist ette nägi. Vastasel juhul pidi selle eest Stenbockile pandiks minema ka Voka mõis.⁶¹ Garnovski sellega ei nõustunud, vaid püüdis kohtuotsust apelleerida, mida aga ei arvestatud ja nii anti mõlemad Kingstoni hertsoginnale kuulunud Eestimaa mõisad krahv Stenbocki valdusse. 1796. aasta mais vahetas krahv mõisavalitseja kohalt välja Wilkinsoni, kellega ta edasitöötamise osas kokkuleppele ei jõudnud, ning võttis valitsejana tööle maaler Valentin Johann Lasseniuse, kes oli ühe aasta töötanud Wilkinsoni kirjutajana.⁶²

Siiski ei olnud ka sellel kohtupalati otsusel pikka eluiga. Garnovski kuulus nimelt Katariina II soosiku vürst Grigori Aleksandrovitš Potjomkini kaaskonda,⁶³ mislābi oli ta ka Kingstoni hertsoginnaga tutvunud. Paul I võimuletulekuga 1796. aastal see soosing kadus. Selleks ajaks oli Garnovski oma valdusse haaranud Elisabethi Peterburi kubermangus asuva pärandi. Uuele valitsejale see ei meeldinud ning ta tahtis niigi pikale veninud päranditülile lõpu teha.⁶⁴ Ta andis 1797. aasta märtsis senatile korralduse lasta Eestimaa kubermanguvalitsusel Voka ja Toila mõisad sekvestri alla panna ja mitte Garnovskile

⁶⁰ EAA 5-1-366, L 3–4 (Tallinna ülemmaakohtu tsiviildepartemangu aruanne Tallinna tsiviilasjade kohtupalatile, 01.09.1794).

⁶¹ EAA 5-1-366, L 277–281 (Tallinna tsiviilasjade kohtupalati otsus, 22.02.1795).

⁶² EAA 5-1-366, pagineerimata (Garnovski protest, õiguste kaitsmine ja palve, 23.06.1796); EAA 30-1-25914, L 234–234p (Rakvere alammaakohtu aruanne Voka ja Toila mõisate kohta, 24.04.1797); EAA 1864-2-V/38, L 190p (Voka mõisa hingeloend, 20.04.1795). Võrreldes Wilkinsoniga kannab Lassenius järjekindlalt ametinime *Amtmann*.

⁶³ Евгений Петрович Карнович. Герцогиня Кингстон и дело об имени ея в Россій. – Русская старина 1877, nr 1, lk 99.

⁶⁴ Samas, lk 104–105.

jätta.⁶⁵ See tundub mõnevõrra imelik, kuna Eestimaal asuvad mõisad ei olnudki enam Garnovski valitseda. Siiski viidi sekvestreerimiskäsk ellu ja aprillis 1797 võeti mõisad Alutaguse adrakohtuniku valve alla. Kuigi kohus tahtis mõisate valitsemise Wilkinsonile tagasi anda, viibis too sel ajal Narvas ja ei jõudnud õigeaegselt tagasi, seetõttu jäi sel hetkel valitsejana ametisse Lassenius.⁶⁶ Vähem kui kuu aega hiljem pandi naasnud Wilkinson siiski oma vanale ametikohale tagasi.⁶⁷ Krahv Stenbocki rahanõue oli aga suures osas veel katmata, mistõttu jätkati selle tasumist Toila mõisa tuludest. Lisaks pidid Tallinna tsiviilasjade kohtupalati liikmed, kelle otsusega mõisad Stenbocki kätte läksid, tasuma protsendid aja eest, mil mõisad olid krahvi valduses.⁶⁸

Lõpuks lahendati keisri 12. aprilli 1798 korraldusega mõisate omandiküsimus – Voka ja Toila kuulutati Garnovski omandiks.⁶⁹ Selline otsus võeti tegelikult vastu eesmärgiga saada mõisatest kätte suured võlad, mis Garnovski isikul lasusid.⁷⁰ Eestimaa võlanõudjatest olid olulisemad krahv Stenbock ja Johann von Roseni pärijad, kes ikka veel 10 000-rublast hüvitist sisse nõudsid, mille Kingstoni hertsoginna neile ostulepingu tühistamise katse eest maksuma pidi.⁷¹ Garnovskil oli aga veel rohkelt teisi võlgu nii Eestimaal kui Peterburis.⁷² Mõisatest kiiremas korras suurema summa saamiseks hakkas senat 1800.

⁶⁵ EAA 30-1-25914, L 209p (Fr. von Roseni palvekiri, 03.1797).

⁶⁶ EAA 30-1-25914, L 234–234p (Rakvere alammaakohtu aruanne Voka ja Toila mõisate kohta, 24.04.1797); EAA 30-1-25914, L 487 (Eestimaa kubermanguvalitsuse teadaanne, 19.08.1797); EAA 30-1-25915, L 209-211 (Valentin Lasseniuse poolt järelvalve alla võetud esemete loetelu, 17.04.1797).

⁶⁷ EAA 30-1-25914, L 288 (Alutaguse adrakohtuniku aruanne Eestimaa kubermanguvalitsusele, 08.05.1797).

⁶⁸ EAA 30-1-25914, L 467 (Tallinna tsiviilkohtukoja liikmete poolt tasutavate summade arvestus); EAA 30-1-25915, L 386–386p (Ülevaade apteeker Mayeri kohtuasjast).

⁶⁹ EAA 30-1-25915, L 396p (Eestimaa kubermanguvalitsuse resolutsioon, 20.10.1798).

⁷⁰ EAA 30-1-25915, L 283–284 (Senati resolutsioon Eestimaa kubermanguvalitsusele, 16.04.1798).

⁷¹ EAA 30-1-25915, L 601–603p (Peterburi kubermanguvalitsuse vastus Eestimaa kubermanguvalitsusele, 28.05.1801).

⁷² EAA 858-1-2249, L 134 (Garnovski võlad Eestimaa kubermangus); EAA 858-1-2249, L 150 (Garnovski võlad Peterburi kreisikohtus).

aastal Eestimaa kubermanguvalitsuselt nõudma mõisate enampakkumisel mahamüümist.⁷³ Oksjoni kuupäev nihkus mitu korda edasi, kuni 17. jaanuarini 1806, mil mõisate uueks omanikuks sai 40 000 assiginaatrubla eest Peter von Wilcken.⁷⁴

Voka ja Toila mõisad aastatel 1781–1806

Kuna mõisatel hoiti testamenditüli ajal täpselt silma peal, võimaldavad kohtumaterjalid kirjeldada Vokas ja Toilas valitsenud olukorda 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses. Lisaks leiduvad ka mõned kohtuasjad hertsoginna elupäevilt, mis kujutavad endast põhiliselt mõisarahva nõudeid teenistustasu maksmise kohta. Eriti tähelepanuväärsed on kohtumaterjali hulgas olevad pärandiloendid, mis kirjeldavad Kingstoni hertsoginnale kuulunud kinnis- ja vallasvara antud mõisates. Kuigi hertsoginna vara kohta koostati kohtutüli käigus mitu loendit, annab parima ülevaate tema pärandist kõige varajasem, 1790. aastal koostatu.⁷⁵

1782. aasta hingeloendi järgi oli Voka mõisal 171 talupoega, Toilal aga 238. Lähtudes S. Vahtre poolt kasutatud mõisate jaotusest suurusgruppidesse talupoegade arvu järgi (väike mõis: alla 200, keskmine mõis: 200–400, suur mõis: 400–1000, ülisuur mõis: üle 1000 talupoja),⁷⁶ kuulus Voka mõis väikeste ja Toila keskmiste mõisate hulka. Ka adramaade arvu järgi kuulusid nimetatud mõlemad pigem väikemõisate hulka. Nii oli 1790. aasta varaloendis Voka suuruseks antud 9 $\frac{3}{5}$ ja Toilal 7 $\frac{1}{2}$ adramaad, kuna A. W. Hupeli andmeil tuli 1774. aastal Jõhvi kihelkonnas 25 mõisa keskmiseks suuruseks umbes 10 $\frac{3}{4}$ adramaad ja terve Virumaa 159 mõisal 12 $\frac{3}{8}$ adramaad.⁷⁷ Külvipinda oli Vokas 70

⁷³ EAA 30-1-25915, L 554–554p (Krahv Stenbocki palvekiri, 04.04.1800).

⁷⁴ EAA 858-1-2247, L 139p (Senati korraldus Eestimaa kubermanguvalitsusele, 09.12.1804); EAA 858-1-2248, L 17 (Fr. von Roseni kiri maanõunikele, 31.05.1805); EAA 2840-1-338, L 36p–37 (Eestimaa ülemmaakohtu kinnistusraamat, 1753–1823).

⁷⁵ EAA 7-1-1019, L 101–143 (Voka ja Toila mõisate varaloend, 04.02.1790); EAA 30-1-25915, L 192–208 (Voka ja Toila mõisate varaloend, 04.02.1790).

⁷⁶ Sulev Vahtre. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782–1858): ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn 1973, lk 75–94.

⁷⁷ August Wilhelm Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Dritter Band. Riga 1782, lk 462–484. Voka suuruseks on siinkohal märgitud 9 $\frac{3}{5}$ adramaad.

tündrit mõisa- ja 75 tündrit külapõlde, Toilas vastavalt 68 ja 80 tündrit.⁷⁸ 18. ja 19. sajandi vahetusel kubermangu maamõõtja S. Dobermanni koostatud kaardikirjeldusraamatu järgi olid mõlema mõisa põllud keskmise headusega, põllunduse kõrval tegeleti mõisas ka karjanduse ja kalandusega.⁷⁹

Vokas oli ka viina- ja õlleköök. Viinapõletamine on Kingstoni hertsoginna kaasaegsete biograafide seas palju kõneainet tekitanud. Nimelt olevat asjaolu, et ta viina põletama ja sellega vaeseid talupoegi mürgitama hakkas, langetanud Peterburis tugevalt Elisabethi mainet.⁸⁰ Tegelikult oli Eestimaal viinapõletamine 18. sajandi lõpul üldlevinud, eriti Virumaal, kus toodeti kaks kolmandikku Eestimaa viinast.⁸¹ Pealegi oli viina- ja õlleköök Vokas juba varemalt. Viinaköök oli üks kahest tulusast ettevõttest, mida Elisabeth ühes oma kirjas mainis mõisas ostumomendil olevat.⁸² 1790. aastal oli Vokas õlle ja viina tootmiseks eraldi kivist hoone, millega ühe katuse all oli vesiveski. Omaette puumajas asus koos eluruumidega veel üks õllepruulimiskoda. Seda hoonet pole hiljemalt 1795. aastast alkoholi tootmiseks enam kasutatud.⁸³ Kõrtse oli Vokas viis, Toilas kaks.⁸⁴

1781. aastal ostis Kingstoni hertsoginna lisaks Voka ja Toila mõisatele ka seal oleva katusekivivabriku koos sisseseadega.⁸⁵ Varaloendites katusekivide tootmine aga ei kajastu, küll leidub teavet paemurru kohta. Nii oli Dobermanni kaardikirjeldusraamatu järgi Toilas ja Vokas paemurd, kus toodeti mõisate oma ehitusvajaduseks kive ja

⁷⁸ EAA 7-1-1019, L 103, 135 (Voka ja Toila mõisate varaloend, 04.02.1790).

⁷⁹ Eesti Ajaloomuuseum (EAM) 70-1-3, L 139p (Toila mõisa kirjeldus); EAM 70-1-3, L 154p (Voka mõisa kirjeldus).

⁸⁰ C. Gervat. Elizabeth, lk 209; E. П. Карнович. Герцогиня Кингстон, lk 87.

⁸¹ Otu Ibius. Ühe tööstusharu ajaloost. Tallinn 1977, lk 29–30.

⁸² EAA 858-1-7598, pagineerimata (Voka ja Toila mõisate ostumüügilepingu koopia, 01.03.1781); C. Gervat. Elizabeth, lk 209.

⁸³ EAA 7-1-1019, lk 104–105 (Voka ja Toila mõisate varaloend, 04.02.1790); EAA 30-1-25914, L 318 (Voka mõisa varaloend, 07.05.1795).

⁸⁴ EAA 7-1-1019, L 106–107, 136–137 (Voka ja Toila mõisate varaloend, 04.02.1790); EAA 30-1-25914, L 319 (Voka mõisa varaloend, 07.05.1795); EAA 858-1-2249, L 143p (Voka ja Toila mõisate hoonete loend, 26.11.1804).

⁸⁵ EAA 858-1-7598, pagineerimata (Voka ja Toila mõisate ostumüügilepingu koopia, 01.03.1781).

lupja.⁸⁶ Koos apteeker Mayeri fantaasias eksisteerinud kaevandus-tega mainiti paemurdu ka Elisabethi testamendis.⁸⁷ Paemurdmine jätkus ka kohtutüli aastatel.⁸⁸

1790. aasta varaloendi järgi oli Voka mõisas veel neli töökoda: raudsepa, tislери, plekksepa ja kangru oma ning nimeliselt on mainitud plekkseppa – M. Makomaski.⁸⁹ Kingstoni hertsoginna ajal Vokasse rajatud kangakudumistöökoda tuleb ette veel seoses seal ametis olnud kahe kangru pöördumisega Rakvere kreisikohtu poole teenistuslepingu mittetäitmise pärast. Nimelt oli hertsoginna sõlminud 1783. aastal Vokas teenistuslepingu lõuendikangur Christian Wilhelm Hargeriga, lubades talle 150 rubla aastas ning tasuta eluaseme, Harger aga kohustus Vokas neli aastat kangurmeistrina teenima, sinna kangakudumistöökoja sisse seadma ning mõisa poolt antud inimesi kangakudumises ja tööriistade valmistamises välja õpetama.⁹⁰ Kangur hakkas ka juba lõuendit kuduma, kuid mõisat ei rahuldanud tema töö kvaliteet ning ta lasti ametist lahti. Selle peale kaebas Harger ülemvalitseja Wilkinsoni kohtusse, nõudes oma nelja aasta palka.⁹¹ Kohus saatis Tallinna kangrute tsunftile mõned Hargeri tööproovid, mis tsunfti poolt vigasteks tunnistati,⁹² mistõttu Rakvere kreisikohus otsustas 1784. aastal Hargerit nõude rahuldamata jätta.⁹³

Juba enne lõplikku kohtuotsust oli Elisabeth leidnud Peterburist Hargerile asendaja – lina- ja damastikangur Johann Stephan Knolli, kellega lepiti kokku, et Knoll seab Vokas sisse linase ja damastkanga

⁸⁶ EAM 70-1-3, L 140 (Toila mõisa kirjeldus); EAM 70-1-3, L 155 (Voka mõisa kirjeldus).

⁸⁷ EAA 7-1-1019, L 328 (Kingstoni hertsoginna 1786. aasta testamendi tõlge, 06.11.1791).

⁸⁸ EAA 30-1-25914, L 270 (Väga vajalikud parandustööd Voka ja Toila mõisates).

⁸⁹ EAA 7-1-1019, L 106-127 (Voka ja Toila mõisate varaloend, 04.02.1790); EAA 12-1-143, L 11 (Kangur Knolli vastus valitseja Wilkinsoni palvekirjale, 01.09.1787); EAA 12-1-143, L 13-13p (Plekksepp Makomaski kiri kangur Knollile, 11.07.1787); EAA 12-1-143, L 14-14p (Plekksepp Makomaski kiri kangur Knollile, 22.07.1787).

⁹⁰ EAA 12-1-101, L 41 (Lõuendikangur Hargerit teenistuslepingu koopia, 11.06.1785).

⁹¹ EAA 12-1-101, L 3-4 (Ülevaade lõuendikangur Hargerit ja valitseja Wilkinsoni vahelisest kohtuasjast, 04.11.1784).

⁹² EAA 12-1-101, L 29 (Tallinna kangrute tsunfti vanema atestaat, 11.03.1785).

⁹³ EAA 12-1-101, L 44-45p (Rakvere kreisikohtu kohtuotsus, 18.06.1785).

kudumise töökoja. Proovitööna pidi Knoll esmalt valmistama Kingstoni hertsoginna nime ja vapiga servjeti, saades töö täitmiseni vaid 12,5 rubla kuus, edaspidi aga 400-rublast aastapalka.⁹⁴ 1785. aastal Vokas sõlmitud uue lepingu järgi pidi Knoll rahale lisaks saama ka korras eluaseme ja küttepuud.⁹⁵ Lepinguga lubatud summat saamata pöördus Knoll juunis 1787 Rakvere kreisikohtu poole, kus tema nõue põhjendatuks tunnistati.⁹⁶

1790. aasta varaloendis on näha, et Voka kangakudumistöökojas on valminud suurem kogus damastservjette (neist osal oli täht “K” nagu Kingston), samuti on kangaga kaetud hulk toole.⁹⁷ Arvestades, et Elisabeth 1785. aasta teisel poolel Venemaalt lahkus, ei näinud ta tõenäoliselt suuremat osa kangur Knolli tööst. Voka mõisas tekkis aga hertsoginnale toodetud servjettidest tüli, mistõttu 1787. aastal mindi paari servjeti oletatava varguse pärast koguni kohtu ette.⁹⁸ Knolli lahkumisega kangakudumine seiskus ja Voka postijaama vastas asunud kangakudumistöökoda lagunes ajapikku.⁹⁹

Hertsoginna pärandiloendid annavad hea võimaluse heita pilk ka Voka ja Toila hoonestusele 18. sajandi lõpul. 1790. aastal olid Voka mõisahooned pea eranditult puust, sealhulgas ka elumaja.¹⁰⁰ Nagu kinnitab Dobermanni kaardikirjeldusraamat, oli see sel ajal kogu Eestimaal veel üpris tavaline.¹⁰¹ Ühe Kentist pärit ränduri 1784. aasta reisikirja järgi olnud Voka mõisa elumaja küll puust, kuid valgeks

⁹⁴ EAA 12-1-143, L 3–4 (Kangur Knolli palvekiri, 14.06.1787); EAA 12-1-143, L 16p (Kangur Knolli arveraamat, 11.05.1785).

⁹⁵ EAA 12-1-143, L 5–5p (Kangur Knolli teenistuslepingu koopia, 14.06.1787).

⁹⁶ EAA 12-1-143, L 3–4, 26 (Kangur Knolli palvekiri, 14.06.1787; Kviitung kangur Knolli nõude rahuldamise kohta, 07.12.1787).

⁹⁷ EAA 7-1-1019, L 116, 126 (Voka ja Toila mõisate varaloend, 04.02.1790).

⁹⁸ EAA 12-1-141 (Toimik kapellmeister Czihali vabanduse ja kahjutasu nõudest postikomissar Steinkammi vastu, 09.06.1787); EAA 12-1-142 (Toimik kangur Knolli vabanduse ja kahjutasu nõudest kapellmeister Czihali ja ehitusmeister Waltheri vastu, 14.06.1787–15.11.1787).

⁹⁹ EAA 30-1-25914, L 318p (Voka mõisa varaloend, 07.05.1795); EAA 858-1-2249, L 142p (Voka ja Toila mõisate hoonestuse loend, 26.11.1804).

¹⁰⁰ EAA 7-1-1019, lk 103–138 (Voka ja Toila mõisate varaloend, 04.02.1790).

¹⁰¹ Juhan Kahk. Bauer und Baron im Baltikum: Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema “Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen”. Tallinn 1999, lk 70.

krohvitud.¹⁰² Pärandiloendis loetletud 38 Voka mõisahoonest oli kivist vaid kolm: õlle- ja viinaköök vesiveskiga, kangakudumistöökoda ja *Lageda* veski. Kangakudumistöokoja osas oli aga ilmselt tegemist eksitusega, kuna kõik järgnevad kinnisvaraloendid nimetavad seda puuhooneks. Kivist tallid olid ka ühel kõrtsil (Kivikõrtsil).¹⁰³

Toilas oli 1790. aastal 14 hoonet, kõik puust. Tagasihoidlik oli ka Oru karjamõis. Seal seisid mõned puust majandushooned, sealhulgas ka vilja jahvatamiseks kasutatud kahe käiguga vesiveski, mis oli karjamõisa ainus kivihoone, ja möldri elumaja. Eraldi hoonegrupi moodustasid Orul pargi juurde kuulunud ehitised – 7 aiapaviljoni ja plekkahjuga talveaed.¹⁰⁴

Elisabethi üheks lemmiktegevuseks Eestimaal oli mõisapargi kujundamine. Nii olid tema tellimisel igal aastal Hullist tulnud laevade lastis esijoones mitmesugused taimed – mainitud on lilli, põõsaid, murusemneid, ravimtaimi, aga ka männiistikuid. Eksootilisemad taimed olid apelsini-, sidruni- ja guajakipuud. 1784. aasta saadetise puhul on ära märgitud ka taimede päritolu – Hulli läheduses asunud Pontefracti puukool.¹⁰⁵ 1790. aasta pärandiloendis oli eraldi kategooria “Puud ja talveaiataimed Orus”, kus loetleti suures koguses erinevaid viljapuid, nii kohalikke kui ka haruldasi, viimaste seas moodustasid suure osa tsitrused. Lisaks kasvas Orul veel maasikaid, viinamarju, aga ka erinevaid lilli ja ilutaimi.¹⁰⁶ Pärast Elisabethi surma tabas Oru parki aga kiire allakäik – hooned lagunesid järgnevate aastate jooksul ning taimed müüdi maha.¹⁰⁷ Tänapäeval on Oru park tuntud eelkõige tänu Peterburi suurkaupmehele Grigori Jelissejevile, kes rajas 19. sajandi lõpus Oru karjamõisa- ja talumaadele

¹⁰² C. Gervat. Elizabeth, lk 222.

¹⁰³ EAA 7-1-1019, lk 103–107 (Voka ja Toila mõisate varaloend, 04.02.1790); EAA 30-1-25914, L 319p (Voka mõisa varaloend, 07.05.1795).

¹⁰⁴ EAA 7-1-1019, L 135–138 (Voka ja Toila mõisate varaloend, 04.02.1790).

¹⁰⁵ C. Gervat. Elizabeth, lk 209–234.

¹⁰⁶ EAA 7-1-1019, L 141–143 (Voka ja Toila mõisate varaloend, 04.02.1790).

¹⁰⁷ EAA 30-1-25914, L 332–332p (Toila mõisa pärandiloend, 25.04.1795); EAA 30-1-25915, L 353–353p, 373 (Eestimaa kubermanguvalitsuse resolutsioon, 20.10.1798; Voka ja Toila mõisatest 1795. aastal puuduvate esemete loend võrreldes 1790. aastaga, 30.10.1797).

oma suveresidentsi.¹⁰⁸ Hertsoginna tegevusest selleks ajaks enam jälgi järel ei olnud. Teoreetiliselt on võimalik temaga seostada seal asuvat umbes 200 aasta vanust männikut,¹⁰⁹ arvestades sellega, et Elisabeth lasi sinna Inglismaalt männiistikuid saata.¹¹⁰

Lisaks mõisapargile oli Kingstoni hertsoginnal oma Eestimaa valduste jaoks teisigi plaane. Nii rääkis Voka mõisavalitseja 1781. aasta suvel mõisas peatunud Inglise parunessile Elizabeth Dimsdale'ile, et järgmisel aastal on plaanitud alustada suurte ümberehitustöödega, sealhulgas uue elumaja ehitamisega.¹¹¹ Üheks tunnistuseks ehitustöödest Vokas on 1780. aastate keskpaigas seal ehitusmeisterina ametis olnud saksimaalase Christian Gottlieb Waltheri esinemine mitmes allikas.¹¹² Varem ongi arvatud, et Elisabeth jõudis Voka ja Toila mõisates kavandatud suured ümberkorraldused ellu viia. Nii peab hertsoginna viimane biograaf Claire Gervat eelpool mainitud 1784. aasta reisikirjas nimetatud krohvitud seintega maja Vokas uueks elumajaks.¹¹³ Ka Wilckenite pere 19. sajandil ehitatud kivist kahekorruselist peahoonet on ekslikult Kingstoni hertsoginnaga seostatud.¹¹⁴ Hoonete seisukorra põhjal 1790. aastal võib aga väita, et midagi suurejoonelist hertsoginna ajal ära teha ei jõutud. Lisaks ei vastanud puust peahoone mingil juhul Elisabethi harjumuspärasele elukeskkonnale ning oleks kindlasti esimesena ümber ehitatud. Ehitusmeister Waltheri tegevusega 1780. aastail on teoreetiliselt seostatav

¹⁰⁸ Märt Mõtuste. Toila ümbruse kultuuri- ja hariduselu ajaloost. Toila 1998, lk 71–82.

¹⁰⁹ Hella-Mare Matteus. Jõhvi rajooni pargid, nende majandamine ja perspektiivid. Diplomitöö. Juhendaja dots Endel Laas. Tartu 1959, lk 33; Märt Mõtuste. Toila suvituskoht. [Toila] 2003, lk 17.

¹¹⁰ C. Gervat. Elizabeth, lk 223, 234; Mavor peab neid ananassideks. – E. Mavor. The Virgin Mistress, lk 188.

¹¹¹ E. Dimsdale. An English Lady, lk 37.

¹¹² EAA 30-1-25914, L 105p (Garnovski seletuskiri Fr. von Roseni nõuetele, 23.03.1793); EAA 1864-2-V:38, L 203 (Voka mõisa hingeloend, 20.04.1795); EAA 12-1-142, L 3–4 (Kangur Knolli kaebus kapellmeister Czihali ja ehitusmeister Waltheri vastu, 14.06.1787).

¹¹³ Gervat. Elizabeth, lk 222.

¹¹⁴ Heinz Pirang. Das baltische Herrenhaus. II. Teil: Die Blütezeit um 1800. Riga 1928, lk 17.

vaid kivist *Lageda* veski.¹¹⁵ Erinevatest aegadest pärit mõisahoonete loendite (1790, 1804, 1806) võrdlemine kinnitab, et ka testamenditüli ajal piirduti vaid hoonete parandamise ja taastamisega, et säilitada varasem olukord ja tagada mõisa toimimine.

1806. aasta alguseks, mil mõisad oksjonil maha müüdi, olid mõisahooned üldiselt halvas seisus, mitmed aastatega lagunened või lammutatud.¹¹⁶ Uuel omanikul Peter von Wilckenil olid kindlad plaanid võimalikult pea Voka mõisasse uued hooned püstitada. Seetõttu avaldas ta 1807. aasta novembris soovi, et Vokast viidaks ära seal sekvestri ja Heinrich Wilkinsoni järelvalve all olev endise omaniku Mihhail Garnovski vara, mis kujutas endast tegelikult Kingstoni hertsoginna kunagise pärandi jääki. Juba 1808. aasta kevadel lootis ta maha lammutada nii pea- kui kõrvalhooned, mis olid tema sõnade järgi kõik väga halvas seisus ning lagunened korstnate-ahjude tõttu tuleohtlikud.¹¹⁷ Vähemalt kavandatud mahus lükkusid need tööd siiski edasi, kuna Garnovski vara müüdi avalikul oksjonil maha alles 1809. aasta jaanuaris.¹¹⁸ Mõnevõrra segadust tekitab Christian Hieronymus Justus Schlegeli reisikiri, kus autor nimetab 1807. aasta juunikuus Voka mõisast möödudes selle peahoonet ilusaks.¹¹⁹ Selle järgi võiks arvata, et elumaja seis polnud kaugelgtki nii lootusetu, kuid Wilckenil jaoks oli hoone siiski oma aja ära elanud.

Sellega lõppeski Kingstoni hertsoginna aeg Vokas ja Toilas ning kiirelt kadusid ka tema jäljed. Peter von Wilcken teostas Voka mõisast plaanitud ümberehitustööd, mis kaotas hertsoginnaaegse väljanägemise. 1809. aastal peetud oksjonil soetas uus omanik ka silmapaistva koguse hertsoginna vallasvarast, sealhulgas kaheksa messingkahurit, mille Wilcken Voka uue elumaja kummalegi poole ehisbastionidele

¹¹⁵ EAA 7-1-1019, L 107 (Voka ja Toila mõisate varaloend, 04.02.1790).

¹¹⁶ EAA 858-1-2248, L 101–104p (Voka ja Toila mõisate hoonete loend, 15.02.1806).

¹¹⁷ EAA 858-1-2249, L 20 (Peter Wilckenil palvekiri Eestimaa ülemmaakohtule, 01.11.1807).

¹¹⁸ EAA 858-1-2249, L 31 (Garnovski vara üle peetud oksjoni nimekiri, 06.03.1809).

¹¹⁹ [Christian Hieronymus Justus Schlegel.] *Reisen in mehrere Russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1807 und 1815. Fünftes Bändchen. Ausflug nach Estland im Junius 1807.* Meiningen 1830, lk 50.

asetas ning mis seisid seal veel 20. sajandi algul.¹²⁰ Praeguseks on aga needki kadunud.

Ettekanne 27. veebruaril 2008 ÕES-i 1296. koosolekul.

THE DUCHESS OF KINGSTON AND THE MANORS OF VOKA AND TOILA FROM 1781 TO 1806

Summary

Elizabeth, the Duchess of Kingston, was a woman with one of the most scandalous reputations of the 18th century. Married in secrecy while serving as a Maid of Honour for the Princess of Wales, she decided a couple of decades later to get married again to the Duke of Kingston, without properly divorcing from her first husband. After the death of her second husband, his relatives decided — in the hopes of changing the Duke's last will in their interest — to sue the Duchess, accused of bigamy. In 1776, Elizabeth was found guilty and upon that decided to leave Great Britain and remain the rest of her life in mainland Europe. Interested in the person of Catherine the Great, she decided to visit Russia, where she was very well received — so well, that she decided to acquire some land in that country.

Among those pieces of land she bought, in the year 1781, were the estates of Voka and Toila situated on the northern coast of Estonia. In the years that followed, her Estonian estates became one of the Duchess's favored places to stay. She brought other Englishmen to work here, like Henry Wilkinson, the steward of her estates. A lot of her energy was spent on decorating her garden in a part of Toila called Oru, for which ships with plants were sent from England. There were also great plans for the rebuilding of the houses, which weren't realized. According to the probate inventories of the Duchess,

¹²⁰ А. Бар. Фелькерзам. Герцогиня Кингстон, lk 34.

her manor house here was a wooden building, still rather normal for the surroundings, but surely not the most fashionable way of living.

In 1785 Elizabeth left Russia permanently and died in 1788 in Paris. Though her last will mentioned her Estonian estates, there was a blank where the name of the inheritor should have been. Because of that, a long lawsuit followed, where it was attempted to find out a legitimate owner for the estates. During the trial, the holders for the estates changed quite a few times. The most important figure might have been Michail Garnowsky, who had acquired the rights as the executor of Elizabeth's will and was giving his best to use his position to obtain the estates. This he also managed, but only for the compensation of his debts. For that, in 1806 the estates were auctioned and found a new owner in Peter von Wilcken, who rebuilt Voka to be more fashionable.

Hobusevargused Põlva kihelkonnas 19. sajandi lõpul

Kersti Liloson

*Vististi ei tule ühelgi teisel maal nii palju kurjategusid omanduse ja inimeste elu vastu kui Läänemere kubermangudes. Kohalikud ajalehed, iseäranis Eesti ja Läti keelsed kubisevad sõnumitest hobusevarguste, varguste, riisumiste ja mõrtsukatööde üle.¹ Sellise karmi hinnanguga algab ajalehe *Novoje Vremja* Riia korrespondendi von Esseni pikem kirjutis *Kurjateod Balti talurahva seas*, mille tõlge avaldati 1895. aasta *Postimehes*.*

19. sajandi eestikeelseid ajakirjandusväljaandeid lehitsedes võib tõesti tõdeda, et ei läinud mööda päevagi, mil ajalehed ei teatanud uutest kuritegudest. Levinud olid hobusevargused, aitade lõhkumised, süütamised, muud vargused ja kelmused. Juba 1821. aasta *Marahwa Näddala-Lehest* saab lugeda Tartumaal toime pandud hobusevarguste kohta: *Jõulukuu 19. päeval nuhelti [...] kiriku juures Tūrna Tõnnud Voldi vallast ja löödi temale kümme paari vitsu, et ühe Ravila valla mehe hobust oli varastanud.*² Samas kirjutises nenditakse veel, et hobusevargusi on sealkandis üldse palju. Meenutatakse, et eelmisel talvel, sel ajal kui rahvas kirikus oli, varastati kirikuplatsilt koguni mitu hobust koos reega. Seepeale pandi kirikumaadele pühapäeviti ametisse hobusevaht.³ Nii mõnigi kord oskasid aga vargad isegi hobusevahi üle kavaldada: *Kui kirik sisse löödi, õikus üks mees hobuste wahti, sest tema pidada ruttu ühe raamatu ja kirja järele minema, mis köster olla koju jätnud. Selle pettusega wiis waras hobuse ära.*⁴

¹ Von Essen. *Kurjateod Balti talurahva seas*. – *Postimees* 1895, nr 19, 24. jaanuar.

² *Marahwa Näddala-Leht* 1821, nr 5, 2. veebruar.

³ Samas.

⁴ Sakala 1887, nr 52, 24. detsember.

Liivimaa Maanõunike Kolleegiumi tehtud kokkuvõtte järgi oli sillakohtunikele teatatud hobusevarguste arv hakanud Liivimaal järsult kasvama 1860. aastate lõpul ning oli kõige suurem Tartu-, Viljandi- ja Võrumaal.

Tabel 1. *Hobusevarguste arv Liivimaal aastail 1868–1870.*⁵

Maakond	1868	1869	1870	Kokku
Riia	17	23	32	72
Volmari	14	8	19	41
Võnnu	13	14	20	47
Valga	7	15	35	57
Tartu	46	135	202	383
Võru	23	28	47	98
Viljandi	28	59	81	168
Pärnu	10	9	8	27
Kokku	158	291	444	893

1870. aastateks on hobusevarguste arv kogu maal niivõrd suureks paisunud, et sellel teemal võtab ajalehes *Eesti Põllumees* sõna ka tuntud kirjamees Johann Voldemar Jannsen: *Kui inneto, häbbemata ja suur se juba meie maal on, sest laulvad harrakad aiateibas, warb-lased katuste peal, pea vist ka jubba tuwwid tee äres, ja polle meil tänna ennam tarvis sellega pabberid raiskada.*⁶ Samas jagab kirjutise autor lugejatega Kanepi kihelkonna Kooraste valla põllumeeste näpunäiteid selle kohta, kuidas põllumehed ise hobusevarguste vastu seista saaksid. Nõuande järgi pidanuks iga mees kohe, kui kellelgi õnnetus juhtunud, oma hobusega varast taga ajama hakkama. Kui hobune omanikule tagasi antud, siis ka selle eest seisma, et varas seaduse järgi nuheldud saaks.⁷ Samal ajal astus ka riigivõim omalt poolt samme hobusevarastele määratavate karistuste karmistamise

⁵ Aleksander Kruusberg. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt. Kultuurilooliste materjalide kogu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts 1926, lk 35.

⁶ Johann Voldemar Jannsen. Kuidas mõnned põllumehed hobusevarguste vastu tahtvad panna. – Eesti Põllumees 1872, nr 2, 20. märts.

⁷ Samas.

osas. 1880. aasta 18. aprillist hakkas kehtima kõrgema riiginõukogu otsus, mille järgi korduvalt hobusevargustelt tabatud isikud tuli saata Siberisse vangiroodu. Ranged karistused nähti ette ka varastatud hobuste varjajatele.⁸ Tegelikkus aga näitab, et nimetatud meetmetega vargaid siiski ohjeldada ei suudetud. Nii mõnigi kelm omandas rahva seas hoopiski omamoodi kangelase kuulsuse. Nii oli see Eestimaal tuntuim hobusevarg ja sulijüri Rummoga, keda rahvasuus küll rohkem Rummu Jürina tuntakse. Saksameelne eesti ajaleht *Tallinna Sõber* kurdab, et “mõistmata rahvas” hoiab teda läike pärast, mis tema kelmipea ümber hiilgab, kutsudes teda sageli Rinaldoks ja Don Juaniks.⁹ Eks see sakste pahameel ole ka mõistetav, sest ega Rummu Jüri oma pahategusid vaid maarahva hulgas toime pannud. Temal jätkus julgust käsi ka sakste vara järele välja sirutada ja sellist häbematust talle ei andestatud. 1879. aasta detsembris Jüri Rummo tabatakse ja pannakse Tallinnas vangikongi. Kuna mees oli mitmel varasemal korral suutnud vahistajad üle kavaldada, võeti tema kinnipidamisel kasutusele erakordsed abinõud. *Wangi kong, kus tema oma jõledaid tegusid nüüd järele mõtleb, on kahekordse põrandaga ja rautatud ustega, mis kahe tugewa lukuga kinni seisab. Wõtit hoiab wangikoja inspektor ise. Peale selle on tema raske raud tange külge kinni pandud, nii et ta ise süüagi ei wõi, waid teda teised sööda- vad.*¹⁰ Peatselt langetati kurikuulsale hobusevargale ka kohtuotsus, mille alusel saadeti mees 15 aastaks Siberisse raskele mäetööle.¹¹ *Jüri Rummo ei näidanud sugugi oma äramineku üle kurb olewat, waid on läbi uulitsate minnes kõrwalseisvale rahwale hääd terwist ja kokkusäämist soowinud.*¹² Lubatud taaskohtumine Eestimaaga jäi siiski toimumata. Viimaste teadaolevate andmete kohaselt rääkinud ta vangiski olles: *Ma võtsin rikastelt ja andsin vaestele. Jüri Rummot Eestimaal ei unusta.*¹³ Ja selles ta ei eksinud.

⁸ Sakala 1880, nr 20, 17. mai.

⁹ Tallinna Sõber 1879, nr 18, 28. september.

¹⁰ Sakala 1880, nr 6, 9. veebruar.

¹¹ Perno Postimees 1880, nr 33, 15. august.

¹² Perno Postimees 1880, nr 34, 22. august.

¹³ Abel Nagelmaa. Eduard Vilde “Külmale maale” 100-aastane. – Postimees 1996, nr 100, 30. aprill.

19. sajandi viimasel kümnendil võttis maal vohava kuritegevuse vaatluse alla kirjanik Eduard Vilde. Oma külajutus *Külmale maale* püüab ta maatamehe kurbloo varal näidata, *et süüdi pole inimese ebamoraalsus, vaid walitsevast majanduslikust ebawõrdsusest tekkinud ühiskonna ebamoraalsus.*¹⁴ Tollane ühiskond polnud aga veel küps selliseid seisukohti omaks võtma. Seda kinnitab *Olevikus* ilmunud arvustus, kus öeldakse, et Vilde eksivat argielu tõe vastu. Meie popside elu ei olewat nii vaene, nagu Vilde seda “luuletab”, vaid *paljud on sellepärast vaesed, et nad laisad on ehk purjutavad.*¹⁵

Et üldlevinud nähtust lähemalt analüüsida, on vaja tugineda konkreetsemale materjalile. Selleks on järgnevalt vaatluse alla võetud hobusevargustega seonduvad probleemid Põlva kihelkonnas aastatel 1888–1899, tuginedes Ajalooarhiivis leiduvatele Võrumaa Politseivalitsuse materjalidele, mis tekkisid tänu 1888. aasta politseireformile. Maakondade politseivalitsused loodi vastavalt 1. septembrist 1888 Balti kubermangudes kehtima hakanud uuele politseikorraldusele. Põlva kihelkonda kuuluvad vallad jäid uue seaduse järgi Võru maakonna politseivalitsuse võimupiirkonda. 1888. aastal oli kihelkonna alal 17 valda, kuid valdade liitmise järel 1892. aastal kahanes nende arv üheksale (Kiuma, Kähri, Mooste, Peri, Aleksandri (Pragi), Saarjärve, Timo, Vana-Koiola ja Võru). Analüüsi koostamisel ongi aluseks võetud viimane jaotus. Lisaks politsematerjalidele¹⁶ on faktide tõlgendamisel tuginetud ka 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse eestikeelsetes ajalehtedes hobusevarguse teemal avaldatud

¹⁴ Samas.

¹⁵ *Olevik* 1896, nr 35, 27. august.

¹⁶ Arhiividokumentidest on kasutamist leidnud Võrumaa Politseivalitsuse ülema ringkirjad, kuritegude ja juhtumite loetelud ning politsei nooremabi raportid, mis kõik asuvad fondis nr 337. Kahjuks ei õnnestunud leida hobusevargusi puudutavaid uurimismaterjale ja kõiki vastaval perioodil Võru vallas toimepandud kuritegude ja juhtumite registreid. Arhiivimaterjali hulgas puudusid ka aastatel 1900–1904 toimepandud kuritegude ja juhtumite registreerimise lehed. Seetõttu sai töö koostamisel lähema vaatluse alla võetud vaid 19. sajandi lõpuaastad. Informatsiooni Põlva kihelkonna alla kuuluvatest valdadest oli võimalik hankida Eesti valdade registrist 1866–1917. Kasutamist on leidnud ka Põlva koguduse personaalraamatud (fond nr 3147), mis annavad täpsemat teavet hobusevargustega seotud vallaelanike kohta.

kirjutistele. Vastust on püütud leida mitmele huvipakkuvale küsimusele. Kuidas hobusevargad tegutsesid? Mis sai varaste saagiks langenud hobustest? Milline oli rahva suhtumine hobusevarastesse? Mis sundis inimesi selle musta äriга tegelema?

Õitsev kuritegevus Võrumaal

Võrumaa suurimaks nuhtluseks peeti hobusevargusi. Võru sillakohtu aruannete kohaselt varastati maakonnas 1884. aastal 217 hobust, nendest 54 lukus hoonetest, 71 lukuta hoonetest ja 92 väljalt, karjamaalt jne. Hinnates umbkaudu kahjusid, mida vargad Võru maakonnale selle läbi põhjustasid (arvestades hobuse hinnaks ühes kaotsiläinud riistadega 90 rubla), saadi keskmiseks kahjussummaks aastas 20 000 rubla. Niigi vaese maakonna olusid silmas pidades oli see märkimisväärne summa.¹⁷ Kurdeti, et isegi avalikul postiteel sõitmine pole enam julge. Ühele möldrile, kes õhtul rukkikoormaga linna sõitnud, karanud postijaama juures kallale kolm meest, löönud ta kiviga uimaseks ja sõitnud hobustega minema. Mölder läinud seejärel küll jaama komissari juurde ja palunud viimaselt tagaajamiseks hobuseid, kuid komissar ei lasknud ennast magusas unes segada ning laskis mehe ilma hobuseid andmata välja kihutada.¹⁸

Hobusevarguste kõrval esines palju ka aitadesse sissemurdmisi, raha ja muude esemete vargusi, süütamisi ja isikuvastaseid kuritegusid. Ühes kohas oli peremehel öösel maja põllutööriistadest tühjaks varastatud,¹⁹ teises tunginud mõisa öövaht kohtumajas elava sepa elutuppa sooviga seal riisuma hakata,²⁰ kolmandas varastati nais-terahval sauna eesruumist ära riided koos 200 rublaga.²¹ Naaberkihelkonna Kanepi postitalitusest kaevati, et kolm nädalat järgemööda olnud kõik ajalehed ära varastatud, nii et ühtegi näha pole saanud.²² Kurdeti ka noorte käitumise üle, kes laupäeva ja pühapäeva öösiti

¹⁷ Virulane 1885, nr 13, 21. märts.

¹⁸ Sakala 1884, nr 22, 2. juuni.

¹⁹ Postimees 1887, nr 46, 7. november.

²⁰ Postimees 1886, nr 19, 3. mai.

²¹ Eesti Postimees 1885, nr 13, 27. märts.

²² Postimees 1886, nr 19, 3. mai.

külades ringi hulguvad ja lärmavad. Sagedased olid kaklused, peksmised ja haavamised. Ühel jaanitulel puhkenud tüli ja tapluse käigus sai neli inimest vigastada. Neist ühel lasti revolvriga käsivars läbi.²³ 1888. aastal avaldatud kriminaalstatistika põhjal toimus nimetatud aasta jooksul Võru maakonnas üks mõrtsukategu, 47 haavamist ja 56 vigastamist.²⁴ Suurt muret valmistas rahvale maal vohav kõrtsielu, sest arvukad kõrtsid olid muutunud hobusevaraste ja kõiksugu muude kelmade kogunemiskohaks. Vastseliina mees Peeter Ots tahtis Kirumpää kõrtsi juures päise päeva ajal teise mehe hobust ära “küpata”. Sel eesmärgil sobitas kelm hobuse omanikuga sõprust ja jootis teda niikaua, kuni viimane seina ääres pikali oli. Seejärel hüppas varas koorma otsa ja pani Võru poole ajama. Õnneks kurjategija tabati ning anti seejärel sillakohtu kätte.²⁵

Ajapikku jõutakse arusaamisele, et senised valla- ja kihelkonna-kohtud vargusjuhtumeid enam vajalikul määral lahendada ei suuda. Seda eriti hobusevarguste osas, nagu kurdeti *Eesti Postimehes: Sest waata, millal lähed sa kohtu abi nõudma hobusewarga wasta? Eks siis, kui hobune sult warastatud! Waata, kui kohus sind oleks wõinud hobusewargate wasta aidata, siis poleks su hobune mitte warastatud saanud.*²⁶

1888. aasta politseireform ja sellega seondunud ootused

1888. aasta kevadest hakati ajalehtedes üha enam kirjutama peatselt Balti kubermangudes korraldatavast politseireformist. Pikaajalise ootamise järel sai vastav seadus 9. juulil 1888 lõpuks ka kõrgema riiginõukogu kinnituse ja avaldati *Valitsuse Teadaandjas*.²⁷ Uue seadusega loodi maakondade politseivalitsused, mille tegevust hakkasid juhtima maakonnaülemad ja nende vanemabid. Politseivalitsuste

²³ Eesti Postimees 1885, nr 33, 14. august.

²⁴ Eesti Postimees 1888, nr 47, 23. november.

²⁵ Sakala 1885, nr 11, 16. märts.

²⁶ Eesti Postimees 1884, nr 14, 4. aprill.

²⁷ Wirulane 1888, nr 30, 25. juuli.

tööpiirkonnad jagati väiksemateks jaoskondadeks, mille tegevust hakkasid korraldama politseiülema nooremabid.²⁸ Lisaks nimetatud ametnikele määrati ametisse urjadnikud, kelle kohustuseks sai oma ringkonnas valvata, et kahtlasi inimesi kusahil liikumas poleks ning kõrtsides kord valitseks.

Rahva ootused uue politseiseaduse suhtes tõstsid kõrgele ajalehed, kus juba enne seaduse jõustumist kirjutati: *Loodame sest uuest politsei sisseseadmisest rohkest kaidset kõigi halwuste kohta, mis meie rahuliku elu warguse ja teiste kurjustega kurwaks teewad.*²⁹ *Uuel politseil saab eeldatavasti olema rohkem liikmeid ja ametnikke, kes saaksid hobusevargustele, aitade lõhkumistele, teerõõvimistele, peksmistele ja teistele kuritöödele rohkem tähelepanu pöörata.*³⁰

1. septembril 1888 alustaski uuenenud politsei oma tegevust. Võru maakonna politseivalitsuse 1889. aasta ringkirjades avaldatu põhjal saab öelda, et erilise tähelepanu alla võeti just hobusevargused. Näiteks 6. septembri ringkirjas tegi politseiülem von Roth ettekirjutusi hobusevarguste vastu võitlemise osas. Ta soovitas peremeestel koosolekutel arutada hobusevargusevastaseid abinõusid, jäädes ootama ettepanekuid kahtlaste võõraste ja eksinud vallaliikmete valdadest ärasaatmise, trahvimise ja muude karistusviiside kohta. Ta tõstatas ka küsimuse hobusevahtide ametissepaneku kohta laadapäevadel. Vallavanemaid manitseti esitama iga kuu lõpus aruannet Võru maakonna politseivalitsusele vallas toimunud hobusevargusjuhtumite kohta.³¹ Näib aga, et politseireformile järgnenud aasta jooksul aruandluses korda majja siiski ei saadud ja seetõttu on ka hobusevargusi puudutavad andmed esimeste aastate osas väga lünklikud.

²⁸ Võrumaa Politseivalitsuse ülemaks määratakse N. von Roth, tema abiks kapten Aleksander Botškarjov. Maakond jagati Liivimaa kubermanguvalitsuse korraldusega kolmeks jaoskonnaks: 1. jaoskond: Rápina, Põlva, Võru mõis, Väimere ja Joosu; Rõuge kihelkonnast Löövi ja Pindi mõisad, Vastseliina kihelkonnast Orava ja Lasva. Maakonnaülema nooremabi elukohaks Toolamaa. 2. jaoskond: Kanapää, Karola, Hargla ja Antsla mõisad. Nooremabi elukohaks Vaabina. 3. jaoskond: Võru, Rõuge ja Vastseliina. Nooremabi elukohaks Võru linn (Eesti Postimees 1888, nr 31 ja 37).

²⁹ Eesti Postimees 1888, nr 31, 3. august.

³⁰ Wirulane 1888, nr 35, 29. august.

³¹ EAA 337-1-55, L 32 (Циркуляры полицейского управления, 1889).

Hobusevargused ja -vargad Põlva kihelkonnas

1889. aastal Põlva kihelkonna piiridest varastatud hobuste arvu üle saab otsustada Võru maakonna politseivalitsuse ringkirjades avaldatud tagaotsimiskuulutuste järgi, millest nähtub, et aasta jooksul oli kihelkonna piiridest kaduma läinud 13 hobust.³² 1890. aasta jooksul oli Võrumaal varastatud 117 hobust, sealhulgas Põlva kihelkonda kuuluvatest valdadest 19 hobust. 1891. aastal oli Võrumaal tervikuna varguse ohvriks langenud 113 hobust³³, sealhulgas Põlva kihelkonna valdadest 18 hobust.³⁴ Kui võrrelda eespool toodud arve 1884. aastast pärinevate sillakohtu andmetega, saab järeldada, et pärast politseireformi elluviimist oli hobusevarguste arv Võru maakonnas tervikuna langenud umbes saja juhtumi võrra aastas. Oluliselt ei kasvanud varguste arv ka paaril järgmisel aastal. Seega olid uuenenud politseistruktuuri esimesed tegevusaastad võrdlemisi edukad. Loomulikult ei saa välistada ka võimalust, et nii mõnedki hobusevargad tõmbusid mõneks ajaks tagaplaanile, et jälgida uute politseiametnike tegevust ja kohaneda muutunud oludega. Samuti on võimalik, et nimetatud aastatel olid inimeste majanduslikud olud paremad ja seetõttu varguste arvgi väiksem.

Alates 1893. aastast hakkavad aga ajalehtedes taas sagenema teated Põlva kihelkonnas toime pandud hobusevarguste kohta. Ajaleht *Sakala* kirjutab, et *paha haigus "wargus" on siin pool õige tihedaks läinud [...]*³⁵ Hobusevaraste tegutsemine muutus seejuures ka üha jultunumaks. *8. veebruari õhtul, kui Wõru linnast tulew Põlwa postimees J. R. Peri mõisa köögis söönud, warastatud tema hobune kõige ree ja pääl olewa postiga ära; ka hulk willu olnud pääl, mis Wõrust Põlwa wabrikusse ketramiseks saadetud. Imestamise wäärt, et ka juba wargad mõisa trepi küllest hobuse 5-10 minuti jooksul ära saawad warastada. Postimees palunud küll kohe mõisa herrat, et see temale tagaajamiseks abi annaks, sest wana wäsinud hobusega ei wõiwat waras nii lühikese*

³² EAA 337-1-55 (Циркуляры полицейского управления, 1889).

³³ EAA 337-1-80, L 2–2р (Ведомости преступлений и происшествий, 1891).

³⁴ EAA 337-1-79, L 3–4 (Ведомости преступлений и происшествий, 1891).

³⁵ Sakala 1895, nr 7, 15. veebruar.

*aja sees veel kaugele jõuda. Aga herrad lükanud postimehe palwe ja ettepaneku tagaajamise kohta külma rahuga tagasi.*³⁶

Kuritegevuse kasvu näitab ka Võru maakonna politseivalitsuse materjal. Kui 1891. aastal registreeriti Põlva kihelkonnas 75 kuritegu ja juhtumit³⁷, millest hobusevargusi oli 18 ehk 24%, siis 1895. aastal registreeriti kihelkonna alal juba 173 kuritegu ja juhtumit, kusjuures hobusevargusi oli 62 ehk 36% kõikidest juhtumitest. Seega on kuritegevuse üldise suurenemise taustal tõusnud ka hobusevarguste arv. Ühe selgituse sellele asjaolule leiab 1893. aasta 11. veebruari *Sakalast*, kus kirjutatakse, et selle talve pikaldane külm on Võrumaa rahvale palju häda tekitanud: kaevud on veest tühjad, kartulid keldritesse ära külmunud, palju noorloomi külma tõttu hukkunud. Lisatakse, et ka linade harimine seisab ning seetõttu nii mõnelgi peremehel rahapuudus ärarääkimata suur.³⁸ Külma talve tekitatud majanduslik kahju mõjutas inimeste toimetulekut nii sellel kui ka järgmistel aastatel. Kui juba peremehigi kimbutas rahapuudus, siis niigi vaesed popsid pidid tõelises kitsikuses olema. Väljapääsuks kujunenud olukorrast võidi asuda varguse teele. Alates 1895. aastast on registreeritud ka hulga varastatud hobuste varjamise juhtumeid. Järgmistel aastatel näitab varguste arv jälle vähenemise märke, mis on arvatavalt tingitud ka andmete puudumisest Võru vallas toimepandud kuritegude kohta. 1899. aastal oli hobusevarguste arv siiski juba märkimisväärselt väiksem. Paraku on selgi puhul tegemist vaid olukorra ajutise paranemisega, sest 1900. aastate alguses kirjutab ajaleht *Uus Aeg*, et kuritegevus on viimaste halbade aastate järel mitmel pool taas palju suuremaks läinud. Ühe põhjusena märgitakse suurt tööpuudust. Parem olla olukord nendes piirkondades, kus mõisnikud suurel määral metsa müüvad ja kus siis inimesed metsas rohkesti tööd ja teenistust leiavad.³⁹ Ajas ettepoole vaadates on teada, et 1920. aastal varastati Võru maakonnas 117 ja kogu Eestis kokku 1063 hobust.⁴⁰ On märgata, et hobusevarguste arv on aastakümnete jooksul kord

³⁶ Sakala 1896, nr 8, 21. veebruar.

³⁷ Sh enesetapud, õnnetused, uppumised, tulekahjud jne.

³⁸ Sakala 1893, nr 5, 11. veebruar.

³⁹ Uus Aeg 1903, nr 22, 20. veebruar.

⁴⁰ Mai Krikk. Eesti kriminaalpolitsei 1920–1904. Tallinn 2007, lk 50–51.

vähenenud, kord suurenenud. Sellist kõikumist võis muuhulgas põhjustada tol ajal inimeste eluolu suur sõltuvus loodusest. Põllumajandusele ebasoodsad aastad tingisid vaesuse ja see omakorda varguste arvu olulise suurenemise.

Tabel 2. Hobusevargusega seotud juhtumid Põlva kihelkonna valdades aastatel 1891–1899 (sulgudes varastatud hobuste varjamised).⁴¹

Vald	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	Kokku
Kiuma	3	3	1	0	4(1)	5(1)	8(7)	3	0	27(9)
Kähri	2	1	5	7	9(3)	11(7)	5(3)	2(1)	4(4)	46(18)
Mooste	2	0	0	1	6	3(1)	6(2)	0	0	18(3)
Peri	2	4	5	6	10(1)	8(3)	7(3)	4(1)	2	48(8)
Aleksandri	0	7	9	4	6(1)	13	5(2)	9(2)	3(1)	56(6)
Timo	5	1	0	2	5(2)	5(1)	3(1)	3(1)	0	24(5)
Vana-Koiola	4	2	6	3	10 (1)	11(3)	9(7)	18(10)	4(2)	67 (23)
Võru	–	–	1	13	12	–	–	–	–	26
Kokku	18	18	26	36	62(9)	56(16)	43(25)	36(15)	13(7)	312

Kõige rohkem registreeriti hobusevargusega seotud juhtumeid aastatel 1891–1899 Vana-Koiola vallas. Nimetatud vald jagunes kahte ossa ja oli oma pindalalt ja ka elanike arvult kihelkonnas üks suuremaid. Valla piiridesse jäid ka kihelkonnakeskuse lähikonnas olevad Mammaste ja Himmaste külad ning samuti Adiste, Eoste ja Vanaküla. Vaadeldavate aastate jooksul registreeriti Vana-Koiola vallas kokku 67 hobusevargusega seotud juhtumit, neist 44 korral oli tegevist hobuse varastamisega ja 23 juhul varastatud hobuste varjamise või nende edasimüümise katsega. Nimetatud 44 vargusjuhtumist 37 korral õnnestus hobune ära viia, 6 korral varguskatse ebaõnnestus, sest varas kas tabati või pääses põgenema. Ühel korral tabati varastatud hobuse edasimüüja. Kõikidest Vana-Koiola vallas hobusevargusega seotud kuritegudest on 23% toime pannud Kadde- ja Andreimanni-nimelised isikud. Seejuures varieeruvad läbi aastate nende kurjategijate

⁴¹ EAA 337 (Võrumaa Politseivalitsus, 1888–1917).

eesnimed. Kadde nimi esineb esmakordselt juba 1890. aasta politseidokumentides, kui hobusevarastele Jaan Kaddele ja Juhan Sõrmusele on koostatud protokoll nendelt kolme varastatud hobuse äravõtmise kohta. Mehed püüsid esitatud süüdistust ümber lükata väitega, et nende käes olevad hobused on erinevatest kohtadest ostenud. Selline väide ei olnud politseiametniku jaoks siiski piisavalt veenev ning hobused võetakse meeste käest ära.⁴² Enamik kuritegusid panid Kadded toime Vana-Koiola vallas, kuid ühel korral tabati Joosep Kadde hobusevarguse katsel ka Mooste vallas.⁴³ 1881.–1890. aasta Põlva koguduse personaalraamatust ei leia Kadde-nimelisi isikuid, keda võiks toimepandud kuritegudega seostada. Seetõttu võib tegemist olla pärast 1891. aastat valda sisserännanuga või siis mõne teise valla elanikuga. Vaatamata arvukatele tabamistele on Kaddedel õnnestunud oma musta äri ajada kuni 1898. aastani, mil see nimi politseidokumentidest kaob. Andreimannid kuuluvad Vana-Koiola valla Himmaste ja Mammaste külade varasemate elanike hulka ja tõenäoliselt on tegemist ühest suguvõsast (perekonast) pärinevate inimestega.⁴⁴ Ka Andreimanni nimi kaob alates 1899. aastast politsei arhiivimaterjalist. Nii Andreimannid kui ka Kadded tegutsesid nii varaste, varastatud hobuste varjajate kui ka nende edasimüüjatena.⁴⁵ Samas langesid mehed nii mõnelgi korral ka ise teiste hobusevaraste ohvriks.⁴⁶ Pole ka imestada, sest mehed näisid elavat küllaltki laia elu. Juhan Andreimann oli sagedaseks külaliseks ümbruskonna kõrtsides ning ühel korral on tema vastu esitatud süüdistus ka määratsemise kohta Võru linnas.⁴⁷ Tõenäoliselt meelitas

⁴² EAA 337-1-1043, L 26 (Рапорты и донесения младшего помощника по I участку, 1898).

⁴³ EAA 337-1-1036 (Рапорты и донесения младшего помощника по III участку уездному начальнику, 05.01.1895–24.08.1896).

⁴⁴ EAA 3147-1-204, L 74 (EELK Põlva koguduse personaalraamat XXIX, 1881–1891).

⁴⁵ EAA 337-1-1045 (Рапорты и донесения младшего помощника по I участку, 1898).

⁴⁶ EAA 337-1-85 (Ведомости преступлений и происшествий, 06.01.1893–10.02.1894);

EAA 337-1-93 (Ведомости преступлений и происшествий, 1896); EAA 337-1-1045 (Рапорты и донесения младшего помощника по I участку, 1898).

⁴⁷ EAA 337-1-1045 (Рапорты и донесения младшего помощника по I участку, 1898).

kuritegelikul teel saadud raha mehi seda kõrtsides maha prassima. Hobusevargusi panid Vana-Koiola vallas toime veel Kristjan Paju, Mats Mooses, Len Lukk ja Peeter Kaha. Tavaliselt tegutseti kahe-kolmekesi koos. Alates 1899. aastast on Vana-Koiola vallas hobusevargusega seotud juhtumite hulk aga märkimisväärselt langenud. Kui 1898. aastal oli neid 18, siis 1899. aastal vaid 4.⁴⁸

Ajalehtedes kurdeti korduvalt vanakoiolaste liiga leebe suhtumise üle kurjategijatesse ja kelmidesse. Teatavasti oli vallarahval õigus karistuse ärakandnud kurjategijaid kas valda tagasi võtta või siis vallast välja hääletada. Kui aga vähemalt kolmandik vallaliikmete täiskogust oli kelmide valda tagasivõtmise poolt, siis nii pidi see ka sündima. Nimetatud hääletamisi toimus Vana-Koiola vallas küllaltki sageli. Näiteks on 1893. aasta kevadel Vana-Koiola vallaelanikud kokku kutsutud, et otsustada kahe kelmi valda naasmise üle. Kokku tulnud 148 inimesest 91 hääletasid karistatute valda tagasivõtmise vastu, kuid 57 olid selle poolt. Vastavalt kehtivale seadusele saigi kelmid valda tagasi võetud.⁴⁹ 1895. aasta oktoobris kirjutab ajaleht *Sakala*, et Mammaste külast on kuu aja jooksul taas kolm hobust ära viidud ja lisatakse, *ets ta ole, vanakoiolased võtavad wargad pehmeks tehtud südamega walda tagasi ja saavad selle eest oma walmistatud witsakimbuga wargate poolt nuhelda.*⁵⁰

Vanakoiolaste "heasoovlikkusel" võis olla õige mitmeid põhjusi. On teada juhtumeid, kus valla täiskogu püüti otsuse tegemisel mõjutada. Mõnelgi puhul on enne hääletamist kõigile viina pakutud ja ühel puhul pidas vallavanem rahvale manitseva kõne, milles käskis muuhulgas meeles pidada varga alaealisi lapsi.⁵¹ Sellise manitsuse tegelikuks põhjuseks näib olevat aga vallavanema mure, et vallast saab juba liiga palju inimesi Siberisse saadetud. Tema ajal olla juba kaheksa kelmi külmale maale viidud.⁵² Vallaelanikud kaebasid selle üle, et enamik hukkaläinud vallaliikmete tagasivõtmise soovijatest on *warasemalt warguste eest trahwitud, waesed, ilma koolihariduseta joodikud ja teised sedasugu*

⁴⁸ Samas.

⁴⁹ Postimees 1893, nr 87, 22. aprill.

⁵⁰ Sakala 1895, nr 44, 1. november.

⁵¹ Sakala 1895, nr 42, 18. oktoober.

⁵² Postimees 1895, nr 228, 11. oktoober.

*peremehed ja popsid.*⁵³ Korra olla varaste tagasivõtmist soovijad põhjendanud oma otsust järgmiselt: *Ega meilt midagi warastada ei ole, las warastawad, kell on.*⁵⁴ Sel puhul peitus arvatavasti liigse leebuse taga lihtsalt üldnimlik kadedus varakamate vallaelanike suhtes. Üheks “heasoovlikkuse” põhjuseks tuleb pidada ka Himmaste ja Mammaste piirkonnas elavate inimeste omavahelisi tihedaid sugulussidemeid. Sellele väitele annavad aluse vanemate inimeste mälestused. Nende järgi olevat Himmaste ja Mammaste piirkonnas varasematel aegadel olnud küllaltki jõukad talud ning vältimaks rikkuse minekut suguvõsast välja, sõlmitud palju sugulastevahelisi abielusid. Seetõttu hoiti omavahel rohkem kokku ja püüti ka suguvõsa hukkaläinud liikmeid omamoodi aidata ja toetada. Näiteks kirjutab 1894. aasta *Postimees* ühest Himmaste küla endisest vallavanema abist, kes lasknud vallamajas oma varanduse üles kirjutada, et panna see teatud rahasumma eest panti. Raha pidi minema kautsjoniks ühe kohaliku varga ajutise türmist kojulubamise eest. Kui nimetatud peremees lõpuks oma “usalduosalusega” Võrust koju jõudis, olnud mitmed “nende tiili” mehed “ilmsüütut vangi” vastu võtmas. Sõnumi autor arvab, et *wististi oli waraste seltsil “hagaraid” mehi puudu, ega neid muidu 550 rbl eest wälja ei lunastataks.* Lisatakse veel, et *enne seda nädal või rohkem tagasi tuli teine waras kautsjoni vastu türmist wälja. Kah “armulise seltsi” toetusel.*⁵⁵ Paraku jääb siiski teadmata, kas nendel puhkudel oli tegemist sugulussidemetest tuleneva heasoovlikkuse, “seltsimehelikkuse” või varaste jõugu survega. Viimanegi võimalus pole välistatud. Näiteks 1894. aasta aprilli öösel olla Eoste külas peremees Johannes Raudsepa karjalaudad põlema süüdatud. Tules hävisid karjalaudad, põhuküün, hobusetall, suveköök. Sisse põlesid lehm, neli pörsast, talleke, kuus koormat heinu, õled, saanid, reed ja palju muud majapidamiskraami. Kahju arvati olevat umbes tuhat rubla. Kahjukannatajaks olnud mees, kes *iga halbuse, iseäranis warguse wastu, täielist waljust ja seadust on*

⁵³ *Postimees* 1893, nr 87, 22. aprill.

⁵⁴ Samas.

⁵⁵ *Postimees* 1894, nr 95, 3. mai.

*pidanud ja sellepärast oli ka temale wargade seltsi poolt juba ammugi ähwardusi kätte maksmise pärast saadetud.*⁵⁶

Vana-Koiola vallast oluliselt vähem polnud hobusevargusi ka Aleksandri, Peri ja Kähri valdades. Seal näisid hobusevaraste lemmikkohtadeks olevat Lapi, Peri ja Meemaste kõrtsid. Ühe Meemaste kõrtsi juures 1894. aastal toimunud hobusevarguse kohta on säilinud pikem raport. Kõrtsilised juhtusid nägema, kuidas kelmid varastatud hobusega minema kihutasid ja asusid vargaid taga ajama. Vargad märkasid jälitajaid ning püüdsid neist tulirelva kasutades vabaneda. Üks varastest pöördus tulistamise hetkel näoga tagaajajate poole ning jälitajad tundsid temas ära Talomehe-nimelise Kähri valla mehe. Vargad said küll koos hobuse ja reega põgenema, kuid vähemalt ühe varga isik suudeti politseile teada anda.⁵⁷ Korduvalt on leidnud politseidokumentides nimetamist Peri valla mees Peeter Lauk, kes tegeles nii hobusevarguste kui ka muude kelmustega. 1893. aastal, kui mees kandis varguste eest vangiroodus karistust, langes hobusevaraste ohvriks tema kodus olev naine.⁵⁸ Paistab aga, et õppust mees toimunud siiski ei võtnud, sest järgmistel aastatel sattus ta korduvalt politsei vaatevälja küll varastatud hobuste varjamise, valeraha kasutamise ja muude pisi-vargustega. Kiuma valla kuulsaimaks hobusevargaks oli sisserännanu, 1890. aastal Vaimastverest Tännassilma külla elama asunud Märk Olesk, kes aasta hiljem siin abiellus.⁵⁹ Juba 1892. aastal tabati ta hobusevarguselt koduvallas ning järgmisel aastal koos Jossif Mägiga samasuguselt teolt naabruses asuvas Aleksandri vallas. Hiljem jäi mees politseile silma ka varastatud hobuste varjamisega.⁶⁰ Kiuma vallas tegutses ka naisterahvast hobusevaras Miina Käis. Tema kaasosalisteks

⁵⁶ Sakala 1894, nr 17, 27. aprill.

⁵⁷ EAA 337-1-90 (Ведомости преступлений и происшествий, 21.01.1894–03.01.1895).

⁵⁸ EAA 337-1-85 (Ведомости преступлений и происшествий, 06.01.1893–10.02.1894).

⁵⁹ EAA 3147-1-202, L 157 (EELK Põlva koguduse personaalraamat XXVIII, 1881–1890).

⁶⁰ EAA 337-1-82 (Ведомости преступлений и происшествий, 1892); EAA 337-1-85 (Ведомости преступлений и происшествий, 06.01.1893–10.02.1894); EAA 337-1-1039 (Рапорты и донесения младшего помощника по I участку, 1897).

olid sama perekonnanime kandvad mehed Oskar ja Juhan.⁶¹ Tegemist võib olla ühte perekonda kuuluvate isikutega.

Pahateod sünnivad enamasti öösel

*Kui nüüd selle peale vaatame, mil ajal kõige rohkem wargust ette tuleb, nimelt aga hobusewargust, siis näib see just talwisel ajal sündiwat. [...] kui selle pääle vaatame, millal hädakisa inimeste suus warguste pärast kõige waljem, siis näeme, et see talwisel ajal on.*⁶² Nagu ajalehtedes seletati, leidsid vargused kõige enam aset pikkadel sügis- ja talveöödel. Sügisel takistasid vargusi küll halvad teed, kuid seevastu olid ööd iseäraliselt pimedad. Talveajal olid ööd küll valged, aga need olid pikad ja teed olid enamasti head ning kiire edasijõudmine võimalik. Talveöödel polnud põgeneval vargal karta ka tunnistajaid, sest sel ajal oli kõrvalistel teedel vähe inimesi liikumas. Sulased ja popsid toovat ettekäändeks kõrtsi või niisama hulkuma mineku, kuid minevat tegelikult oma musta tööd tegema.⁶³

Tabel 3. Hobusevargusega seotud juhtumid kuude lõikes Põlva kihelkonnas aastatel 1892–1899.⁶⁴

	Kiuma	Kähri	Mooste	Peri	Alek- sandri	Timo	Vana- Koiola	Võru	Kokku
Jaan.	4	0	4	4	7	1	9	3	32
Veebr.	1	5	1	8	6	0	4	5	30
Märts	3	5	1	7	3	6	6	5	36
Aprill	1	5	2	1	5	1	2	2	19
Mai	1	11	3	3	3	0	9	3	33
Juuni	1	3	1	2	4	2	3	0	16
Juuli	1	1	0	2	2	4	4	1	15

⁶¹ EAA 337-1-1036 (Рапорты и донесения младшего помощника по III участку уездному начальнику, 05.01.1895–24.08.1896).

⁶² Eesti Postimees 1884, nr 13, 28. märts.

⁶³ Samas.

⁶⁴ Tabeli 2 ja 3 hobusevarguste andmed ei klapi, kuna 1890. ja osaliselt ka 1891. aasta kohta on teada vaid vargusjuhtumite üldarv. Kuude lõikes pole nende aastate kohta andmeid esitatud. Siit ka arvandmete erinevus.

	Kiuma	Kähri	Mooste	Peri	Aleksandri	Timo	Vana-Koiola	Võru	Kokku
August	1	3	1	2	4	2	3	0	16
Sept.	1	6	0	2	8	2	5	1	25
Okt.	3	1	0	7	3	0	5	1	20
Nov.	4	1	1	2	5	2	7	2	24
Dets.	3	3	2	6	5	0	6	3	28
Kokku	24	44	16	46	55	20	63	26	294

Vargusjuhtude statistika kuude lõikes näitab, et kõige enam hobusevargusi on toime pandud talvekuudel. Palju oli vargusi ka märtsis, kuid alates aprillist hakkas nende hulk vähenema. Erandi moodustas vaid mai, mil varguste arv tõusis taas üle kolmekümne. Selle põhjuseks on asjaolu, et 1896. aasta mais avastati Kähri vallas järjestikku neli varastatud hobuste varjamist. Tegemist võis olla aga juba talvekuudel varastatud hobustega. Suvekuudel on hobusevargusega seotud kuritegude arv küll väiksem, kuid *Postimees* märgib, et *wargad ei jäta oma haiswat ametit ka suwe heledal öölgi*.⁶⁵ Alates septembrist hakkasid hobusevargad taas aktiivsemalt tegutsema.

Tabelis toodud statistika ei anna aga tegelikult päris tõest ülevaadet vargusjuhtumite jaotumisest kuude lõikes, sest selle koostamisel on aluseks võetud juhtumi politseis registreerimise aeg. Olemasoleva 33 raporti põhjal saab öelda, et vaid 11 juhul on vargus politseijaoskonna nooremabi juures registreeritud selle toimumise kuul. Ülejäänud kordadel on toimunud vargusest teatatud suure hilinemisega. Kõige pikem on olnud kolmekuuline intervall. Aleksandri valla talupoeg Juhan Vaasa teatas võimudele septembri keskpaigas toimunud hobusevargusest alles 14. detsembril. On tõenäoline, et kannatanud püüdsid sageli ise varastatud hobuse jälile saada ja seetõttu viivitasid politseist abi otsimisega. Lootuse kaotanuna otsustati aga siiski riigivõimude poole pöörduda. Kahtlemata oli viivituse põhjusi teisiigi. Mõnel puhul olid takistuseks halvad tee- või ilmastikuolud. Varastatud hobune võis olla ka talumehe ainsaks liikumisvahendiks, mistõttu polnudki millegagi vargusest teatama

⁶⁵ *Postimees* 1886, nr 29, 12. juuli.

sõita. Viivitusi põhjustasid tõenäoliselt ka kiired hooajatööd ning pühad.

Kõige enam pandi hobusevargusi toime laadapäevadel ja rahvakalendri tähtpäevade paiku. Nimetatud aegadel liikusid inimesed rohkem ringi ja maal elavnes kõrtsielu märgatavalt. Nii mõnigi kord jälgis kõrtsis aega veetev varaste seltskond teraselt ümberringi toimuvat. Üldise melu keskel oli lihtne välja hiilida ja valveta jäetud hobune ära viia. Eriti heaks saagiks varastele olid laadalt⁶⁶ naasnud talumeeste hobused, sest koos vankri-reega saadi endale ka laadalt ostetud kraam. Ühel Erastvere mehel oli Võru küünlalaadalt tulles korraka kaks hobust ära varastatud – sellesama aja sees, kui ta kõrtsi piipu põlema läks panema.⁶⁷ Varguste arvukusele avaldas kahtlemata mõju ka rahvakalendri tähtpäevadega seotud kombestik. Näiteks kirjutab ajaleht *Postimees*, et *Maarja kuulutamise päeval, 25. märtsil, on siin pool teenijate wahetamise ja kauplemise päev. Sel päeval on iga aasta kõrtside juures rahvast nagu murdu koos "liikusid" joomas [...]. Soowida oleks, et sarnased rahwa kokkutulekud ülevalt poolt ära saaks keelatud; niisugused jooma-päewad ei ole ju muud kui rahwa raisku ajajad.*⁶⁸

Enamik hobusevargusi pandi toime õhtusel ajal või öösiti. Politsei nooremabi raportitest ilmneb, et 33 hobusevargusest on 25 toimunud öösel ja 8 õhtusel ajal. Õhtuti on hobuseid varastatud enamjaolt kõrtside juurest. Öösiti olid hobusevaraste tegutsemiskohtaks rohkem tallid, laudad ja rehealused. Kuna peamiselt hajaasustusega Võru maakonnas oli öövahtide ametissepanek raskendatud, siis valvasid talumehed tihtipeale oma hobuseid öösiti ise. Päevatööst väsinuna ei suudetud aga nii mõnelgi korral hommikuvalguseni valves olla.

“Hobune viiakse ära, terve küla taga ajamas – aga kätte ei saada”

Imelik küll – hobune viiakse ära, terve küla taga ajamas – aga kätte ei saada. Kas siis hobune nõel on, mida võib mütsi ääre vahele tõugata,

⁶⁶ Suuremad laadad toimusid mihkli-, jüri- ja küünlapäeva paiku.

⁶⁷ *Postimees* 1886, nr 8, 15. veebruar.

⁶⁸ *Postimees* 1894, nr 74, 4. aprill.

nii et ta enam kellegile silma ei puutu, kurdab üks hobuseomanik ajalehes *Uus Aeg*.⁶⁹ Sellest, kui palju varastatud hobustest üles leiti, ei anna politseiarhiivi materjal paraku täit ülevaadet. 1890. aasta kohta on teada, et 117 varastatud hobusest tagastati omanikele vaid 24. Põlva kihelkonda kuuluvatest valdadest varastatud 19 hobusest said omanikud 1890. aastal tagasi viis. 1893. aastal Kähri vallast varastatud neljast hobusest leiti üks⁷⁰ ning Aleksandri vallast varastatud 11 hobusest neli.⁷¹

Jällegi avaldati ajakirjanduses pahameelt, et *kõige suuremad, kui ka kõige vähemad meie käest varastatud asjad wajuwad kui maa auku. Kas siis waras waimu näol saab käia, ehk saab ta warastatud asja nägemataks muuta?*⁷² Sageli teati vägagi hästi, kus hobusevaraste seltskond asub ja tunti ka nende peamehi.⁷³ Samuti polnud alati saladuseks, kus ja kelle juures varastatud hobune peidus oli. Varjajat aga üles ei antud, sest kardeti warga kättemaksu. Seda ei saa ka pahaks panna, sest on teada juhuseid, kus kurjategija oli enda väljaandja või kohtumõistja majale, küünile, heinakuhjale või wiljarõugule öösel tule otsa pannud. Warga vastu võidi tunda aukartustki, sest vargal on raha ja raha paneb rattad käima. Oli inimesi, kes elasid varastega seetõttu suures sõpruses ning andsid neile ulualust. Mõned nägid varastega tutvuse hoidmisest endalegi kasu tõusvat ja olid neile sellega abiks, et varastatud asju, näiteks vankreid ja saane, ümber tegid, üle värvisid ja siis kauba turule toimetasid.⁷⁴ Kõik nimetatud asjaolud tegid varastatud hobuste ja muu kraami ülesleidmise vägagi raskeks.

Milliseks kujunes varastatud hobuse saatus? Varastatud hobune võis imekiiresti minna ühe müüja käest teise kätte ja viidi teise valda, maakonda või kogunisti teise kubermangu. Seal leiti sobiv paik tema

⁶⁹ *Uus Aeg* 1904, nr 138, 23. november.

⁷⁰ EAA 337-1-87 (Ведомости преступлений и происшествий, 11.01.1894–11.03.1894).

⁷¹ EAA 337-1-85 (Ведомости преступлений и происшествий, 06.01.1893–10.02.1894).

⁷² *Postimees* 1902, nr 47, 25. veebruar.

⁷³ *Uus Aeg* 1904, nr 32, 16. märts.

⁷⁴ *Postimees* 1902, nr 47, 25. veebruar.

hoidmiseks ja müüdi hiljem kellelegi maha.⁷⁵ Mõned talupidajad pidasid kasulikuks varaste käest endale hobuseid osta, sest varastatud hobuse eest pole midagi makstud ja seetõttu antakse ta odavalt ära.⁷⁶ Vana-Koiola vallas võeti näiteks ühe peremehe käest korraga kolm hobust ära, kes kõik altkäe saadud olnud.⁷⁷

Osa varastatud hobustest ja muust kraamist viidi pimeduse katte all Venemaale. *Setukse maa on selle poolest üts kahjuline ja halv maanurk. Ka Pihkwa rada on siin lähedal, säält wõib alati warastatud waraga üle piiri teise kubermangu pääseda. Säält nad tulewad karja kaupa kui kaarnad; nende teraw silm näeb kaugelt ju, kus ilusam hobune ja wiljakam ait [...]. Nemad tunnewad teed ja kohad. Neil on ka, ja see kõige halwem, oma agendid wõi kätte kandjad. Nemad ise, need kaarnad, ei tungigi iga tahes wõõra talusse, ei wõtagi lukku lahti. Nemad ootawad aga külast eemal metsa all wõi tee pääl. Sinna toowad kodused inimesed neile soowitawad asjad, olgu need elusad wõi eluta, kätte, ja nüüd sõidetakse minema.*⁷⁸ Mooste vallas langes hobuste varastele kättetoimetamise pärast kahtluse alla isegi kauaegne valla volikogu liige.⁷⁹

Inimene, kellelt hobune oli ära varastatud, otsis “kogu maailma” läbi ja nii võisid tegelikult otsimise kulud hobuse väärtuse isegi üles kaaluda. Politseis võeti leitud loomade eest söömaraha ja see tegi lühikese aja jooksul suure summa välja. Kui hobuse omanik lõpuks mingil moel hobuse asukoha teada sai ja sellele järele läks, olid kulud kasvanud sageli suuremaks hobuse tegelikust väärtusest.⁸⁰ Hobused, kes omanikuni tagasi ei jõudnud, pani politsei oksjonile. Kõige selle tõttu tuli isegi ette juhtumeid, kus hobuse omanik, selle asemel, et valitsuse poole pöörduda, hoopiski varaste peamehe juurde läks ning oma hobuse tagasi ostis.⁸¹ Varastatud hobuseid on tagasi saadud ka üsna kummalisel moel. Ühel mehel *warastati päewal hobune ära,*

⁷⁵ Uus Aeg 1904, nr 32, 16. märts.

⁷⁶ Postimees 1902, nr 47, 25. veebruar.

⁷⁷ Postimees 1897, nr 260, 20. november.

⁷⁸ Eesti Postimees 1884, nr 13, 28. märts.

⁷⁹ Postimees 1900, nr 18, 24. jaanuar.

⁸⁰ Uus aeg 1904, nr 138, 23. november.

⁸¹ Uus aeg 1904, nr 32, 16. märts.

mees ei teadnud kuhugile enam otsida. Õhtu widewiku ajal tuli üts wõeras tema juurde ja pakkus mehele hobust müüa. Mees oli nõus ostma. Kui hobune ette toodi, siis nägi ostja, et see tema enese hobune oli. Ta sai küll hobuse kätte, aga waras jooksis käest ära.⁸² Kas antud juhul oli tegemist õnneliku juhuse või varga teadliku sammuga, jääb paraku teadmata.

Hobusevarguste vastu võitlemine

Mingi muu õnnetus ei pahanda põllumeest nii kui see, et kuri inimene tema hobuse ära wiib. Ka rahawargus ei wihasta nõnda, nagu hobusewargus, sest et elusat looma peremehega hingelised sidemed seowad, mille katkikiskumine hoopis walusam on, kui paljas rahaline kahju.⁸³

Kes pidi siis hobusevarguste vastu abi andma? Juba 1884. aasta *Eesti Postimehes* kutsutakse selle laialt levinud pahe vastu välja astuma inimesi, kes selle läbi kahju kannavad.⁸⁴ Esmaseks kahjukannatajaks oli loomulikult talumees, kellelt hobune varastati. *Kaks tublit sõjariista olgu igal peremehel ses wõitluses: teraw silm ja tubli lukk,⁸⁵* nagu märkis *Postimees*. Erilise hoolega soovitati peremeestel silmas pidada kõiki sulaseid ja vabadikke, kes võorast paigast tallu võeti. Iseäranis tähelepanelik pidi aga olema uute naabrite suhtes, sest kahtlased rendikoha pidajad olla veel kahjulikumad kui kahtlased sulased. Nad varastavat sageli ise ja võivat veel anda igasugustele kahtlastele isikutele ulualust või toimetada vargaid oma hobusega edasi. Tööta inimesi ei pidanuks peremees mitte enda läheduseski sallima.⁸⁶ *Tööta inimesel on liialt aega, ta juhtub hõlpsasti pahade inimestega kokku. Kus aga palju pahu koos, säält tuleb ka palju paha.⁸⁷* Igal õhtul peaks peremees ise kõik hooned üle vaatama ja ukсед kinni panema ning võtmed enda taskus hoidma. *Ta muretsegu selle eest, et ustel tõesti lukud ees on, mitte üksi pöörad wõi luud püsti hobuse talli ukse ees.*

⁸² Olewik 1889, nr 12, 20. märts.

⁸³ Päevaleht 1913, nr 199, 1.–2. september.

⁸⁴ Eesti Postimees 1884, nr 14, 4. aprill.

⁸⁵ Postimees 1902, nr 49, 27. veebruar.

⁸⁶ Samas.

⁸⁷ Eesti Postimees 1884, nr 13, 28. märts.

*Kui peremees tõesti tubli luku oma hobuselauda ette paneb, siis ta ikka peab.*⁸⁸

Tegelikult polnud tugevad lukudki hobusevarastele sageli takistuseks. Kui lukku ei suudetud muukraua abil avada, siis võidi kasutada teisi võimalusi hobuse tallist väljatoomiseks. 1896. a. jaanuari öösel olid vargad Vana-Koiola walla Miiaste küla peremehe Mihkel Lotsi reheesise seina ühest kohast postide wahelt maha wõtnud, säält sisse läinud, hobuse välja toonud.⁸⁹ Samalaadne lugu juhtus ka Aleksandri vallas. Jaanuari kuul warastatud Wäimera walla peremehel hobune ära, ehk küll talli uksel raud latt ees olnud. Uksel olnud aga pealt sims ära, wargad lükanud ukse ülesse ja wedanud lati alt hobuse välja.⁹⁰ Põlva iseäralikul viisil toimetasid vargad Vana-Koiolas: Põlva kihelkonnas oliwad wargad Wana-Koiola kooliõpetajal 2 hobust ära wiinud. Talli uks oli kolme kindla lukuga kinni, mispärast siis wargad talli seina kiwi wundamendi, mis 2 ½ jalga paks ja 2 ½ jalga kõrge, ära lõhkunud ja hobused sellest august seina alt välja toonud.⁹¹

Tundub, et paljud Põlva kihelkonna talumehed polnud oma vara valvamisel kuigi hoosad. Sellest annab tunnistust lahtistest hoonetest varastatud hobuste suur hulk. Kui vaadata kolme aasta jooksul toimunud hobusevargusi, näeme, et luku lõhkumise või muukraua kasutamisega on toime pandud vaid 8 hobusevargust 34-st. Kõikidel ülejäänud juhtudel on hobused varastatud kas lukustamata hoonetest või kõrtside juurest.

Tabel 4. Põlva kihelkonnas toimunud hobusevargused lähtuvalt varguse toimepaneku kohast aastatel 1893, 1894 ja 1896.

	1893	1894	1896	Kokku
Lukustatud hoonetest	2	1	5	8
Lukustamata hoonetest	5	5	7	17
Kõrtside juurest	4	3	2	9

⁸⁸ Eesti Postimees 1884, nr 14, 4. aprill.

⁸⁹ Sakala 1896, nr 5, 31. jaanuar.

⁹⁰ Sakala 1885, nr 8, 23. veebruar.

⁹¹ Olewik 1899, nr 2.

Kaitsmaks hobuseid varaste vastu, võeti mõnel pool kasutusele isegi ehitusalaseid uuendusi. Nii kirjutab Eesti Maaülikooli emeriitprofessor Ludvig Raudsepp oma mälestustes, kuidas isa oli ehitanud 1898. aastal hobusetalli maja ühe otsa alla, eeldusel, et talli peal olevatesse eluruumidesse oleks kuulda hobusevaraste öine askeldamine.⁹² Ühe abinõuna nähti ka kurjade õuekoerte pidamist igas talumajapidamises. Koeri soovitati hoida päeval ketis ja öösel lahtiselt. Seejuures manitseti, et koeri on vaja hästi sööta, sest nälg võib sundida neid võõraste käest toitu vastu võtma.⁹³ Selline hoiatus oli igati kohane, sest oli juhtumeid, kus hobusevargad on koera enne varguse toimepanekut mürgitatud toiduga kõrvaldanud.⁹⁴

Samuti rõhutati ajakirjanduses, et vallavalitsused peaks varguste tõkestamiseks rohkem ära tegema. *Nagu perehooned peremehe hoole all seisavad, nii peavad pered ise wallawalitsuse hoole all seisma päewal ja öösel. Peremees paneb silmad ööse unele, lukk ja koer tõrjub wargaid. [...] Walla walitsuse silmad peavad aga ka öösel nägema ja walwama.* Vallawalitsuse silmadeks oleksid öövahid. Sobivaimaks inimeseks öövahi ametisse arvati aga olevat küla karjus, sest ta on talv läbi vaba inimene. Kallis ei tuleks öövahi üleväljapidamine mitte, sest palka võiks talle maksta magasiada viljast. Öövahtideks peaksid olema julged mehed, *kes mitte wargate eest ära ei poe, ka kui nad tuleriistaga tulewad, nagu see paraku sagedasti juhtub. Ööwahid peaksiwad peale ühe tubli tule= ja terariista ka hädasarwe ning wilet kaasas kandma.*⁹⁵ Iseäranis vajalikuks peeti öövahtide panemist kõrtside juurde, kus hobusevargad eriti sagedasti tegutsesid.

Kohalikud vallad püüdsid hobusevarastest lahti saada sel viisil, et kahtlased isikud anti riigivalitsuse kätte Siberisse saatmiseks. Nii on 1. septembrist 1893 kuni 31. detsembrini 1894 kinnitatud otsused Liivimaalt 39 inimese Siberisse saatmise kohta. Kinnitamist on leidnud ka 149 otsust selle kohta, et vangiroodus karistust kandnud inimesi enam valda tagasi ei võeta. Viimati nimetatud karistusviisi peeti

⁹² Võrumaa Teataja 2007, nr 29, 24. märts.

⁹³ Uus Aeg 1903, nr 22, 20. veebruar.

⁹⁴ Wirulane 1884, nr 24, 12. juuni.

⁹⁵ Eesti Postimees 1884, nr 14, 4. aprill.

iseäralikuks, kuna seda sagedasti ka eraviha pärast rakendati. See aga kihutavat inimest, kes vallast välja on mõistetud, hirmsale tasumise vihale. Võrumaal olevatki mõned agarad ametnikud poolsurnuks pekstud, mõned teised aga varandusest lagedaks põletatud.⁹⁶

Riigivalitsuselt, samuti kahjukannatajalt oodati karmimaid abinõusid hobusevaraste karistamisel. *Iseäralikult aga on vaja riigivalitsust paluda, et iga hobusevaras silmapilk kohe esimese warguse järel Siberisse saaks. Siberimaa on riigivalitsuse lukutagune paik, kust wargad nii hõlpsasti tagasi ei pääse.*⁹⁷ Olulise abinõuna hobusevarguste, eriti varastatud hobuste edasimüümise tõkestamisel, nähti hobuse passide sisseseadmist. Vajalikuks peeti ka küla- või riigiametnike kohalolekut hobuste müümisel ja ostmisel. Mitmedki head ideed takerdusid aga nähtavasti bürokraatia ja ametkondade ükskõiksuse kammitsatesse. Vaadeldava perioodi jooksul hobuse passide väljaandmiseni seetõttu ei jõutagi. Kohustuslikus korras võeti need kasutusele alles 1920. aastal. Seejärel toimus ka hobusevarguste arvu kiire vähenemine.⁹⁸

Vaatamata pikkadele aruteludele hobusevarguste vastu võitlemise teemadel ei näi neist suuremat tulu tõusvat. Nii ollakse sunnitud lõpuks tõdema, et *meie tegime aida ehk talli walmis, luku ja kangi ette, kangi pääle panime weel luku, siis raud=kammitse, aida ja talli ette kõwa, kalli keti, keti otsa kinnitasime koera, kes iga päew süüa tahab, teine koer käib lahtiselt õue pääl ümber. Pääle selle peab ööwaht iga ööse wäljas olema, ehk kui ei taha ööwahti pidada, siis walwa ise wäljas, püss ja rewolwer seisawad seinä pääl. Ja siiski warastatakse meid, kui mitte muidu, siis saetakse palgid seinas lahti, lõhutakse müür tagaseinast maha ja kraam ehk hobune kistakse wälja – seinä alt.*⁹⁹ Seetõttu pole ka imestada, et rahvas hobusevaraste peale hirmus vihane oli ja kui mõni nendest varguse pealt kätte saadi, siis tema üle halastamatult kohut mõisteti. *See tuleb kõik sellest kauaaegsest walust, mis wargad oma tegudega aastakümnete jooksul rahwa südamesse*

⁹⁶ Postimees 1904, nr 90, 22. aprill.

⁹⁷ Eesti Postimees 1884, nr 14, 4. aprill.

⁹⁸ M. Krikk. Eesti kriminaalpolitsei, lk 50–51.

⁹⁹ Postimees 1902, nr 47, 25. veebruar.

*on istutanud. Ja see walu on suur! Teda on wanaisa oma pojale ja see oma pojapojale juba were sisse edasi andnud.*¹⁰⁰ Teateid hobusevaraste suhtes rakendatud omakohtu kohta leiab kogu vaadeldava perioodi ajaleheväljaannetest. *Hiljuti on Erastwere waldas kardetud hobusewaras Peter Laud tee pealt kätte saadud ja nii kangesti läbi pekstud, et tema mõne pääwa pärast Wõru hospitalis ära suri.*¹⁰¹

Vargus on ühiskondlik haigus

1913. aasta *Päevaleht* kirjutab: *Vargus on, nagu iga teine kuritegevus, ühiskondlik haigus.*¹⁰² Kuni 1890. aastate keskpaigani arutleti ajalehtedes sageli selle üle, missugused inimesed satuvad kõige hõlpsamini kurjuse voli alla ja mis neid kurjusele meelitab.¹⁰³ Eeskätt arvati nendeks olevat inimesed, kes on sattunud isa-ema silma alt ära üksikuna võõraste hulka elama. Oli ka arvamusi, et kurjale teele meelitas soov kergelt raha teenida või peeti perekondi halva sünnitajaks. Mõnes perekonnas kanduvat pahad kombed ja ametid nagu lõpmata pärandus põlvest põlve edasi. Siinjuures on sobivaks näiteks eespool nimetatud Andreimanni suguvõsa. Kui 19. sajandi lõpul olid Andreimannid Vana-Koiola vallas kardetud hobusevarasteks, siis 1921. aastal pani tõenäoliselt samast suguvõsast pärinev Aleksander Andreimann Himmastes toime koletu veretöö. Kahe päeva jooksul lasi ta maha viis külaelanikku ja Võru politsei rajooniülema. Seejärel lõpetas ta ka oma elu enesetapuga.¹⁰⁴

Alates 1890. aastate keskpaigast võtsid arutelud uue suuna. Esile kerkis küsimus, kes on süüdi niivõrd laiaulatuslikus kuritegevuses. 1895. aastal kirjutas *Novoje Vremja* Riia korrespondent von Essen põhjustest, miks üha enam inimesi satub kuritegelikule teele. Kirjutis on läbinisti süüdistava alatooniga. Süüdi olla koolid, mis *oma kohuseid liiga pääliskaudselt ja ainult kombe viisil täitnud*; luteri kiriku

¹⁰⁰ Isamaa 1908, nr 79, 4. aprill.

¹⁰¹ Tallinna Sõber 1894, nr 4, 8. veebruar.

¹⁰² Päevaleht 1913, nr 199, 1.–2. september.

¹⁰³ Eesti Postimees 1884, nr 13, 28. märts.

¹⁰⁴ M. Krikk. Eesti kriminaalpolitsei, lk 39–41.

pastorid, kes *olla sagedasti enam suured herrad kui hingekarjased*; maakõrtsid, *mida siin nii palju [...], mis vargatele ja mõrtsukatele pelgupaigaks olla*; vanemate pehmus oma laste vastu, kes *olla sagedasti lastele pahaks eeskujuks*; ametkondade nõrkus ja laiskus, kes *täita oma kohuseid väga hooletumalt*.¹⁰⁵ Vastuseks von Esseni artiklile avaldati pikem vastukirjutis, milles osutati esitatud süüdistuste paikapidamatusele ja püüti välja jõuda probleemi sügavama analüüsini. Selle loo autor arvatakse olevat Eduard Vilde.¹⁰⁶ Autor esitas rea küsimusi: kas olid vanaaegsed koolmeistrid, kelle teadmised alusõpetuse piiridest palju välja ei ulatunud, lastele paremateks õpetajateks; kas olid meie esivanemad 50 aasta eest tublimad inimesekasvatavad kui nüüd; kas ei toonud politsei uuendus meile hulga politseiametnikke juurde, kes kõik kuritegude väljajuurimise ja kurjategijate ülesotsimisega tegelevad. Üksnes kõrtside puhul möönis autor nende süüd, sest *nad on kurjategude, joomis=himu ja waesuse tekkimise paigad. Neid on siin maal hirmus palju olemas – iga 2-3 wersta pääl seisab kõrts*. Seejuures ei jätnud autor siiski mainimata, et kolmekümne aasta eest oli kõrtse palju enam ning joodi kümme korda rohkem, sest viin oli väga odav. Kirjutis lõpeb tõdemusega, et von Esseni artiklis kuritegevuse kasvu *pärispõhjus täiesti puutumata on jäänud* ja vihjega, et see keeruline nähtus *suuremalt osalt rahva elukorrast erutuse saab*.¹⁰⁷

Tõsisemalt tõstatas Vilde kuritegevuse ja liigjoomise küsimuse 1895. aasta Viru maakonna laulupeol peetud avakõnes, kus püüdis neid nähtusi seletada ajaloolise materialismi vaatekohalt kui ühiskonnakorrast johtuvaid sotsiaalseid pahesid. Ta otsis kuritegevuse kasvu põhjusi pärisorjuse kaotamisele järgnenud muutustest talurahva elukorralduses, märkides, et kuni pärisorjuse kaotamiseni oli talupoeg olnud mõisniku tööriistaks, mille eest viimane ka hoolt kandis, et see otsa ei lõpeks. *Ori, kes teadis, et mõisnik teda nalga surra ei lase, kes ta teadis, et tal mingit eravara ei olnud ega seda enesele koguda ei võinud – ori ei pruukinud ju sel olul vargile minna, sellel teol poleks mingit mõistlikku otstarvet olnud. Lugu muutus aga*

¹⁰⁵ Von Essen, Kurjateod.

¹⁰⁶ A. Nagelmaa. Eduard Vilde.

¹⁰⁷ Postimees 1895, nr 21, 26. jaanuar.

kohe teiseks, kui mõisnik teda orjusest päästis. Ta pidi nüüd ise oma ja enda perekonna ihuliku käekäigu eest hoolitsema; [...]. Et inimene, kel sel seisukorral võimalik ei olnud enese elu ülespidamise eest nii hoolitseda, nagu vaja oli, kellel puudus kätte tuli, nüüd kätt wõõra wara järele hakkas wälja sirutama, on minu teada arusaadaw lugu. Nõnda on siis ka kurjatööd ikka ja jälle elu aluspõhja, majanduslike olekute wili ja produkt.¹⁰⁸ Lõpetuseks avaldas autor arvamust, et kui inimene ei saa oma nõudeid seaduslikul teel täita, siis püüab ta seda ebaseaduslike abinõudega teha. Nõnda rohkenevadki meie seas kuritööd ja kõik muud ebavooruslikud nähtused sellel määral, mida vähem meie majanduslikud olud edenenuvad inimlike nõudmisi enam täita ei suuda.¹⁰⁹

Sajandivahetuseks sai sotsiaaldemokraatiast Eesti ühiskonnas üha arvestatavam poliitiline vool ja ajalehtedeski hakkasid järjest enam silma vastavad kirjutised. Need olid paljuski sisuliseks jätkuks Vilde varasematele sõnavõttudele. Sotsiaaldemokraadid leidsid, et suurem osa kuritegudest just seetõttu toime pannakse, et varandus kõikide vahel ühtlaselt ära pole jagatud. Leidus aga ka neid, kes sotsiaaldemokraatide seisukohtadega sugugi nõustuda ei tahtnud. *Paljud jõuavad järeldusele, et maata inimeste kitsikus vargustele hoogu annab, et eestlane häda pärast teise oma võtab. Ei või salata, paljudgi seltskondlised olusid peavad teiseks saama, palju puudust ja waesust tuleb vähendada, kuid seesugust hädavarjust tuleb võrdlemisi harva ette. Suur hulk vargaid on jõukad inimesed, kui võrrelda neid tõeliselt vaeste inimestega. Nende hulgas on perepoegi ja taluomanikke, kes kunagi ei pruugiks häda pärast näppama minna. Seega pole mitte kitsikus ja vaesus varguste peapõhjus.¹¹⁰ Viimast väidet kinnitava näite leiame 1894. aasta *Postimehest*. Võrumaal võeti hobusevargusel kinni endise vallavanema poeg. Selgub, et nimetatud noormees oli juba 16-aastaselt kaheksa kuud varguse eest kinni istunud. Tema vanem vend, tuntud hobusevaras, oli juba mõni aeg tagasi Siberisse mõistetud.¹¹¹ On tõesti*

¹⁰⁸ Eduard Vilde. Wiru maakonna-laulupidul Rakveres Ööpiku seltsis, 18. juunil peetud avamise-kõne. – *Postimees* 1895, nr 139, 28. juuni.

¹⁰⁹ Samas.

¹¹⁰ *Eesti Postimees* 1902, nr 46, 14. november.

¹¹¹ *Postimees* 1894, nr 48, 1. märts.

kaheldav, kas endise vallavanema pojad elasid sellises vaesuses ja viletsus, et hobusevargusega pidid elatist teenima.

Kokkuvõte

Eelnevat kokku võttes võib väita, et hobusevargused olid 19. sajandil Põlva kihelkonnas muret tekitavaks probleemiks. Pärisorjuse kaotamisele järgnenud ajal oli talurahvas sattunud majanduslikult raskesse olukorda. Nii mõnedki puuduse käes kannatajad sirutasid käe võõra vara järele. Eriti tulutoovaks varguse liigiks muutus hobusevargus. Hobuseid varastati nii massiliselt, et ohtu sattus põllutööde tegemine. Eriti laiaulatuslik oli hobusevaraste võrgustik Põlva kihelkonnas Vana-Koiola vallas, kus see pahe oli haaranud erinevatesse sotsiaalsesesse kihtidesse kuuluvaid inimesi ja nii mõnigi kord terveid perekondi ning suguvõsasi. Oluliselt väiksem polnud hobusevarguste arv ka Aleksandri ja Peri vallas, kus käis vilgas kõrtsielu, mis oli ka üheks vargusi soodustavaks teguriks. Palju oli nimetatud valdades ka peresid, kus varastatud hobuseid varjati. Varastatud hobused müüdi kas käest kätte edasi või viidi pimeduse katte all Venemaale. Seetõttu jäi enamik varastatud hobustest leidmata.

Varaste tõrjumiseks võeti kasutusele erinevaid abinõusid alates koerast ja lukust ning lõpetades kurjategijate Siberisse saatmisega. Aastate jooksul pakuti ajalehtedes välja erinevaid viise hobusevarguste vastu võitlemiseks, kuid enamasti jäid needki tulutuks, sest vargusevastast ühisrinnet ei suudetud luua. Seevastu hobusevargad tegutsesid sageli seltsis: ühed vaatasid järele, kust midagi võtta on, teised andsid saagi varastele kätte, kolmandad võtsid varastatud kraami vastu ja müüsid edasi. Sageli oldi varaste vastu võitlemisel liiga arad, sest kardeti nende kättemaksu. Rahva lootused 1888. aastal Balti kubermangudes elluviidud politseireformi osas olid suured. Paraku tuli ajapikku pettuda, sest ka uued politseistruktuurid ei suutnud kuritegevust ohjata.

Üksmeelele ei jõutud ka maal vohava kuritegevuse põhjustes. Ühed ütlesid, et karistused olevat liiga kerged; teised, et vargaid kasvatavat vanemad ja koolid; kolmandad, et jumalakartus olevat kadunud

ja sellepärast kasvavad kuritööd; neljandad, et ainult häda ajavat inimese vargile. Lõpetuseks tuleb siiski tõdeda, et kuritegevus on kõigele vaatamata ühiskondlik haigus, mis suureneb ajal, mil valitseb üldine vaesus ja tööpuudus. Oluliselt aitab sellele kaasa alkoholitarbimine ja valitsevatest oludest tulenev üldine moraali langus.

Ettekanne 26. märtsil 2008 ÕES-i 1298. koosolekul.

PFERDESTEHLEN IM KIRCHSPIEL PÖLVA AM ENDE DES 19. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Seit den zwanziger Jahren des 19. Jahrhunderts wurde in den Baltischen Gouvernements ein beunruhigendes Problem die immer zunehmende Kriminalität. Besonders zahlreich waren Zerstören von Speichern, Pferdestehlen, Brandstiftungen und personenbezogene Verbrechen.

Gemäß dem am 1. September 1888 in Kraft getretenen Polizeigesetz wurden Polizeiregierungen der Landkreise gebildet. Das Kirchspiel Põlva gehörte zum Machtbereich der Polizeiregierung des Kreises Võru. Beim Zusammenstellen der Arbeit lagen die im Estnischen Geschichtsarchiv Fond 337 liegenden Archivmaterialien der Polizeiregierung Võru von den Jahren 1888-1899 zugrunde. Da die oben genannten Materialien von den Historikern bisher nicht benutzt wurden, ist das Hauptziel der Arbeit ihre Veröffentlichung und der Versuch auf ihrer Basis die Fälle der Pferdestehlen im Kirchspiel Põlva zu analysieren. Darüber bieten dankenswerte zusätzliche Auskunft die in den Jahren 1821-1913 erschienenen estnisch-sprachigen periodischen Schriften.

Nach den Archivmaterialien der Polizeiregierung Võru gab es in der Periode 1891-1899 im Kirchspiel Põlva 312 registrierte Fälle des Pferdestehleus. Besonders umfassend handelten die Pferdediebe in der Gemeinde Vana-Koiola des Kirchspieles Põlva, in der während der

betrachtenden Periode 67 Fälle des Pferdestehlens entdeckt wurden. Die Einstellung des Gemeindevolkes gegenüber den Pferdedieben war verhältnismäßig mild. Ein Grund dafür konnten die gegenseitigen dichten familiären – und Verwandtschaftsbeziehungen, die persönliche Gewinnsucht der Herren und oft auch die Angst vor der Rache der Diebe sein. Die meisten Pferdestehlen wurden in den Winter- und Sommermonaten begangen. Am häufigsten fanden die Diebstähle nachts in den Bauernhäusern und abends in der Kneipennähe statt. Die meisten von den gestohlenen Pferden wurden durch Vermittler weiterverkauft oder bei Nacht und Nebel nach Russland gebracht. Der Kampf gegen Pferdestehlen war kompliziert, weil es dafür wenig Mittel gab.

Die Leute hatten vor den Verbrechern Angst und gaben sie deshalb den Behörden nicht an. Die gefassten Pferdediebe wurden nach Sibirien verbannt, aber an ihrer Stelle machten sich die neuen Diebe an die Arbeit. Auch die Staatsorgane machten keine entscheidenden Schritte, um das Stehlen zu behindern. Viel wurde geschrieben über die Notwendigkeit die Nachtwächter anzustellen, die Verstärkung der Kontrolle über den Kauf und Verkauf der Pferde und den Bedarf der Pferdepässe. Die konkreten Taten wurden in dem Bereich in dieser Periode nicht erreicht.

Als Gründe der auf dem Lande wuchernden Kriminalität wurden die schwache familiäre Erziehung der Kinder und die ungenügende Pflichterfüllung der Schulmeister, Pastoren und Staatsbeamten gesehen. Die große Menge der Kneipen und übermäßiges Trinken wurden scharf kritisiert. Am Ende des 19. Jahrhunderts und am Anfang des 20. Jahrhunderts begannen die Leute mit sozialdemokratischen Ansichten die herrschende gesellschaftliche Situation zu kritisieren. Darunter auch der Schriftsteller Eduard Vilde. Nach den Gründen der Kriminalität wurde immer mehr in den Änderungen im Lebensstandard der Bauernschaft nach dem Aufhören der Leibeigenschaft gesucht. Die Befreiung der Bauern geschah ohne ihnen Land zu geben und deswegen wurde vielen Landleuten die Armut zuteil. Es gab auch Leute, die beständig behaupteten, dass die Kriminalität nicht nur mit der Armut zu begründen ist, denn mit den

Pferdestehlen beschäftigten sich oft auch wohlhabendere Hofbesitzer und sogar Gemeindebeamten.

Zum Schluss muss man doch erkennen, dass die Kriminalität eine gesellschaftliche Krankheit ist, die in der Zeit zunimmt, wenn allgemeine Armut und Arbeitslosigkeit herrschen. Zur Kriminalität leisten Beitrag auch der umfangreiche Alkoholgenuss und der allgemeine von den herrschenden Verhältnissen ergebene Niedergang der Moral.

Vallapartorgid – režiimi esindajad Eesti külas 1940. aastate teisel poolel

Indrek Paavle

Sissejuhatus

Parteiorganisaatori ehk partorgi ametikoht oli NLKP süsteemis kasutusel aastatel 1933–1961. Partorgid olid parteivõimude poolt määratud partei esindajad asutustes, ettevõtetes, organisatsioonides ja haldusüksustes. Partorg pidi asutuse juhi kõrval osalema asutuse tegevuse juhtimises, eelkõige tähtsamate poliitiliste otsuste langetamises ja kaadripoliitika suunamises.¹ Ka Eesti NSV-s hakati 1941. aastal määrama partorge tähtsamatesse valitsusasutustesse, koolidesse, tööstus- ja põllumajandusettevõtetesse. Vallapartorgi funktsioon ja asend võimusüsteemis oli aga segasem, sest vald ise oli NSV Liidus unikaalne haldustasand, mille jaoks puudusid teooria ja eeskujud.²

Senises ajalookirjanduses on vallapartorgidele pööratud suhteliselt vähe tähelepanu. Eesti NSV parteiajaloolastest käsitles seda teemat Feliks Kinkar.³ Kaasaegses Eesti ajalookirjanduses on vallapartorge

¹ Jerry F. Hough. The Soviet Concept of the Relationship between the Lower Party Organs and the State Administration. – *Slavic Review* 24 (1965), nr 2, lk 226.

² Eestiga sarnane olukord eksisteeris üksnes Lätis, kus haldusjaotus koosnes enne 1940. aastat maakondadest (*apriņķi*) ja valdadest (*pagasti*) ning 1945. aastal moodustati valdade sisse külanõukogud (*ciemu padomes*). Leedu haldussüsteem oli juba enne 1940. aastat kolmetasandiline: maakond (*apskritys*) koosnes valdadest (*valsčius*) ja need vanemkondadest (*seniūnija*), esimesel Nõukogude okupatsiooni-aastal nimetati vanemkonnad ümber, madalaima haldusüksuse nimetuseks sai apiilinke (*apylinke*) ja sellest püüti kujundada nõukogude külanõukogu analoogi.

³ Feliks Kinkar. Valla parteiorganisaatorid Eesti NSV-s. – TRÜ toimetised 1974, vihik 334, lk 43–60. Artikli käsitluslaad on sovetlikule parteiajaloole omaselt tendentslik.

põgusalt puudutanud Olev Liivik kohalike parteiorganite kontekstis.⁴ Lääne ajalookirjanduses on uuritud kohalike riigivõimuorganite ja parteiorganite suhteid sovetliku valitsemisüsteemi osana.⁵ Seni kõige põhjalikumalt on Eesti vallapartorge käsitletud Saksa ajaloolane David Feest, kes nimetab neid õigustatult võimu vahendajateks külas ning esitab mõningaid andmeid ka vallapartorgide kaadrite kohta.⁶

Käesoleva artikli eesmärgiks on selgitada Eesti vallapartorgide ülesandeid ja tegevust ning senisest põhjalikumalt analüüsida ka nende kaadrite iseloomu. Uurimus põhineb valdavalt Eesti arhiiviallikatel, eelkõige Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (EK(b)P KK) ning partei maakonna- ja vallaorganisatsioonide dokumentidel.

Institutsiooni eellugu 1941–1944

Eesti vallapartorgi institutsiooni ajalugu ulatub 1941. aasta kevadesse. Selleks ajaks oli Eesti kohaliku halduse unifitseerimisel NSV Liidu administratiivsüsteemiga astunud esimesed sammud. 1940. aasta suvel oli likvideeritud kohalike omavalitsuste volikogud ning läbi viidud kohaliku omavalitsuse muutmine kohalikuks riigivõimuorganiks, mis kulmineerus vallavalitsuste asemele täitevkomiteede loomisega 1941. aasta veebruaris. Unifitseerimine eeldas aga ka valla täitevvõimu allutamist poliitilisele juhtimisele, st valla parteiorganitele. Seda polnud võimalik teha kohe, sest partei liikmeid oli vähe ja kommunistliku partei mõju maal äärmiselt väike. 1. jaanuaril 1941 oli EK(b)P 2036 liikmest ja liikmekandidaadist tegevusalalt talupoegi ametlikult üksnes 218.⁷ Valdasiid oli samal ajal 246, seega ei saanud

⁴ Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid 1940–1991. Toim. Enn Tarvel. Tallinn 2005.

⁵ Vt nt: J. Hough. The Soviet Concept, lk 215–240; Lloyd G. Churchward. Continuity and change in Soviet local government, 1947–1957. – Soviet Studies 9 (1958), nr 3, lk 256–285; Robert C. Tucker. Field Observations on Soviet Local Government. – Slavic Review 18 (1959), nr 4, lk 526–528.

⁶ David Feest. Zwangskollektivierung im Baltikum: die Sowjetisierung des Estnischen Dorfes, 1944–1953. Köln 2007.

⁷ Коммунистическая партия Эстонии в цифрах, 1920–1980: сборник статей. Tallinn 1983, lk 51.

maal olla palju rohkem parteilasi, kui keskmiselt üks valla kohta. Partei põhikirja järgi oli parteiorganisatsiooni loomine võimalik vähemalt kolme parteiliikme olemasolul, mistõttu õnnestus need kuni 1941. aasta suveni moodustada üksikutes valdades.

Et parteiorganisatsioonide moodustamine kulges vaevaliselt, hakati kõigepealt valdadesse määrama partorge. 6. märtsil 1941 loetleti EK(b)P KK büroo otsuses 186 valda, kuhu tuli ametisse panna palgaline partorg.⁸ Partorgide leidmine ja kinnitamine oli partei maakonnakomiteede ülesanne ning kaugeltki kõiki nõutud valdasid ei suudetud sõja alguseks partorgidega täita. Nõukogude võimukandjate Eestist pagemisel õnnestus enamikul vallapartorgidel evakuatsiooniga kaasa minna, aga Eestisse jäänute saatust ei kujunenud roosiliseks. Neid jälitasiid Saksa okupatsioonivõimu julgeolekuorganid ning tabamisel mõisteti nad enamasti surma.⁹

Sõja ajal hakati NSV Liidu tagalas ette valmistama inimesi, kes pärast Eesti taashõivamist osaleksid võimu ülevõtmisel ja töö käivitamisel ning kursustel hakati ette valmistama ka tulevase vallaametnikke.¹⁰ Kursused läbinud inimesed suunati 1944. aastal operatiivgruppide koosseisu ning kogu NSV Liidust otsiti inimesi, kes enne sõda olid töötanud vallaametnikena.

Kursuse käigus koostati kursantide kohta ka lühikesed iseloomustused koos soovitustega nende hilisema kasutamise osas. Siinkohal mõned näited. Maiu Toss – *Püüdlük, tagasihoidlik, püsiv, aktiivsus on, eesti keel hea, vene keel üsna puudulik. Arvestussektorisse parteikomiteesse sobiks kui mitte vene keel. Arveametnik parteikomiteesse. Ida Padevest – Parteitu, õppimise vastu suurt huvi ei tunne, edasijõudmine on rahuldav. Passiivne ja tagasihoidlik. Sobib*

⁸ Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF) 1-4-62, L 69–84 (EK(b)P KK büroo otsus, 06.03.1941).

⁹ Mittetäielikel andmetel hukati Saksa okupatsiooni ajal vähemalt 20 isikut, kes oli surma mõistetud partorgiks olemise eest. – Eesti rahvastikukaotused. II/1, Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud. Tartu 2002, lk 59–304.

¹⁰ Kursused toimusid 1942. aastal Jaroslavl oblasti Mõškinos, 1943. aastal Moskva oblastis Jegorjevskis ja 1944. aastal Leningradi oblastis Puškinis, vt: Säde Purge. Katsumused ja karastumine: Eesti NSV-st evakueerunud töötajad nõukogude tagalas 1941–1944. Tallinn 1986, lk 80–84.

käitisekomitee esimeheks mitte suures käitises (õmbluse ja tekstiil). Elfriede Levok – *Partei liige. Õpib hästi. Sobib orgins. osakonna inst-ruktoriks.*¹¹ Kõik kolm naist töötasid hiljem vallapartorgidena, kuid ükski neist ei püsinud sel kohal pikemalt. Nendest soovitustest ei peetud hiljem kinni ning inimesi kasutati tegelikult muudel ametikohtadel. Näiteks 19. juulil 1944 Puškini kursustelt Tartumaa vallatäitevkomitee esimeesteks suunatud inimestest üle kahe kolmandiku töötas hoopis vallapartorgidena, esimehed aga leiti kohapealt. Kursustel osalenud inimesed olid saanud teatud parteipoliitilise ettevalmistuse, mida peeti parteitöös oluliseks, aga nad ei tundnud kohalikke olusid, mida oli vaja täitevkomitee töös, kes pidi tagama esmajärguliste riiklike ülesannete täitmise.

Institutsiooni areng 1944–1950

1944. aasta sügisel algas parteiorganite ülesehitamine maal uuesti partorgidest. Algorganisatsioonide loomine oli esialgu keeruline, kuna partei põhikirjas nõutavat kolme partei liiget praktilisest üheski vallas polnud. 1. oktoobriks 1944 oli kommuniste EK(b)P organisatsioonis arvel 1384.¹² Parteiorganite kiire ülesehitamine maal polnud ka prioriteet. Eesmärk oli kõigepealt tööle panna vallatäitevkomiteed, kelle ülesanne oli tagada esmatahtsate riiklike ülesannete täitmine. Poliitilise ja ideoloogilise juhtimise käivitamine võis oodata.

Partorgide määramist valdadesse nõudsid parteivõimud siiski algusest peale ning sellest olid huvitatud ka partei maakonnavõimud, kelle jaoks vallapartorgide olemasolu muutis lihtsamaks informatsiooni kogumise valdades. Tegeleda tuli kodanike avalduste ja kaebustega, mida laekus massiliselt nii maakonnakomiteedesse kui kesk- võimu asutustesse. Nende menetlemine eeldas sageli kohapealsete asjaolude selgitamist, mida sai lasta teha kohalikul partorgil. Kui viimast polnud, tuli maakonnakomitee töötajatel ise kohapeale sõita.

¹¹ ERAF 1-1-415, L 48–53 (Partei-, nõukogude ja komsomoliaktiiv Jegorjevski ja Puškini täienduskursustel osalejate ja õppejõudude nimekirjad ankeetandmete ja osaliselt iseloomustustega, 1944).

¹² Коммунистическая партия, lk 88.

Nii oli vallapartorgi peamisi tööülesandeid algusest peale info kogumine ja vahendamine.

Partorgide ametissemääramine algas 1944. aasta augusti lõpus, aga ei edenenud loodetud kiirusega. 24. oktoobril 1944 Moskvasse saadetud aruandes peeti kaadrite alal nõrgaks just vallapartorgide küsimust, sest vajalikust 248 partorgist oli leitud vaid 83 ning needki olid kogenematud parteitöötajad. 1. jaanuariks 1945 oli ametisse nimetatud 118 vallapartorgi.¹³

EK(b)P Tartu maakonnakomitee büroo pidas oma esimese koosoleku 1. septembril 1944. Seal kinnitati ametisse esimesed partorgid Lõuna-Tartumaa valdadesse. 11 partorgi nimetati ametisse tagasiulatuvalt arvates 15. augustist. 11. oktoobril kinnitati tagasiulatuvalt veel kümme partorgi.¹⁴ Palgalehtede järgi töötas augustis 1944 Tartumaal partorg 21 vallas, septembrist lisandus kaks, novembrist neli, detsembrist kaks ja 1945. aasta jaanuarist seitse partorgiga valda. Viimane vald (Pala) sai oma partorgi aga alles septembris 1945.¹⁵ See ei tähenda, et sealtpäele oleks kõigis valdades partorg alati ametis olnud, sest nad vahetusid tihti ja kõikjal tuli ette kuudepikkusi partorgita perioode.

Esimesed partorgid jagunesid üldiselt kahte kategooriasse. Esiteks need, kes olid kohe mõeldud alalisele tööle oma koduvalda ja teiseks läbisõidu-partorgid, kes suunati valda paariks-kolmeks kuuks. Viimaseid oli Tartumaa esimeste partorgide seas vähemalt viis, kes kõik olid endised punaarmeeelased ja läbinud kursused Puškinis. Ajuti-sena käsitati aga kõiki esimesi partorge.¹⁶ Algusest peale ei käsitatud partorge ka vallapõhisena, vaid tasandipõhisena – vallapartorg pidi

¹³ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ) 17-117-459, L 52. (Справка, 24.10.1944); ERAF 1-48-13, L 48 (Отчет об укомплектовании и работе с кадрами по Эстонской ССР на 1-ое января 1945 года, 01.01.1945). Oktoobris 1944 oli Eesti NSVs ametlikult 248 valda.

¹⁴ ERAF 12-3-2, L 1–3 (EK(b)P Tartu maakonnakomitee büroo koosoleku protokollid, 01.09.1944; 11.10.1944). 15. augustist keegi neist oma vallas ei töötanud, sest Tartu maakond oli veel Punaarmee poolt hõivamata, aga sellest kuupäevast hakkas jooksmas partorgide palk.

¹⁵ ERAF 12-3-16 (EK(b)P Tartu maakonnakomitee palgalahed, 1944).

¹⁶ ERAF 12-3-12, L 26 (EK(b)P Tartu maakonnakomitee aruanne 15.08.1944–6.09.1944).

olema universaalne parteitöötaja, kes pidi hakkama saama mistahes vallas, aga temalt ei oodatud toimetulemist kõrgemal tasandil.

Tartu maakonnakomitee nimetas 1944. aastal ametisse ka 12 “partei-volinikku”. Tähelepanuväärseks muudab selle asjaolu, et nimetatud ei kuulunud parteisse (ei olnud isegi liikmekandidaadid). See kaadripöua sunnil maakonnakomitee poolt astunud samm on andnud ainet rääkida *parteitutest partorgidest*, kelle töö *vähe erines valla partorgi tööst*.¹⁷ Seda ei maksa siiski üle tähtsustada, sest maakonnakomitee tühistas ruttu selle ametissenimetamise.¹⁸ Partei keskviimud aga nõutasid Moskvast eraldi loa, et võiks põhikirjast mööda minnes partorgideks nimetada liikmekandidaate ning enamik 1944. aasta partorgidest seda olidki.¹⁹ Liikmekandidaate leidis vallapartorgide seas veel 1947. aastal.

Esimestel kuudel rakendati partorgide määramist mitme valla peale ning kohakaasluse alusel. Viimane tähendas seda, et inimene oli tegelikult teises ametis, aga sai paar-kolm kuud palka vallapartorgina, pidi aeg-ajalt vallas käima ja sealt ettekandeid saatma. Need inimesed töötasid enamasti partei maakonnakomitees madalamatel ametikohtadel (oli näiteks autojuhte ja komandante), aga ka muudes maakonnaasutustes. Partorgi määramise mitme valla peale tingis sobilike inimeste vähesus, selline praktika oli maakonnakomiteede initsiatiiv ning partei keskviimud kritiseerisid seda algusest peale. Leiti, et mitme valla peale määratud partorgid muutuvad maakonnakomitee käskjalaks, kes ei saa vastutada töö eest kogu vallas, nagu ette nähtud.²⁰ 1944. aasta novembrist sellest praktikast loobuti.

Partorge püüti leida kohalikku päritolu inimeste seast, mõistagi välistades need, kes sõja ajal olid olnud Eestis, ning see tendents jätkus ka edaspidi. Eriti hinnas olid inimesed, kes olid töötanud

¹⁷ D. Feest. Zwangskollektivierung, lk 84; Ervin Kivimaa. EKP tegevus vabariigi põllumajanduse kollektiviseerimisel aastail 1944–1950: kandidaadidissertatsioon. Tartu 1970, lk 34.

¹⁸ ERAF 12-3-2, L 15 (EK(b)P Tartu maakonnakomitee büroo koosoleku protokoll nr 4, 17.10.1944).

¹⁹ ERAF 1-4-163, L 106–107 (EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll, 21.02.1945); F. Kinkar, Valla parteiorganisaatorid, lk 46.

²⁰ ERAF 1-4-132, L 36, 39 (Maa- ja linnakomiteede sekretäride nõupidamise protokoll, 13.–14.10.1944).

vallaasutustes juba enne sõda. Kohalikku päritolu partorgide eeliseks oli olude ja inimeste tundmine. Kohalike kaardrite komplekteerimine ja aktiivi moodustamine käis alguses suuresti isiklike tutvuste pinnal: *vaatasime [koos TK esimehega] isiklikult kaardrid läbi, mis oli lihtne sest olime sündinud ja kasvanud [...] vallas.*²¹ Ilmselt loodeti ka sellele, et tööst koduvallas on raskem keelduda, sest vallapartorgi amet polnud populaarne.

Kuna partorge oli vaja, aga maal sobilikke inimesi ei olnud, vormistati 1945. aasta märtsis EK(b)P KK VI pleenumi otsus suunata 100 kommunisti linnadest maale partorgideks. Juuliks 1945 oli õnnestunud maale saata aga üksnes neli kommunisti.²² Seetõttu keskendus järgmine pleenum ühe küsimusena eraldi vallapartorgidele. Nikolai Karotamm kritiseeris pleenumil vallapartorgide kaadri alakomplekteeritust. Täidetud oli vaevalt pool kohtadest ehk ametisse oli pandud 122 partorgi. Tartu ja Viljandi maakonnas oli olukord kõige parem (partorgiga oli komplekteeritud vastavalt 77% ja 76% valdadest), seevastu Läänemaal oli komplekteeritud 34% ja Saaremaal kõigest 13% kohtadest.²³ EK(b)P KK VII pleenumi otsustes püstitati nõue saata kümne päeva jooksul kommunistid partorgideks neisse valdadesse, kus partorge veel polnud.²⁴ Loomulikult polnud võimalik seda nii ruttu teha. Alles 1945. aasta lõpuks jõuti niikaugemale, et igasse valda oli nimetatud oma partorg. 100-protsendine täituvus oli esialgu siiski paberil, sest kõik partorgid ei hakanud tegelikult tööle. KK kaadriosakonna arvestuse järgi oli taolisi vormilisi partorge 1946. aasta veebruaris 22, kellest 13 olid koguni Eestist lahkunud.²⁵

Kaadriprobleemide tõttu maal käivitas EK(b)P KK 1946. aasta augustis linnakommunistide parteimobilisatsiooni korras maale suunamise kampaania. Kahe nädala jooksul tuli mobiliseerida 200 seltsimeest, kellest Tallinna parteiorganisatsioon pidi andma enamiku (155). Narva,

²¹ ERAF 247-51-617, L 1 (Vambola Asper. Mälestusi Laiuse vallast aastail 1946–1950).

²² F. Kinkar, Valla parteiorganisaatorid, lk 47.

²³ ERAF 1-48-13, L 43 (Karotamme VII pleenumi kõne jaoks koostatud aruande mustand, 1945).

²⁴ ERAF 1-4-140, L 156–170 (EK(b)P KK VII Pleenumi otsused).

²⁵ F. Kinkar. Valla parteiorganisaatorid, lk 48.

Pärnu ja Tartu linnakomiteed pidid mobiliseerima vastavalt 5, 10 ja 15 kommunisti ning Järva, Lääne, Viljandi, Viru ja Võru maakonnakomiteed igauks kolm kommunisti.²⁶ Tõsi, see otsus ei puudutanud üksnes partorge, vaid inimesi tuli suunata ka külanõukogude ja vallatäitevkomiteede esimeesteks, varumisagentideks jm. 24. oktoobriks 1946 oli mobiliseeritud 165 inimest, neist 22 vallapartorgiks.²⁷

Nüüd aga selgus seegi, et maale suunatud seltsimehed tõrkusid ega tahtnud minna. Üheks põhjuseks oli kindlasti inimlikult mõistetav vastumeelsus kodust lahkumise ja linnast maale kolimise ees. Samuti oli töö vastutusrikas ning pealekauba eluohtlik, sest maakommunistid võisid langeda metsavendade rünnaku ohvriks. Tartumaal tapeti esimene partorg (Robert Klaos, Tartu vald) juba 11. novembril 1944.²⁸ Hiljem tabas sama saatus veel mitut partorgi.²⁹

21. novembriks 1946 oli parteimobilisatsiooni korras maale suunatud 174 inimest, kellest 35 polnud kohale ilmunud või olid ametipostilt põgenenud. Nendest desertööridest 30 oli saadetud Tallinnast (lisaks kolm Tartust ja kaks Pärnust). Neist osa oli küll valda saabunud, aga siis “deserteerinud”. Tallinna linnakomitee sai korralduse rakendada karme meetmeid. Määrati parteilisi karistusi, mõnel juhul ka maksimumkaristus ehk parteist väljaheitmine.³⁰ Desertöörid põhjendasid oma tegu isiklike ja perekondlike asjaoludega. Näiteks üks Tallinnast Virumaale suunatud seltsimees kirjutas seletuskirjas: *Käsu jätsin täitmata arvestades oma isiklikke huvisid ja perekondlike põhjuseid, olles*

²⁶ ERAF 1-4-315, L 15–16 (EK(b)P KK büroo protokoll, 12.08.1946); ERAF 1-61-4, L 1 (Разверстка о посылке коммунистов из городов на постоянную работу в волости, МТС и совхозы, 20.08.1946).

²⁷ ERAF 1-61-4, L 7 (Справка о мобилизации 200 коммунистов, 25.10.1946).

²⁸ ERAF 1-1-556, L 138 (Tartumaa partorgide nimekirj, 09.11.1944).

²⁹ Koondandmeid tapetud partorgide kohta pole õnnestunud leida, aga 1944.–1947. aastal registreeriti rünnakuid nõukogude- ja parteiaktiivi, julgeoleku ja siseministeeriumi töötajate ning Nõukogude armee sõdurite vastu kokku 239. – Vt: Pearu Kuusk. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega: Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947. Tartu 2007, lk 174.

³⁰ Venekeelses aruandes kasutati verbe *неявились* (ei ilmunud) ja *сбежали* (põgenesid). ERAF 1-61-4, L 31, 32–34, 37 (Справка о выполнении решения XII пленума ЦК КП(б)Э, 21.11.1946; EK(b)P KK kaadriosakonna juhataja Laura kiri Tallinna linnakomitee kaadrisekretär Saarele, 22.11.1946; EK(b)P Tallinna linnakomitee kiri EK(b)P KK kaadriosakonna juhataja asetäitjale, 18.02.1947).

*vaevalt 1 aasta T. T. Punaarmees demobiliseeritud leitsin, et mull on võimatu lahkuda Tallinnast oma perekonna juurest, sest minu naine ei nõustunud lahkuma oma senise töö juurest [...].*³¹ Seegi desertöör heideti parteist välja.

Veebruaris 1945 hakati parteivõimude otsuste alusel moodustama valdadesse partei-komsomoligruppe ning sama aasta teisest poolest ka partei liikmekandidaatide grupe ja partei algorganisatsioone.³² Algorganisatsioonide massiline moodustamine toimus 1946. aasta kevadest 1947. aasta suveni ja oli võimalik eelkõige tänu Punaarmee demobilisatsioonile, mille tagajärjel naasid koju Eesti Laskurkorpuses teeninud ja seal parteisse astunud inimesed. 1. juuliks 1947 olid parteiorganisatsioonid kõikides valdades ametlikult loodud.³³

Organisatsioonide moodustamine vallapartorgide jaoks sisuliselt midagi ei muutnud, ehkki tööd tuli juurde. Parteigruppe pidi partei põhikirja järgi juhtima partorg, sestap kinnitati juba ametis olevad vallapartorgid ka loodavate gruppide partorgideks. Neis valdades, kus partorgi veel polnud, ei saanud parteigruppi moodustada ja sellepärast kaasnesid gruppide loomisega ka uued nõudmised vallapartorgide nimetamise osas. Algorganisatsiooni pidi partei põhikirja järgi juhtima üldkoosoleku poolt valitav sekretär, aga valimine oli formaalsus ja tegelikult leiti ja kinnitati sekretär kõrgemal asetsevate parteikomiteede poolt. Teoreetiliselt pidi algorganisatsiooni sekretär juhtima konkreetset algorganisatsiooni ja partorg kogu valla parteitööd ning kuna vallas võis olla veel algorganisatsioone, siis ei kuulunud partorgi ametikoht automaatselt kaotamisele. Praktikas määrati ametisolev vallapartorg enamasti ka algorganisatsiooni sekretäriks, ehkki mingil määral kasutati algorganisatsioonide

³¹ ERAF 1-7-6912, L 4–4p (Albert Raametsa ankeet, 12.03.1947). Kirjaviisi muutmata.

³² ERAF 1-4-163, L 106–107 (EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll, 21.02.1945); ERAF 1-4-140, L 163 (EK(b)P KK VII Pleenumi otsused, 07.07.1945). Partei-komsomoligrupi loomiseks pidi vallas olema vähemalt kaks kommunistlikku noort ja üks partei liikmekandidaat, kandidaadigrupi sai moodustada kolme kandidaadi olemasolul, partorgi olemasolul piisas ka kahest seltsimehest.

³³ Ervin Kivimaa. Parteioorganisatsioonide loomine ja kindlustamine Eesti külas aastail 1944–1947. – TRÜ toimetised 1969, vihik 233, lk 100–102.

loomist ka kaadripuhastuse läbiviimiseks, asendades nõrku partorge uutega. Rakendati ka praktikat, kus algorganisatsiooni loomise järel loeti vald parteitöö osas heale tasemele jõudnuks ning saadeti tubli partorg järgmist valda “tugevdama”.

Septembrist 1946 viidi vallapartorgid EK(b)P KK nomenklatuuri,³⁴ misjärel KK pidi kinnitama ka kõik juba ametis olevad partorgid. Nomenklatuurinimekirjades võeti valla parteijuhtide tähistamiseks kasutusele kategooria “partorg-partei algorganisatsiooni sekretär”.

1947. aastal hakati moodustama ka partei vallakomiteesid. EK(b)P KK büroo otsusega nähti ette 3–5-liikmeliste vallakomiteede moodustamine nendes valdades, kus oli vähemalt 10 partei liiget (vastavalt partei põhikirjale). Nii suurte algorganisatsioonidega valdu oli kokku umbes 90.³⁵ Vallakomitee koosseisus oli kaks palgalist ametikohta – vallakomitee sekretär ja propagandist. Kokku moodustati EK(b)P KK büroo otsusega kuni 1950. aasta haldusreformini 139 vallakomiteed ehk u 60% valdadest.

Vallakomitee erinevus valla algorganisatsioonist seisnes võimu ulatuses. Vallakomitee ülesanne oli parteitöö juhtimine kogu vallas. See funktsioon kattus vallapartorgi omaga, mistõttu vallakomitee loomisel kuulus partorgi koht kaotamisele. Osa seniseid vallapartorge määrati loodavate vallakomiteede sekretärideks, aga ka vallakomitee loomist võidi kasutada nõrgast partorgist vabanemiseks. Vallakomitee sekretäri ametikohta loeti võrreldes vallapartorgi omaga tähtsamaks ning partorgi üleviimist vallakomitee sekretäriks käsitleti edutamisenä. Kuna paljudes valdades parteikomiteed ei moodustatud, siis jäi alles ka vallapartorgi ametikoht, ehkki alates 1949. aasta suvest kadus see ametinimetuse nomenklatuuri nimekirjadest. Selle asemele tuli mõiste valla algorganisatsiooni “vabastatud sekretär”,

³⁴ Nomenklatuuri all mõisteti sovetlikus kaadripoliitikas nimekirja tähtsamatest partei- ja riigiaparaadi ametikohtadest, mille puhul oli nõutav töötaja kandidatuuri läbivaatamine parteikomitees ja ametisse kinnitamine. Nomenklatuur jagunes vastavalt kinnitavale parteikomiteele ülevalt alla ÜK(b)P KK nomenklatuuriks, EK(b)P KK nomenklatuuriks ja maakonnakomitee nomenklatuuriks. Nn nomenklatuurikaadrid olid allutatud põhjalikumale kontrollile ning selle süsteemi läbi kontrollis parteivõim ülevalt alla kogu süsteemi.

³⁵ ERAF 1-4-439, L 141–142 (EK(b)P KK büroo otsus, 12.07.1947).

millega tähistati palgalisi parteisekretäre, eristamaks neid sekretäridest, kes olid seda oma põhitöö kõrvalt. Ametinimetuse muutumisega ei kaasnenud sisulisi muutusi töö iseloomus ning valla partorgi ametinimetus jäi käibele kõnekeeles ja mingil määral ka parteidokumentides. Lõplikult kadus vallapartorgi ametikoht alles koos valdade likvideerimisega 1950. aasta sügisel.

Vallapartorgide tegevus

Partorgide tegevuse kohta on usaldusväärseid andmeid vähe. Valdade parteialgorganisatsioonide ja vallakomiteede arhiivid sisaldavad peamiselt koosolekute protokolle ning algorganisatsioonide loomisele eelnenud perioodi dokumente leidub neis vähe. Vallapartorgide arhiive pole olemas ning vähesed partorgide-perioodi dokumendid on ladestunud hilisemate sama valla parteiorganisatsioonide arhiividesse. Ilmselt sõltus see ka sellest, kas parteiorganisatsiooni loomisel sai sekretäriks senine partorg või saadeti mujalt uus. Teisel puhul tuleb eeldada, et partorg – eriti kui ta vallast lahkus – võttis oma dokumendid kaasa või viskas minema. Näiteks Avinurme partorg nentis 1946. aasta märtsis Karotammele saadetud aruandes, et ei tea midagi valla parteiorganite tegevusest 1945. aastal, kuna alustas vallas tööd alles detsembris, ei saanud vanalt partorgilt mingisuguseid andmeid ning algorganisatsioonil puudus igasugune raamatupidamine.³⁶ Umbes sama asja rääkisid ka teised äsja ametisse asunud partorgid.

Partorgide tegevusest rohkem kajastub arhiiviallikates tänu koosolekute protokollimise nõudele kohalike algorganisatsioonide tegevus. Samas olid esimestel sõjajärgsetel aastatel (1945–1947) organisatsioonid väikesed ja nende osa kohaliku halduse teostamisel ei saanud olla suur. Algorganisatsioonide protokollid näitavad, et langetatud otsused tehti enamasti kas siseparteilistes küsimustes või olid üldsõnalised. Pole põhjust arvata, et parteikoosolekutel 3–4 mehe poolt isekeskis vastu võetud otsused oleks saanud kuigivõrd mõjutada valla elu. Partei võim vallas oli neil aastatel koondunud ikkagi partorgi

³⁶ ERAF 1-47-12, L 3 (Avinurme partorgi aruanne, 01.03.1946).

isikusse, kellel oli ühelt poolt suur vastutus ja parteivõimude poolt antud volitused, aga teiselt poolt ebaselgus konkreetsete tööülesannete ja nende lahendamise meetodite osas.

Eesti NSV vallapartorgidel polnud märkimisväärseid töökogemusi. Enamik neist oli tulnud otse sõjaväest ning rindemehe mõtlemine eeldas konkreetseid ja arusaadavaid käskke.³⁷ Normatiivid, nagu põhimäärus, ülesannete loetelu vms aga puudusid. Partorgi ülesandeid ei määratlenud ka partei põhikiri. Vallapartorgide instrueerimine oli eelkõige partei maakonnakomiteede ülesanne, mis algusaastatel suunasid vallaasutuste tööd ühekordsete otsuste ja instruksioonidega vastavalt hetkevajadusele. Alati ei pruukinud neidki instruksioone olla ja esimesed partorgid ei teadnud sageli üldse, mida nad tegema peavad. 1946. aastal kirjutas Helme partorg aruandes Karotammele: *Oleks tarvilik, et valla juhtkonnal oleks teada kindlad juhised, millest mööda minna ei tohi.*³⁸ Üks partorg rääkis seminaril oma kolleegidele: *Tulin sõjaväest. Sain kümme päeva kodus olla, siis määrati kohe valla partorgiks ja saadeti valda, öeldes: teie olete partorg ja rohkem mitte midagi. Mis seal tegema tuli hakata, seda õpi ise. Niisugune on olukord ja seepärast tuleb tõesti igasuguseid väärsamme ette.*³⁹

Juhiste puudumine võeti EK(b)P KK büroos üles 1945. aasta juulis, kui valmistati ette KK VII pleenumi otsuseid. Karotamm kritiseeris olukorda, kus räägitakse puudustest partorgide töös, aga *on vaja öelda konkreetset, mida nad peavad tegema*. Seda mõtet rõhutas Karotamm korduvalt.⁴⁰ Selle tagajärjel jõuti esmakordselt partorgide ja valla parteiorganisatsioonide ülesannete määratlemiseni EK(b)P KK VII pleenumil juulis 1945. Pleenumi otsustes loetleti valla partorgi ja maa parteiorganisatsioonide “põhiliste kohustustena”: 1) masspoliitilise töö läbiviimine elanikkonna seas; 2) põllumajandussaaduste riiklike müügikohustuste plaanide, külvi-, viljakoristus- ja viljapeksuplaani ning metsavarumise plaani täitmine ja maareformi

³⁷ D. Feest. Zwangskollektivierung, lk 90.

³⁸ ERAF 1-47-12, L 1p (Helme valla parteiorganisaatori analüüsiv aruanne 1945/46. aasta kohta).

³⁹ ERAF 1-4-374, L 181 (Vallapartorgide ja valla partei algorganisatsioonide sekretäride nõupidamise stenogramm, august 1946).

⁴⁰ ERAF 1-4-232, L 112 (EK(b)P KK büroo koosoleku stenogramm, 11.07.1945).

elluviimine; 3) teedehituse, töö- ja veokohustuse täitmine ja ühiskondlike hoonete remont. Lisaks räägiti otsuses partorgide kohustusest juhtida valla täitevkomiteede ning külanõukogude kaudu kogu valla majanduselu. Partorgid pidid suunama kohapeal ka kõigi ühiskondlike organisatsioonide, eriti ametiühingute ja komsomoli, tegevust.⁴¹ Vaatamata Karotamme jutule sai ülesannete loetelu võrdlemisi üldsõnaline ning osaliselt partei põhikirja ümberjutustus. Need punktid, mis partei põhikirjast ei pärinenud, kajastasid aga hetkeprioriteete, milleks olid niisiis põllumajandussaaduste varumise ning elanikkonna töökohustuse täitmise tagamine.

Hiljem sõnastati partorgide ülesandeid uute EK(b)P KK otsustega. Tavaliselt jäid needki juhised üldsõnaliseks või kordasid eelmistes otsuses öeldut. Erandina võib välja tuua punkti, mis käsitles partorgide tööd kohalike kaadrite ja aktiiviga.⁴² Loetleti kaadrid, kellega partorg pidi töötama: vallatäitevkomitee ja külanõukogude vastutavad töötajad, komsorg, sidejaoskonna, koolide, rahvamajade, kooperatiivide juhatajad ja HMLP-de juhatajad, vallas asuvate vabrikute direktorid, artellide esimehed, varumisagent, miilitsavolinik, teemeister, õpetajad, arstid, agronoomid, metsnikud, raamatupidajad, finantsinspektorid, masinistid jne. Partorg pidi teadma, milline on inimeste erialane ettevalmistus ja poliitiline meelsus. Kaadrite tundmine oli vajalik selleks, et partorg saaks aktiivselt osaleda valla kaadripoliitikas: töötajate valikus, edutamises, sobimatute vabastamises jne. Lisaks pidi partorg süstemaatiliselt kokku kutsuma aktiivi nõupidamisi, kus tuli arutada vallaasutuste töö küsimusi, nagu põllutööd, riiklike normide kogumine, metsavarumine jne. Kollektiivse töö kõrval oli ette nähtud personaalne töö – partorg pidi aktiivi liikmetega läbi viima isiklikke vestlusi.⁴³

Allikate vähesusel tuleb partorgide tegevuse selgitamisel kasutada komplekselt kõiki olemasolevaid võimalusi. Partorgide tegevust aitavad selgitada aruanded, seminaride stenogrammid ja teatud

⁴¹ ERAF 1-4-140, L 156–170 (EK(b)P KK VII Pleenumi otsused, 07.07.1945).

⁴² Aktiivi all mõisteti sovetlikus valitsemissüsteemis elanikkonna kihti, kes on usaldusväärse taustaga ja valmis ühiskondlikel alustel tegema koostööd võimuasutustega.

⁴³ ERAF 1-4-196, L 132–137 (EK(b)P KK büroo otsus, 16.08.1945).

määral ka mälestused. Näiteks Äksi vallapartorgi aruandest loeme, et enne vallaorganisatsiooni moodustamist oli ta organiseerinud kaks koosolekut. Üks neist oli külavolinike nõupidamine, kus arutati rehepeksu läbiviimist, müüginormide täitmist, sügiskülviks valmistumist, maksude tasumist ja valla vabastamise päeva tähistamist. Teine koosolek, kus osales 38 inimest, oli kokku kutsutud, kuna oli saadud ülesanne asuda moodustama isetegevusringe. Koosolekul moodustati segakoor ning laste isetegevuse-, rahvatantsu-, muusika-, orkestri-, spordi-, põllumajanduse-, poliithariduse ja naiste ringid.⁴⁴ Vaevalt et ühest koosolekust kõigi nende ringide käivitamiseks piisas, küll aga oli vaja aruande jaoks märk maha saada. Lisaks kahele koosolekule kirjeldas partorg oma tegevust agitatsiooni- ja propagandatöö alal ning majanduslike küsimuste lahendamisel. Aga ka siin oli põhiliselt juttu rehepeksust ja normide täitmisest. Palju rohkem Äksi partorgi tegevusest enne algorganisatsiooni moodustamist teada polegi ja sarnane pilt avaneb ka teiste partorgide puhul.

Säilinud on Rõuge vallapartorgi Jaan Teplenkovi tegevusaruanne oma esimese töökuu kohta. Tegemist on suhteliselt haruldase dokumentiga, sest enamasti partorgid nii põhjalikke aruandeid ei koostanud, vaid lähtusid aruande koostamisel etteantud vormist ning esitasid konkreetset nõutud andmed. Sellest aruandest nähtub, et oktoobris oli käimas viljavarumiskampaania, partorgi päevad (27 päeva 31-st) olid täidetud selleteemaliste küsimustega ja muid töid oli tal väga vähe. Põhilisteks töövormideks oli koosolekute pidamine (kuu aja jooksul oli neid vähemalt 11) ning kontrollreidid. Partorg liikus vallas palju ringi ja käis ka isiklikult normi mittetäitnud inimestelt vilja ära võtmas. Seejuures ei kajastu aruandes ühtegi parteikoosolekut. Rõuge algorganisatsiooni protokollide järgi toimus 15. oktoobril 1946 aga partei algorganisatsiooni üldkoosolek, kus seesama Teplenkov valiti *valla algorganisatsiooni sekretäriks ja partei elu juhiks*.⁴⁵ Teplenkov ise selle päeva juures parteikoosolekut

⁴⁴ ERAF 207-1-1, L 1–2 (Informatsioon EK(b)P Tartu maakonnakomitee organiseerimise-instrueerimise osakonna juhatajale, 19.08.1945).

⁴⁵ ERAF 1175-1-1, L 13 (Rõuge valla partei algorganisatsiooni sekretäri tegevus 1.–31. oktoobrini 1946); ERAF 1175-1-1, L 7–8 (Rõuge valla partei algorganisatsiooni koosoleku protokoll, 15.10.1946).

ei maini, küll aga täitevkomitee oma, kus viidi läbi vallandamisi ja ametispanemisi. Seda, et ta ise sel päeval valla *partei elu juhiks* valiti, Teplenkov mainimisväärseks ei pidanud. Ilmselt õigusega, sest maakonnakomitee oli ta juba ametisse kinnitanud.

1946. aasta kevadel nõudis Karotamm andmeid valdade täitevkomiteede ja partorgide tegevuse kohta. Koostati valim valdadest ja kästi neis koostada “analüüsiv aruanne”. Ehkki nõuti vabas vormis aruannet, hakkavad nende võrdlemisel silma selged sarnasused. Teemad kattusid ja päevakorralistest teemadest nimetasid kõik partorgid äsjatoimunud NSVL Ülemnõukogu valimiste kõrval viljarumist ning probleeme kaadrite vähesuse ja kogenematusesega.⁴⁶

1946. aasta augustis peeti Tallinnas ülemaaline vallapartorgide seminar, kus EK(b)P KK töötajate kõrval astus kõnepulti 17 partorgi, kes rääkisid kolleegidele oma töökogemusest ja põletavamatest probleemidest. Peamiste muredena tõsteti korduvalt esile maareformi läbi viimist, kuritegevuse vastu võitlemist (esindatud olid nii “bandiidid” ja “kotipoisid” kui Punaarmee kuritegevus), koostööd aktiiviga ja suhteid täitevkomiteega ning defitsiitsete vahendite hankimist.⁴⁷

Aruandeid, nõupidamiste stenogramme, mälestusi jm allikaid üldistades saab ühelt poolt nentida partorgide ülesannete paljusust ja kampaanialikkust, aga teiselt poolt siiski välja tuua ka valdkondi, mis olid päevakorral pidevalt ja prioriteetsed. Sellisteks olid töö kaadritega, elanikkonna riiklike kohustustuste täitmise tagamine ning informatsiooni kogumine ja vahendamine ülespoole.

KAADRIKÜSIMUSED oli töövaldkond, kus partorgil oli suur vastutus ja kus temalt oodati erilist aktiivust. Partorgide alaline ülesanne oli iseloomustuste ja tõendite koostamine tema territooriumil asuvate isikute kohta. Partorgi iseloomustust ei küsitud ainult parteilaste kohta, vaid neid küsisid kõikvõimalikud asutused. Tegemist oli rutiinse igapäevatööga, mis kuigivõrd ei kajastu partorgide ülesannete loeteludes, tööplaanides või aruannetes. Küll aga võib vallapartorgi allkirja kandvaid iseloomustusi leida mistahes tollaste ametiasutuste

⁴⁶ ERAF 1-47-12, L 1–48 (Vallapartorgide aruanded, märts 1946).

⁴⁷ ERAF 1-4-374 (Vallapartorgide ja valla partei alorganisationsioonide sekretäride nõupidamise stenogramm, august 1946).

kaadridokumentidest, repressiivorganite uurimistoimikutest rääkimata. Samas puudus partorgil õigus valla töötajaid ametist vabastada, ehkki seda algusaastatel tehti. Töötajate vabastamist sai partorg taotleda ainult kõrgemate organite kaudu.

ELANIKKONNA RIIKLIKUD KOHUSTUSED olid sõjajärgses maaühistonnas üks kõige prioriteetsemad valdkondi. Selle ühe osa moodustasid nn varumiskampaniad, mis kujutasid endast põllusaaduste sundmüüki riiklikult kehtestatud normide ja hindade alusel.⁴⁸ Valla-partorgid vastutasid isiklikult varumisplaani täitmise eest ja tegid kõik, et normid mistahes hinnaga kätte saada. See viis sageli kuritarvitusteni. NSVL peaprokuröri ettekandesse jõudis Paikuse valla-partorg, kes koos täitevkomitee esimehega rakendas süstemaatiliselt seadusevastaseid meetmeid vilja kättesaamiseks, näiteks arreteerisid seitse talupoega ja panid nad aita kinni.⁴⁹ Nagu näitas Jaan Teplenkovi tööaruanne, tegeles partorg varumiskampania ajal 27 päeva kuust varumisküsimuste lahendamise, käies seejuures kolmel päeval isiklikult normide mittetäitjatelt toodangut rekvireerimas. Tsitteesides Saadjärve valla partorgi Ain Toompalu: *Tehtav selgitustöö tuleb läbi viia nii, et enne ei lahku talupoja juurest, kui ta kindlasti vilja ära toob*. Kuuste partorg meenutas hiljem, et varumine oli tähtsaim kampaania, mis nõudis kogu kohaliku aktiivi pingutust ja linnast tulnud abi. Temagi rääkis vilja sundvõtmisest, aidauste mahalõtmisest jms.⁵⁰ Põllusaaduste sundmüügi kõrval lasus elanikkonnal töökohustus, millest rängim oli igatalvine metsavarumise kampaania. Kuna metsavarumise plaani täitmist ülevalt poolt kõvasti kontrolliti ja puuduste avastamisel olid karistused kiired tulema (palju partorge

⁴⁸ Vt lähemalt: Василий Попов. Хлеб как объект государственной политики в СССР в 1940-е годы. – Отечественная история, 2000, nr 2, lk 49–66; Olaf Mertelsmann. Der stalinistische Umbau in Estland: Von der Markt- zur Kommandowirtschaft. Hamburg 2006, lk 171–175.

⁴⁹ Елена Зубкова. Прибалтика и Кремль, 1940–1953. Москва 2008, lk 176.

⁵⁰ ERAF 12-6-3, L 4 (EK(b)P Tartumaa organisatsiooni üldkoosoleku protokoll, 09.10.1946); ERAF 247-53-23, L 5 (Arthur Hinno. Mälestusi partorgina töötamise ajast Kiidjärve vallas ja valla propagandistina töötamisest Kuuste vallas ajavahemikul 1945–1950, käsikiri).

vallandati just “metsavarumise plaani läbikukutamise” eest), siis püüdsid vallavõimud sedagi plaani täis saada mistahes hinnaga.

INFORMATSIOONI KOGUMINE oli samuti rutiinne töövaldkond, mis ei kajastu kuigivõrd aruannetes või tööplaanides. EK(b)P KK aparaadis koostati aprillis 1945 instruksioon informatsiooni kogumise kohta. Partei algorganisatsiooni siseselt oli põhivormiks “suuline informatsioon”, mis tugines partorgi sidemetele agitaatoritega, külavolinikega ja muu aktiiviga. Iga partei liige pidi informatsiooni hankimises osalema ning sekretärile ette kandma kõigest, mis toimub vallas, külas või talus. Partorg pidi teadma, mida küsitakse koosolekutel ning oskama hinnata, kuidas rahvas reageerib konkreetsetele sündmustele. Informatsioonil oli mitu alaliiki: 1) regulaarne informatsioon, mis esitati kolm korda kuus maakonnakomiteele ning sisaldas kümne päeva aruannet poliitmassilisest tööst, organisatsioonilisest tööst ja majanduse juhtimisest; 2) temaatiline informatsioon, mis saadeti kõrgemate parteiorganite nõudmisel; 3) erakorraline informatsioon, mis tuli saata omal initsiatiivil erakorraliste sündmuste puhul; 4) info ürituste läbiviimisest.⁵¹

Informatsiooni hankimiseks pidid partorgid kasutama ka parteituid aktiviste, eelkõige külavolinikke.⁵² 1946. aasta seminaril kiitis Kuremaa partorg Elfriede Borotkina valla aktiivi, kes pärast kogemuste omandamist polnud enam lihtsalt käskude laialikandjad, vaid *tõid mulle ka informatsiooni inimeste kohta, kes aitavad kaasa, kes pilkavad.*⁵³ 1947. aasta vallapartorgide seminaril oli informatsiooni kogumine eraldi teemaks, kuna osalejatele tutvustati uuesti 1945. instruksiooni. Ettekandja nentis, et partorgid pole nimetatud juhendiga kursis, mis ilmselt oligi nii, sest selle väljaandmisest möödunud aja jooksul oli enamik partorge vahetunud. Seminaril loetleti keskkomiteele hetkel huvipakkuvad teemad, mida oli tosina jagu. Osa neist

⁵¹ ERAF 1-4-177, L 148–154 (Parteilise informatsiooni korraldamisest algorganisatsioonides, 26.04.1945).

⁵² Külavolinikud olid mittepalgalised ametnikud, kelle peamine ülesanne oli vallavõimude otsuste ja teadete laialikandmine.

⁵³ ERAF 1-4-374, L 79–81 (Vallapartorgide ja valla partei algorganisatsioonide sekretäride nõupidamise stenogramm, august 1946).

olid universaalsed, mis pakkusid parteile alaliselt huvi (näiteks rahva meelsus), osa aga tingitud käimasolevatest kampaaniatest. Partorgid kurtsid teemade rohkuse üle – *Küsimusi tuleb nii palju, et neid jätkub vastamiseks aastaks*. Kohe tehti aga selgeks, et vastata tuleb ja sellest pole pääsu. Soovitati ka panna üks parteilane ainult info kogumise peale ja talle muid ülesandeid mitte anda.⁵⁴

Nende prioriteetide kõrval oli rohkesti valdkondi, millega partorgid olid kohustatud tegelema. Ehkki teoorias rõhutati tööjaotust, kus täitevvõim tegeleb majanduslike küsimustega ning parteiorganid eesotsas partoriga poliitilise juhtimisega ja töö suunamisega läbi nõukogude asutuste, siis praktikas olid pädevuspiirid segased. Partorgid ei suutnud tagada riiklike ülesannete täitmist neid ise ära tegemata. See viis parteivõimude poolt pidevalt kritiseeritud olukorrani, kus partorgi töö ei erinenud täitevkomitee tööst igapäevaste majandusküsimuste lahendamisel. Näiteks tegelesid partorgid isiklikult defitsiitsete kaupade muretsemisega, sest muidu polnud võimalik teisi ülesandeid täita. Nende hankimine polnud kindlasti partorgide töö, aga sellega nad ometi tegelesid, käies neid välja rääkimas pealinna ja maakonnakeskuse asutustes ning kasutades muid mooduseid. Puuduolevaid asju, millest sõltus plaani täitmine, osteti mustalt turult. Üks partorg ostis vikateid kohalikul kulakult ega häbenenud seda seminaril tunnistada.⁵⁵ Kõikvõimalike põllumajanduslike kampaaniate korraldamise vahetu juhtimine oli aga kogu perioodi vältel partorgide üks peamisi töövaldkondi.

Vallapartorgide kaader

NSV Liidu valitsemissüsteemis pöörati kaadritele suurt tähelepanu. Süsteemi võtmeelemendiks olid juhtivad partei ja riigiasutuste ametnikud, kelle valiku ja kontrolli kaudu kontrollis režiim kogu ühiskonda. Palju korratud loosung *Kaadrid otsustavad kõik* oli sellise

⁵⁴ ERAF 1-4-498, L 145–154 (EK(b)P valdade parteialorganisatsioonide sekretäride seminari stenogramm, juuni 1947).

⁵⁵ ERAF 1-4-498, L 113 (EK(b)P valdade parteialorganisatsioonide sekretäride seminari stenogramm, juuni 1947).

isikukeskse kaadripoliitika tunnuim hüüdlause.⁵⁶ Kaadrite kontrollimine äsja anekkteeritud maades oli eriti oluline ja tundlik teema. Juba 1940. aastal oli uus režiim Eestis silmitsi kaadriprobleemidega, mida pingestasid mitu tegurit. Esiteks oli elanikkond võõrvõimu suhtes meelestatud valdavalt vaenulikult või vähemalt ettevaatlikult. Teiseks vajati aparaadi toimimiseks režiimi silmis usaldusväärseid inimesi. Kolmandaks tähendas uue korra juurutamine, mille märksõnad olid riiklik käsumajandus, kontroll ja bürokraatia, et ametnikke vajati palju rohkem, kui senine haldusaparaat suutnuks pakkuda. Tegemist oli keerulise dilemmaga, kus oli vaja vaenulikus keskkonnas leida rohkelt usaldusväärseid kaastöölisi.

1944. aasta sügisel pidi sovetlik režiim kaadriprobleemi lahendamist otsast peale alustama, aga tingimused olid mõnevõrra muutunud. Keskkond oli võrreldes sõjaeelse ajaga koostöole veelgi vähem avatud. Vastukaaluks oli režiimil nüüd aga olemas esmane kaadrireserv tagalasse sattunud inimeste näol ja lisa nähti tulemas Punaarmee Eesti rahvusväeosadest.

Kaadrite kontrollimiseks koostati partei keskaparaadis aeg-ajalt kokkuvõtteid, mis sisaldasid statistilisi andmeid ja analüüsi kaadrite iseloomu ja liikumise põhjuste kohta. Esimestel sõjajärgsetel aastatel koostati selliseid kokkuvõtteid vähem ning kaadrite kontroll oli pealiskaudsem kui kümnendi lõpus. Selleks polnud alguses aega või oli esialgu targem põhjalikumast kontrollist üldse hoiduda, sest eeldatavalt kaasnuks sellega uued vallandamised, kuid uusi inimesi polnud kuskilt võtta.

Kohalike parteikaadrite üldine kontrollimine võeti esmakordselt ette 1946. aasta lõpus. 1947. aastal toimus kõige intensiivsem kaadrite kontrollimine. Põhjalikud kokkuvõtted koostati aasta alguses, seejärel suvel ja uuesti aasta lõpus. Statistika rohkus oli osaliselt tingitud sellest, et maakondade kaadriosakonnad ei osanud esitada vormikohaseid aruan-deid, näiteks ei suudetud paigutada ametnike vabastamiste põhjuseid ettenähtud klassifikaatorite alla. 1948.–1950. aastate valla parteijuhtide

⁵⁶ Ирина Павлова. Механизм политической власти в СССР в 20–30-е годы. – Вопросы истории ежемесячный журнал, nr 11/12, 1998, lk 62; Thomas H. Rigby. Political elites in the USSR: central leaders and local cadres from Lenin to Gorbachev. Aldershot 1990, lk 1.

kohta üldisi kokkuvõtteid pole õnnestunud leida.⁵⁷ 1950. aasta kevadel koguti küll andmeid kohalike kaadrite kohta, kuid neid ei koondatud üldisesse kokkuvõttesse. Alljärgnevalt on tabelisse 1 koondatud valla parteijuhtide kaadreid iseloomustavad andmed aastatest 1947–1950. Tabelisse 2 on koondatud need andmed Tartu maakonna valdade parteijuhtide kohta, mida üldised kokkuvõtted ei sisalda.

Tabel 1. Eesti NSV valla parteijuhtide kaadrite iseloomustus 1947–1950 (protsentides).⁵⁸

		01.01.1947	20.11.1947	15.03.1950
Täidetud ametikohtade arv		232	225	223
Sugu	naised	...	3	4
Rahvus	eestlased	88	89	85
Keeleoskus	eesti ja vene	59	67	...
	ainult eesti	41	32	...
	ainult vene	1	1	...
Haridus	alg	93	66	70
	lõpetamata kesk, kesk ja keskeri	7	34	30
	parteiline haridus	28	24	38
Parteistaaž	kuni 1 aasta	9	...	1
	2–5 aastat	90	...	51
	üle 5 aasta	-	...	48
	liikmekandidaadid (ilma staažita)	1	...	-

⁵⁷ Neid koostati (nt 1949. aasta kevadel), aga nähtavasti ainult üksikute maakondade kohta.

⁵⁸ ERAF 1-5-11, L 18; ERAF 1-48-158, L 85, 123; ERAF 1-48-183, L 141–167; ERAF 1-307-78, L 1–38. 1947. aasta alguse andmed hõlmavad vallapartorge või partorge-partei algorganisatsiooni sekretäre. Hilisemad andmed hõlmavad vallakomitee sekretäre ja vallapartorgi staatuses algorganisatsioonide sekretärid, kus oli moodustatud vallakomitee, sest nende näol polnud enam tegu valla parteijuhtidega, vaid järgu võrra madalamate parteiametnikega. Tööstaaži puhul on 01.01.1947 all esitatud üldine tööstaaž partei- ja komsomolitööl, järgmistes veergudes aga konkreetsel töökohal.

Vallapartorgid – režiimi esindajad Eesti külas 1940. aastate teisel poolel

		01.01.1947	20.11.1947	15.03.1950
Tööstaaž	kuni 1 aasta	50	50	45
	1–3 aastat	48	50	42
	üle 3 aasta	2	-	13
Osalemine II maailmasõjas Punaarmee koosseisus		95	93	87

Tabel 2. Tartu maakonna valla parteijuhtide kaadrite iseloomustus 1945–1950 (protsentides).⁵⁹

		1945	1946	1947	1948	1949	1950	IX 1950
Eestlased		77	77	71	83	86	81	74
Eestis üles kasvanud		90	91	88	83	74	81	74
Naised (absoluutarv)		5	1	2	1	0	2	...
Vanus	–25	21	21	17	2	3	41	...
	26–30	13	29	32	40	29	9	...
	31–40	35	26	29	40	45	41	...
	41–50	26	19	17	12	13	9	...
	51+	5	5	5	7	11	0	...

NAISTE osakaal valla parteijuhtidest oli läbi aastate väike. 1946.–1947. aastal läbi viidud kampaania naiste edutamisest nomenklatuursele kohtadele tõi kaasa naiste osakaalu suurenemise poliitiliselt vähemtähtsatel ametikohtadel. Näiteks vallatäitevkomitee sekretäridest oli naise 1948. aasta aprillis 62% ning külanõukogu sekretäridest 1947. aasta lõpul koguni 82%.⁶⁰ Vallajuhid olid aga valdavalt mehed, naisjuhid olid ametis lühikest aega ja mõnes üksikus vallas, nii et

⁵⁹ Statistika on koostatud Tartu maakonna vallapartorgide andmebaasi põhjal (autori valduses), mis on koostatud kaadriarvestustoimikute põhjal. Kuna statistika aluseks on võetud ametisolek 1. jaanuari seisuga, siis ei hõlma see partorge, kes nimetati ja vabastati aasta sees. Kui kaasata statistikasse kõik partorgid, kelle kohta andmed õnnestus välja selgitada, selgub, et 83% partorgidest oli oma kujunemisaastad veetnud Eestis ning 17% mujal.

⁶⁰ ERA R3-7-160, L 15; ERAF 1-48-183, L 77–210.

üldises plaanis jäi nende roll väikeseks. Eesti NSV kaadrid ei olnud selles mõttes erandlikud. Naiste rolli nõukogude ühiskonnas uurinud Gail Lapidus on näidanud, et naiste kvantitatiivse osakaalu suurene mine poliitikas ei toonud kaasa samaväärset mõjukuse kasvu tege likus otsustusprotsessis ning naiste osa oli alati pigem sümboolne.⁶¹

PEREKONNASEIS ja laste olemasolu mõjutab alati inimeste võima lusi ja motiveeritust. Sellele vaatamata pole sovetliku kaadripolii tika uurijate poolt nendele faktoritele eriti tähelepanu pööratud. Põhjuseks võib olla andmete vähesus, sest ka kaadristatistika pööras perekonnaseisule vähe tähelepanu. Tartumaa näitel saab öelda, et enamik partorgidest olid abielus ja kasvatasid lapsi. 121 vallapar torgist, kelle kohta on olemas kindlad andmed, oli 81% ametisoleku ajal abielus. Lastetusmaksu andmete põhjal olid 128 partorgist 66%-l lapsed enne ametisse asumist või sündisid selle ajal. Suurem osa partorgidest oli abiellunud enne sõda, aga arvestataval hulgal tehti seda ametis olleski. Totalitaarses süsteemis ei pruugi abikaasa valik olla päris eraasi ning partei hoidis silma peal sellelgi. Abiellumi seks ei pidanud küll parteilt luba küsima, aga kriitika alla võisid sattuda n-ö valesst sotsiaalsest grupist abikaasa leidnud inimesed. Sageli seoti see muude puudustega partorgi töös. Näiteks “kulaku tütreaga” abiellunud partorgi võidi süüdistada sattumises oma kula kutest sugulaste mõju alla, mis olla negatiivset mõju avaldanud ka valla parteilisele juhtimisele. Perekondlikud sidemed ning abikaasa ja laste olemasolu võis olulisel määral mõjutada partorgide otsuseid kohavaliku suhtes. Mitmed keeldusid üleviimisest teise valda või isegi edutamisest perekondlikel põhjustel ning seda toodi põhjen duseks ka lahkumisavaldustel.

RAHVUSE osas oli erinevus valla ja kõrgemate tasandite vahel suur. EK(b)P KK aparaadis oli eestlaste osakaal 1945. aastal 59% ja 1950. aastal 53%. Partei maakonnakomiteede ja linnakomiteede sekretä ridge seas oli eestlaste osakaal 1946. aastal 64% ja 1949. aastal 59%.⁶²

⁶¹ Gail Warshofsky Lapidus. Women in Soviet society: equality, development, and social shange. – Stalinism: The Essential Readings. Ed. by David L. Hoffmann. Malden 2003, lk 231.

⁶² Olev Liivik. Rahvus- ja naispoliitika Nõukogude Eestis: Eestimaa Kommu nistliku Partei Keskkomitee aparaadi rahvuslik ja sooline koosseis 1945–1953.

Valla tasandil avaneb hoopis teistsugune pilt. Eestlased olid nii valla parteiorganites kui täitevkomiteedes alati suures ülekaalus. Tartu maakonnas oli rekordiliselt 12 mitte-eestlasest vallapartorgi 1946./47. aasta vahetusel (valdu oli siis 43), hiljem oli neid 6–7. Tartumaa ei olnud selles kontekstis aga Eesti keskmine maakond, sest tänu Peipsi-äärsele vene kogukonnale oli maakonnas mitu valda, kus mitte-eestlaste osakaal rahvastikust oli Eesti keskmisest tunduvalt suurem. See ei tähenda, et sinna tuli tingimata saata venekeelne partorg, vaid sinna sai saata partorge, kes ei osanud eesti keelt, aga olid kogenud parteitöötajad, keda ei saanud jätta kasutamata.

KEELEOSKUS oligi vallapartorgide juures väga oluline näitaja ning eesti keelt valdamata polnud sel ametikohal võimalik töötada. Ametlikult rõhutati keeleoskuse nõuet seoses sellega, et partorgi tööülesannete hulka kuulus rahvale esinemine. Teine aspekt, mida ei afiseeritud, oli võib-olla isegi olulisem. Nimelt oli partorg režiimi informaator, kes pidi olema kursis inimeste meelsusega, teadma kohalikke kuulujutte ning selleks pidi ta inimeste jutust aru saama. 1947. aasta alguses oskas Eesti NSV vallapartorgidest 59% nii eesti kui vene keelt ja 41% ainult eesti keelt. Ainult vene keelt oskavaid partorge oli kokku ainult kaks. 1947. aasta lõpus olid näitajad vastavalt 67%, 32% ja kolm.⁶³

PÄRITOLU oli rahvuslikust kuuluvusest ilmselt olulisem näitaja. Rahvus oli NSV Liidus sageli formaalsus, mida kasutati statistikas ja propagandas, näitamaks partei paljurahvuselisust. Päritolu aga määras hariduse, keelteoskuse, tööalase ettevalmistuse, töökogemuse ning seeläbi usaldusväarsuse kõrgemate parteiorganite silmis.⁶⁴ Küsimus on eelkõige selles, millistes tingimustes oli inimene üles kasvanud ja millise ideoloogia tingimustes oli toimunud tema väljakujunemine. Ametlikus statistikas andmeid inimeste päritolu kohta üldiselt ei ole, sestap peame tuginema Tartumaa vallapartorgide kaardrite uurimisele (vt Tabel 2). Näeme, et kohalikku päritolu inimeste

– Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2006, Tartu 2007, lk 60; Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid, lk 132.

⁶³ ERAF 1-48-123, L 91, 114, 125, 132, 137, 143, 155, 168, 176, 186, 198.

⁶⁴ Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid, lk 132.

osakaal vähenes. Ehkki muutus ei olnud ühtlane, on ometi selge, et viimasel kahel aastal oli kohalikku päritolu partorgide osakaal väiksem, kui eelnevatel aastatel. Lisagem, et perioodi teisel poolel vähenes partorgide seas Eesti päritolu venelaste osakaal, mis oli ilmselt tingitud sellest, et just see kontingent tegi parteilist karjääri. Kokkuvõttes saab statistikast järeldada, et läbi perioodi eelistati vallapartorgidena kohalikku päritolu ja kohalikust rahvusest (seega kohalikku keelt valdavaid) inimesi, kuid viimastel aastatel tehti selles osas teatud järeleandmisi.

VANUST kaadristatistikas oluliseks ei peetud ja selle kohta leidub aruannetes ja kokkuvõtetes harva andmeid. Iga ei olnud kaadrite valikul tavaliselt oluline ning on teada ainult üksikuid juhte, kus 60-aastaste või vanemate seltsimeeste puhul tõstatati küsimus ametisse sobivusest seoses kõrge eaga. Andmeid partorgide vanuse kohta leidub ainult 1947. aasta lõpu kokkuvõtetes. Kuni 30-aastaseid oli 46%, 31–40-aastaseid 40%, 41–50-aastaseid 12% ja üle 50-aastaseid 3%.⁶⁵ Tartumaa andmetele tuginedes võib öelda, et päris noori inimesi oli partorgide hulgas vähe just vahepealsetel aastatel (1948–1949), kuid 1949. aasta kaadri liikumine on toonud kaasa noorte partorgide järsu lisandumise. Näeme sedagi, et 1950. aastaks oli langenud sõjas osalenud partorgide osakaal, st kümnendi lõpuks oli hakanud peale tulema uus parteitöötajate põlvkond.

HARIDUSTASE jaotati parteistatistikas järgmiselt: kõrg-, lõpetamata kõrg-, keskeri-, kesk-, lõpetamata kesk- ja algharidus. Siiski oleks ka väga täieliku andmestiku korral ennatlik teha haridustaseme osas järeldusi või üldistusi. Selle hindamiseks ei piisa koolis käidud aastate arvust, kui me ei tea koolide taset, õppeedukust jm näitajaid. Järelduste tegemist takistab ka asjaolu, et NSV Liidu haridussüsteem oli teistsugune, kui iseseisvas Eestis. NSV Liidus hariduse saanud valla juhtide osakaal suurenes aastatega ja kajastub statistikas keskharidusega töötajate osakaalu suurenemise kaudu. Huvipakkuvam on erinevate tasandite töötajate haridustaseme võrdlus. Näiteks EK(b)P KK juhtivtöötajate seas polnud algharidusega inimesi üle ühe–kahe, seevastu kõrgharidusega töötajaid oli aastatel 1947–1950 41–44%.

⁶⁵ ERAF 1-48-158, L 85, 123; ERAF 1-48-183, L 141–167.

Maakonnakomiteede töötajate näitajad olid kehvemad – 1946. aastal omas neist kõrgharidust 4% ning lõpetamata kesk- või algharidusega oli 55% töötajatest. Järgnevatel aastatel keskmine haridustase mõnevõrra langes.⁶⁶ Tüüpiline vallapartorg oli aga alati algharidusega ja kui numbritega piirduda, võib ühemõtteliselt tõdeda, et koolis käidud aastate hulga ning karjäärivõimaluste vahel oli ka 1940. aastate Eesti NSV-s selge seos.

PARTEIPOLIITILISE HARIDUSEGA ei saanud vallapartorgid samuti hiilata. Keskkomitee parteikooli oli asja vähestel ja sinna suunatud partorgid sageli vallatööle ei naasnud, vaid edutati kohe kõrgemale ametikohale. Rohkem partorge oli osalenud lühematel kursustel, mille ajalugu ulatus juba sõja-aastatesse, aga paljude jaoks jäigi see ainukeks poliitiliseks hariduseks. Näiteks 1945. aasta jaanuarist septembrini osales 3-kuulistel partei-nõukogude kursustel kokku 394 kuulajat, kellest kaheksa suunati lõpetamise järel vallapartorgiks (samal ajal valla täitevkomitee esimeheks aga 47).⁶⁷ 1947. aasta lõpus oli poliitilist haridust omandanud 27% vallakomiteede sekretäridest ja 24% vallapartorgidest ning 1950. aasta kevadel 43% vallakomitee sekretäridest ja 31% vallapartorgidest.⁶⁸ See on ka ainuke näitaja, kus vallakomitee sekretäride ja vallapartorgide erinevus on silmatorkav ning see markeerib ametlikku parteihierarhilist liigitust, mille järgi vallakomitee sekretär oli ametiredelil tähtsam tegelane.

Parteistaaži oli enamikul 1947. aasta partorgidel 1–3 aastat – selliseid oli 59%. Üle 5-aastase staažiga partorge oli 9%. Kolm partorgi olid 1947. aasta alguses liikmekandidaadid ning 21 partorgil (9%) puudus partei põhikirjas nõutav vähemalt aastane parteistaaž. 1950. aastaks oli pilt mõnevõrra muutunud. Enamik sekretäridest oli parteisse astunud pärast sõda (51%) või sõja ajal (40%). 1940. aasta kvoodikommuniste oli ainult 4%.⁶⁹

⁶⁶ Olev Liivik. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aparaat 1945–1953. Tartu 2006, lk 110–111.

⁶⁷ ERAF 1-104-2, L 18–19 (Отчет отдела кадров ЦК КП(б) Эстонии за 1945 г).

⁶⁸ ERAF 1-48-158, L 85, 123; ERAF 1-48-183, L 141–167; ERAF 1-307-78, L 2–40.

⁶⁹ ERAF 1-307-78, L 1–41 (Сведения о составе секретарей волкомов КП(б)Э, секретарей первичных парторганизаций волостей, председателей волисполкомов, märts 1950).

Kaadrite liikuvus

Eesti NSV sõjajärgsete kaadrite iseloomulikumaid omadusi oli nende ebastabiilsus. Inimeste sagedase vahetumise põhjustas usaldusväärsete ja võimekate töötajate vähesus. Oma osa etendasid ka riiklike ülesannete täitmise keerukus ning sõja ja ühiskonnas toimuvate muutustega kaasnevad sotsiaalsed probleemid.

EK(b)P KK aparati uurinud Liivik täheldab, et selle koosseis uuenes pea täielikult 1,5–2 aasta järel ning üle 2–3 aasta ühel kohal töötanud parteiametnikke oli vähe. Kaadrite liikumine oli 1940. aastatel intensiivne ka maakondlikul tasandil. Näiteks Pärnu maakonnakomiteel oli kuue sõjajärgse aasta jooksul kuus esimest sekretäri, Eestis keskmiselt oli maakonnakomiteede esimeste sekretäride ametisoleku aeg umbes 21 kuud.⁷⁰

1945. aasta jooksul vahetus valdades ka enamus partorgidest, 1946. aasta jooksul vahetus vallapartorg 150 korral ning oli valdu, kus partorg vahetus aasta jooksul mitu korda. Kõigist 1944. aastal ametisse nimetatud vallapartorgidest oli 1947. aasta alguseks ametisse jäänud 11.⁷¹ Tartu maakonnas vallapartorgina või vallakomitee sekretärina töötanud inimesi on kokku nimeliselt teada 148,⁷² aga et 40 partorgi töötas rohkem kui ühes vallas, siis töötas kuue aasta jooksul ühes vallas keskmiselt 4,5 partorgi või vallakomitee sekretäri. Üheski Tartumaa vallas ei püsinud 1944. aasta sügisest kuni valdade likvideerimiseni 1950. aasta sügisel ametis ainult üks partorg ja ainult kaks partorgi oli Kuuste, Mäksa, Rõngu ja Torma valdades. Seevastu Tähtvere, Vaimastvere ja Võnnu valdadest käis kuue aasta jooksul läbi seitse partorgi.

Septembrist 1946 viidi partorgid EK(b)P KK nomenklatuuri, lootes maakonnakomiteede pädevuse vähendamisega saavutada kaadritest parem ülevaade ja piirata kaadrivoolavust. 1947. aasta märtsi lõpuks nõuti maakondadest andmeid partorgide vahetumiste kohta,

⁷⁰ O. Liivik. Eestimaa, lk 144; Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid, lk 147–148.

⁷¹ ERAF 1-5-11, L 19 (Отчет отдела кадров ЦК КП(б) Эстонии за 1946 год).

⁷² See arv on tõenäoliselt lõplik, sest nimekiri on koostatud palgalehtede põhjal ning kõik palgalehed on säilinud.

kust nähtuvad andmed 1. septembrile 1946 eelnenud ja järgnenud aja kohta. Maakondadest saadetud andmete liitmisest selgub, et kaadri volavus polnud kuigivõrd vähenenud – 1946. aasta esimese kaheksa kuuga vabastati ametist 95 vallapartorgi ning järgneva kuue kuuga 66 partorgi (st vastavalt 12 ja 11 partorgi kuu kohta).⁷³ Tartu maakonnakomitee aruandes 1947. aasta kohta nenditi, et kaadrite liikuvus võrreldes 1946. aastaga *pisut vähenes*, aga valla alorganisationsioonide sekretäride liikuvus *märkimisväärselt ei vähenenud*, olles 1946. aastal 25 ja 1947. aastal 23.⁷⁴ EK(b)P KK nomenklatuuri viimine probleemi seega lahendada ei aidanud, aga löi põhjalikuma kaadrikontrolli läbi uue eelduse suureks kaadri liikuvuseks.

Tartumaa andmete põhjal saab öelda, et parteikaadri volavus vähenes alles 1948. aastal. Sel aastal vabastati ametist ainult 13 partorgi. Tõenäoline põhjus oli kaadrireservi ammendumine. 1948. aastaks oli demobilisatsioon valdavalt läbi. Ka muu kontingendi osas lõppes eestlaste tagasirände voog 1947. aastaga ja edaspidi oli tulijaid hoopis vähem.⁷⁵ Kuna lisa sellisel määral enam kusagilt tulemas ei olnud, tuli allesjäänud töötajaid hoolikamalt hoida. Kaadri liikumise vähenemine 1948. aastal oli aga ajutine ning juba 1949. aastal vahetus Tartumaa jälle 25 parteijuhti.

Partorgide vabastamise põhjused

Kaadristatistikas kasutati töötajate ametist vabastamise kirjeldamiseks tüüpõhjuseid või klassifikaatoreid, mille alla tuli mahutada kõik vabastamisjuhud (vt Tabel 3). Kohalike kaadrite puhul tuli kasutada samu klassifikaatoreid, aga maakondadest saadud andmete ühtlustamisega oli probleeme, sest seal kiputi kirja panema vabastamise tegelikke põhjusi. Näiteks osa maakonnakomiteedest märkis üheks

⁷³ ERAF 1-61-4 (Сведения о волостных парторгах-секретарях первичных партийных организаций, 1946–1947).

⁷⁴ ERAF 1-48-130, L 8, 12 (EK(b)P Tartu maakonnakomitee Kaadrite Osakonna aruanne 1947. aasta töö kohta, 31.12.1947). Teistel andmetel vahetus 1946. aastal 24 partorgi. Sellised väiksemad erinevused pole parteistatistikas haruldased.

⁷⁵ Hill Kulu. Eestlaste tagasiränne 1940–1989: Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel. Tartu 1997, lk 144.

vabastamise põhjuseks “joomise”, mis andis põhjuse ilmselt küll täpselt edasi, aga sellist klassifikaatorit polnud lihtsalt ette nähtud.⁷⁶

Seega klassifikaatorid ning seetõttu ka EK(b)P KK kaadriosakonnas koostatud statistikad ei ava sageli vabastamiste tegelikke põhjusi.⁷⁷ Vallapartorgi vabastamise kohta tehti tavaliselt rohkem kui üks otsus (eraldi maakonnakomitees ja keskkomitees) ning neis määratleti põhjusi sageli erinevalt. Teenekate partorgide puhul võidi keskkomitees põhjus määratleda leebemalt, et säiliks võimalus inimest ka edaspidi kasutada. Aga võis minna ka täpselt vastupidi. Tegelikud asjaolud selguvad mõnikord vabastamisega kaasnenud õiendist, aga võivad jääda ka selgusetuks. Täpset statistikat ei saa teha juba seetõttu, et sageli oli vabastamise põhjus kompleksne, näiteks formaalsele “toimetulematusel” võisid lisanduda distsipliiniprobleemid või perekondlikud asjaolud ja isegi tervis. Parteiaparaadil oli seeläbi võimalus otsusesse vormistada kõige sobivam põhjus ja seeläbi sai manipuleerida statistikaga.

Tabel 3. Eesti NSV valla parteijuhtide vabastamise põhjused 1945–1947.⁷⁸

	1945	1946	1947	Σ	%
Toimetulematus	45	57	22	124	32
Enese kompromiteerimine	14	22	19	55	14
Edutamine	8	6	27	41	11
Tervislikud ja perekondlikud põhjused	14	13	13	40	10
Õigema kasutamise huvides	12	13	10	35	9
Õppima suunamine	10	7	4	21	5
Direktiivide mittetäitmine	2	5	5	12	3
Poliitilised põhjused	3	6	2	11	3
Suunamine loodavale ametikohale		1	10	11	3

⁷⁶ ERAF 1-61-4, L 174, 195, 208 (Сведения о волостных парторг-секретарях первичных партийных организаций, 1946–1947).

⁷⁷ Olev Liivik on jõudnud samale järelduse keskkomitee ja maakonnakomiteede kaadred uurides.

⁷⁸ ERAF 1-48-158, L 36, 53, 71, 81, 87, 89, 91, 92, 101, 108, 110; ERAF 11-8-150, L 32. Statistika koostati 1947. aastal, seega jäid 1945. ja 1946. aasta osas arvestustest välja 1946. aastal moodustatud neli Hiiu maakonna valda.

Vallapartorgid – režiimi esindajad Eesti külas 1940. aastate teisel poolel

	1945	1946	1947	Σ	%
Surm	4	3	2	9	2
Tugevdama mahajäänud tööloike	1	2	4	7	2
Muud põhjused	4	15	5	24	6
Kokku	117	150	123	390	

Tabel 4. Tartu maakonna valdade parteijuhtide vabastamiste põhjused 1944–1950.

	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	Σ
Toimetulematus ja distsipliin		12	14	10	9	11	2	58
Teise valda üleviimine	8	3		5	1	1	1	19
Edutamine	3	2		3	2	7	2	19
Teisele tööle üleviimine	3	7	5			3		18
Tervislikud ja perekondlikud põhjused		6	4	2		1	1	14
Õppima suunamine		6	1	1	1	1		10
Surm	1	1		1				3
Poliitilised põhjused				1				1
Põhjus teadmata	3	1				1	6	11
Kokku	18	38	24	23	13	25	12	153

Tabelites 3 ja 4 on esitatud vabastamiste põhjuste pingeread, millest esimese puhul on aluseks KK ametlik statistika ja teisel puhul on püütud Tartumaa näitel selgitada asjaolusid nomenklatuurtoimikute põhjal, kuhu koondati ka õiendid jm dokumendid, mis selgitasid vabastamiste asjaolusid. Kui võrrelda Tartu maakonna andmeid üldise kaadristatistikaga, siis 1946. ja 1947. aastate osas langevad koguarvud kokku. 1945. aasta osas torkab aga silma oluline vahe. Maakonnakomiteedest saadud andmete alusel EK(b)P KK kaadriorakonnas koostatud kokkuvõtte järgi vabastati sel aastal Tartu maakonnas ametist kõigest 26 vallapartorgi,⁷⁹ tegelikult aga 38. Üldine statistika koostati tagantjärei 1947. aastal ja võimalik, et osa

⁷⁹ ERAF 1-48-158, L 53.

väljajäämise põhjustas suutmatus määratleda neid nõutavate klassifikaatorite järgi. Võimalik, et tagantjärele polnud enam võimalik kõiki asjaolusid selgitada ja kuna 1947. aastal käis kaadri voolavuse vähendamise kampaania, siis oli parem arve väiksemana näidata. Kolmandaks on võimalik, et maakonnakomitee lähtus rangelt ametisse kinnitamise otsustest ega arvestanud neid, kes olid protokollilise otsusega ametisse kinnitamata.

Kui võrrelda statistilisi kokkuvõtteid ja nomenklatuuritoimikute andmeid, selgub ka asjaolu, et vabastamis põhjustega manipuleeriti olulisel määral. 1947. aasta kampaaniaga, millega püüti võidelda suure kaadri liikuvuse vastu, seati ka eesmärgiks negatiivse alatooniga vabastamiste osakaalu vähendamine. Tartu maakonnakomitee 1947. aasta kaadriaruande järgi oli partorgide vabastamine toimetulematuse tõttu tunduvalt vähenenud – 1946. aastal 15% ja 1947. aastal 7%. Sellega loeti tõestatuks, et kaadrid on muutunud stabiilsemaks ja töövõimelisemaks. Aruande järgi oli 1947. aastal toimetulematuse tõttu “maha võetud” kõigest kolm partorgi.⁸⁰ Tegelikult vabastati aasta jooksul ametist veel seitse partorgi, kelle puhul vähemalt ühes dokumendis selgitati põhjusi toimetulematusega, aga leiti võimalus paigutada need vabastamised muude klassifikaatorite alla.

Pole ka üheselt selge, mida toimetulematuseksena käsitleti. Põhjuseid võis olla erinevaid ja puudus universaalne meetodika. Näib siiski, et toimetulematuse määrang tugines eelkõige arvuliselt määratletavatele näitajatele. Neist kindlasti tähtsaim oli seotud varumiskampaaniatega. Partorgidele heideti sageli ette varumisplaani mitte täitmist, varumiskampaania “läbikukutamist”, metsavarumise kampaania ebaõnnestumist jms. Need olid väga selgelt prioriteetsed valdkonnad kõigi vallaasutuste töös. Kõneka asjaoluna lisati partorgide ja täitevkomiteede esimeeste “personaalküsimuse” arutamisel toimikuisse alati ka “lühike iseloomustus” valla kohta, mille puhul oli kasutusel spetsiaalne vorm ning põhiosa moodustasid varumisplaaniga seotud näitajad. Arvestati nii põllusaaduste varumist kui metsatööde plaani. Näiteks Puhja partorg vabastati töölt detsembris 1947,

⁸⁰ ERAF 1-48-130, L 12 (EK(b)P Tartu maakonnakomitee kaadriosakonna aruanne 1947. aasta kohta, 31.12.1947).

samal ajal oli teravilja plaan ametlikult ületatud (117%), aga metsa osas oli pilt hoopis teine – 1/5 normist oli küll raiutud, aga väljavedamisega polnud alustatud (talv oli ees ja kõik ei pidanudki veel välja veetud olema, aga “edukates” valdades oli selleks ajaks vähemalt kolmandik plaanist täidetud). Maakonnakomitee märkis öiendisse varumisplaani läbikukutamise.⁸¹ Kategorilisi üldistusi ei tasu taolistest näidetest teha, aga ilmselt olid metsatöö plaaniga seotud asjaolud olulisemad. Tegelik tööga toimetulemine ongi nende kahe valdkonna võrdluses erinev, sest kui varumisnormid sai kuidagi ikka kätte ja võeti kasvõi jõuga ära, siis metsaplaani juures see meetod ei töötanud. Kui oli raiumata, siis oli raiumata ja midagi polnud teha – jäigi üle järeldada, et partorg ei suutnud inimesi veenda metsatööle minema.

Lisaks sellele, et toimetulematus läks statistikasse kirja formaalse põhjusena, võis see olla tegelik põhjus palju rohkematel puhkudel. Sagedane formaalne põhjus oli näiteks suunamine teise valda või õppima, aga mõlema juhul võis selle omakorda põhjustada toimetulematus. Toimetulematus seoti sageli ka madala distsipliiniga. Konkurentsituul suurim distsipliiniprobleem oli alati joomine.⁸²

Nagu tabelist 4 nähtub, toimus valla parteijuhtide vabastamiste arvu selge suurenemine 1949. aastal. Vähemalt osaliselt oli see seotud kogu ühiskonda vapustanud märtsiküüditamisega. Sellele järgnenud kolme kuu jooksul vabastati Tartumaal ametist vähemalt kaheksa partorgi, kelle puhul oli tegu selgelt negatiivse alatooniga vabastamisega. Kõik nad vabastati formaalselt toimetulematuse tõttu, aga toimikutest selguvad ka asjaolud. Näiteks oli üks partorg peresuhetes rahvavaenlasega, teine oli kaotanud bolševistliku valvsuse ning talle pandi süüks “omavoliline töölt äraolek”. Kolmas vabastati poliitilistel motiividel vale klassipoliitika teostamine eest (ta oli abielus kulaku tütreaga ja astus mingil moel välja oma äia kaitseks, aga kuidas nimelt, see toimikust ei selgu), neljandal tekkisid tõsised vead klassipoliitika teostamisel ning elades kulakuga ühes majas, ei võtnud

⁸¹ ERAF 1-6-7692, L 19 (Lühike iseloomustus Puhja valla kohta).

⁸² Vt selle kohta ka: Olaf Mertelsmann. Estonian Moonshine in the 1940s. – *Daugpils Universitate Humanitāro Zinātnu Vēstnesis* 2004, nr 6, lk 86–95.

ta tarvitusele abinõusid kulaku “paljastamiseks ja vormistamiseks” jne.⁸³ Kõigi nende puhul ei saa päris kindlalt väita, et vabastamise põhjustest oli esikohal küüditamisega seotud sündmused, aga on fakt, et ühelgi teisel aastal pole sedavõrd lühikese aja jooksul leitud nii suurt hulka tööga mitte toime tulnud seltsimehi ning nende kõigi eksimuste hulgas leidis ka kulakute teema.

Levinud vabastamise põhjus oli ka partorgide üleviimine teise valda. Ehkki statistikas käsitleti seda põhjusena, oli see tavaliselt tagajärg ning põhjused peitusid mujal. Üleviimise võis tingida partorgi sobimatus konkreetseesse keskkonda. See võis olla seotud keeleoskusega, sest mõnes vallas sai vähese eesti keele oskusega paremini hakkama. Mujale suunati ka neid partorge, kellel oli vallas sugulasi või palju häid sõpru. Eksisteeris teooria, et kaua ühes kohas töötamine ei mõju hästi, kuna partorg võib muutuda rahvaga liiga lähedaseks. Üleviimise võis tingida ka halb läbisaamine teiste vallavõimude, eelkõige täitevkomiteega. Iseloomulikult suunati sellisel juhul mujale nimelt partorg, kellest riiklike ülesannete täitmine võrreldes täitevkomitee ametnikega sedavõrd ei sõltunud. Mõnikord oli üleviimine seotud perekondlike asjaoludega. Kõige sagedasem oli aga distsiplineerimatu partorgi suunamine mujale. Leiti, et partorg on “ennast kompromiteerinud”, aga kui tegemist oli muidu teeneka parteitöötajaga, siis sooviti teda ka edaspidi kasutada ja suunati teise valda (soovitavalt maakonna teise serva), kus rahvas teda ei tundnud.

Distsiplineerimatu, ent teeneka ja usaldusväärse partorgi teise keskkonda viimise heaks näiteks on Raimond Kem. Augustist 1944 töötas ta partorgina Saare vallas. Esimese parteilise karistuse *jobnud olekus ulakuste tegemise eest* sai ta 1946. aastal. Aprillis 1947 Kem vallandati ja töötas mõnda aega juhutöölisena, aga kutsuti kogenud parteitöötajana peagi vallapartorgi ametikohale tagasi, sedapuhku Konguta valda (st viidi Põhja-Tartumaalt üle maakonna lõunaossa). Probleemid aga jätkusid, muu hulgas võttis Kem purjus peaga omavoliliselt valla tuletõrjeauto ja sõitis sellega kruusaauku, avariis oli ka vigasaanuid. Järgnes uus parteiline karistus ja uus üleviimine, sedakorda Aakre

⁸³ ERAF 1-6-2768, 3543, 4120, 5701, 6020, 7994, 8620 (Kaadriarvestustoimikute andmed).

valda. Kem ennast ei parandanud ja kõige suurem prohmakas saabus 1949. aasta suvel, kui Kem pidi sõitma Tartusse parteikomitee seminarile. Seminarile minemise asemel hakkas partorg linnas jooma, jäi purju, noris sõjaväelastega tüli ja sai nende käest peksa. Pärast seda läks Kem, kelle nägu olnud *niivõrd sinine ja paistetanud, et takistas nägemist*, hotelli, kus esitles end keskkomitee sekretärina ja nõudis kõige paremat tuba. Selle tagajärjel läks Tartus lahti kuulujutt, et Karotamm oli Tartus, jõi hotellis ja sai lendurite käest peksa. Nüüd vabastati Kem partorgi kohalt lõplikult, aga et kogenud parteitöötajast ei raatsitud päriselt loobuda, määrati ta vallakomitee propagandistiks.⁸⁴ Partorgi peksasaamine tekitas vallas kõvasti elevust ja peaaegu 60 aastat hiljem mäletas üks sealne elanik partorgist ainult seda lugu.⁸⁵

Kemi muutsid asendamatuks tema head ankeetandmed ja tööalane tegevus. Ta oli Venemaa eestlane (sündinud ja kasvanud Novosibirskis), seega partei jaoks usaldusväärne (Venemaa eestlasi oli vallapartorgide seas üldiselt vähe, sest nad ei osanud eesti keelt). Ta oli keskmisest rohkem ehk 7 klassi koolis käinud, valdas nii eesti kui vene keelt, oli 1944. aastal läbinud Puškini kursused ja kuulunud Tartumaa operatiivgrupi koosseisu. Lisaks sellele oli Kem ka vallaline. Tööalaselt oli Kem maakonnakomitee hinnangul üldiselt hästi hakkama saanud – valdade varumnormid olid täidetud ning informatsioonid laekusid korrapäraselt.

Kokkuvõte

1941. aastal pooleli jäänud ja 1944. aasta sügisel taaskäivitunud Eesti NSV kohaliku halduse sovetiseerimise oluline osa oli valla haldusvõimu allutamine parteilisele juhtimisele. Partei liikmeid oli valdades vähe ning seetõttu oli esimestel sõjajärgsetel aastatel partei võim maal koondunud vallapartorgi isikusse. See olukord hakkas muutuma alles 1947. aasta lõpul – 1948. aastal, kui partei vallakomiteede loomine määratles selgemini partei ja täitevvõimu

⁸⁴ ERAF 12-26-4 (Õiend, 20.09.1949).

⁸⁵ Eesti Rahva Muuseum, KL 221, KV 1132, L 251 (Elmar Maasiku mälestused).

vahekorrad ning vallapartorgi kui sisuliselt partei ainuesindaja roll hakkas kahanema.

Partorgide töö oli juhitud kampaaniate ja hetkeprioriteetide poolt ning sisuliselt erines see haldusametniku tööst vähe. Peamised tööprioriteetid olid läbi kogu perioodi aga informatsiooni kogumine ja vahendamine kõrgematele parteiorganitele, vastutus elanikkonna riiklike kohustuste täitmise eest ning kohapealne kaadrite järelevalve. Partorg võis kohati olla autoriteetne juht ja kardetud võimuesindaja, kuid ilma temata saadi samuti hakkama. Periooditi partorg vallas puudus või ei tegelenud ta oma tööga, aga elu läks sellele vaatamata edasi ja haldusülesannete lahendamise edukus ei sõltunud partorgist.

Osa partorge oli madala moraali ja vähese distsipliiniga või korrumpeerunud ametnikud, aga kindlasti mitte kõik. Nende töö oli raske, rahvas suhtus neisse tõrjuvalt ja režiim oli nende õlule pannud vastutuse režiimi esindajana. Seetõttu oli valla kaadrite kõige iseloomulikum joon nende ebastabiilsus. Partorg vahetus vallas keskmiselt 1–1,5 aasta jooksul. Kõige levinumad vabastamise põhjused olid toimetulematus tööga ja nõrk distsipliin. Loodetud tulemusi ei andnud ka linnakommunistide suunamine maale ning vallapartorgide viimine EK(b)P Keskkomitee nomenklatuuri. Kaadriliikumiste põhjustes peegeldusid aga kõik peamised ühiskonnas toimuvad sündmused, valitsevad meeleolud ja poliitilised hetkeprioriteetid: küüditamine, režiimi raskused põllusaaduste varumisega, alkoholism jm. Vallajuh-tide kaadrite iseloom oli vaatamata suurele kaadrivoolavusele kogu perioodi jooksul võrdlemisi ühesugune. Tüüpiline vallapartorg oli eesti rahvusest ja kohalikku päritolu mees, algharidusega, 26–40-aastane lastega perekonnainimene. Ta oli Teise maailmasõja ajal sõdinud Punaarmees ja astunud sel ajal parteisse ning tal puudus varasemast poliitiline või haldusjuhtimise kogemus.

Ettekanne 30. aprillil 2008 ÕES-i 1201. koosolekul.

RURAL MUNICIPAL PARTY ORGANISERS:
REPRESENTATIVES OF THE SOVIET
REGIME IN ESTONIAN VILLAGE IN THE
SECOND HALF OF THE 1940S

Summary

This article examines the activities of the Communist Party's Party organisers in implementing of local administration in the rural area of the Estonian SSR in the 1940s, and analyzes the cadres of the Party organisers.

Bringing the leadership of the Party to the rural municipal level was the essential stage of the unification of Estonian local administration with the Soviet administrative system. Establishment of Party organisations in the rural area was impossible for some time due to scarceness of communists. Thus the appointment of rural municipal Party organisers began in the spring of 1941 and again in the autumn of 1944.

The most characteristic trait of rural municipal cadres was their instability. The most widespread reasons for dismissal were lack of success in completing their work and weak discipline. The nature of the cadres that formed the leadership of the rural municipalities was relatively consistent regardless of the frequency of turnover in personnel throughout the period. The typical Party organiser was a 26–40 year old family man of Estonian origin with children and an elementary education who had fought in World War II in the Red Army and joined the Party at that time and who lacked earlier political experience or experience in administrative management.

The role of the rural municipal Party organisation in local life was marginal until 1947 and the power of the Party in the village was concentrated in the person of the Party organiser. The work of Party organisers was clearly directed by campaigns and priorities of the moment and essentially differed little from the work of administrative officials.

Oskar Masing ja *Baltisaksa sõnaraamat*¹

Reet Bender

Sissejuhatuseks

Jaauanaris 1945 põgenes Poznańi (sks Poseni) saksa elanikkond läheneva Punaarmee eest. Võimud andsid tsiviilelanikele evakuatsiooniloa alles viimasel hetkel, mistõttu pidi igaüks ise hoolitsema linnast lahkumise ja lääne poole liikumise eest. *Poseni saksa elanikkonnale teatati, et raudteetranspordi puudumisel peavad nad öösel [...] kogunema ja hakkama jala Saksamaa suunas marssima.*² Kuna rongid olid pungil täis ning jaamas tunglesid tuhanded põgenikud, muud transpordivõimalused aga peaaegu puudusid, lahkus suur osa põgenikest jala, võttes kaasa vaid selle vähese vara, mida kanda jõuti. Vaid osa teeasunutest elas üle teekonna jaanuarikuises pakases, neist ülerulluva rinde all.

Poznańist asusid jala teele ka Oskar ja Isa (Louise) Masing koos tütarde Marianne ja Lenorega. Seitsmekümneaastase Masingu seljakotis lebas perekonnapaberite kõrval ka osa *Baltisaksa sõnaraamatu* käsikirjast (käsikirja algus, märksõnad *A–Adelsmatrikel*). Poznańisse – *baltisaksa kultuurivara massihauda*³ – jäid maha enam kui kahekümneaastase töö materjalid, muuhulgas sõnaraamatuarhiiv üle 100 000 sedeliga ning ülejäänud osa käsikirjast. Kuna Poznańisse oli

¹ Käesolev artikkel on valminud Tartu Ülikooli *Humaniora* valdkonna rahvus-teaduste projekti toetusel.

² Dokumentesammlung Herder-Institut Marburg (DSHI) 100 Masing 12 (Lenore Masing Peter Wörsterile, 14.03.2006).

³ Otto Bong. Krismus, Krasmus, Krillimus... Ein Beitrag zur deutschbaltischen Folkloristik. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1971. Schriftenvertrieb der Carl-Schirren-Gesellschaft. Lüneburg 1970, lk 123–130.

kavas luua baltisaksa muuseum, oli alustatud vastava kultuurivara koondamisega Warthe jõe saarel Domherr-Klincke tänaval asunud baltisaksa kultuuripärandi kogumispunkti.⁴ Sõja lõpukuudel paigutati arhiivimaterjalid samas asunud punkrisse, kus need hävisid punaar-meelaste visatud granaadi tõttu.⁵ Lisaks Masingu sõnaraamatuarhiivile, mis viidi sinna paar nädalat enne põgenemist⁶, hävisid ka Riia Herderi Instituudi – Riias asunud baltisaksa erakõrgkooli – ning Walter Andersoni poolt Tartus koostatud baltisaksa folkloorikogu⁷ ning korporatsioonide Livonia, Curonia ja Fraternitas Rigensis arhiiv.⁸

Mida kujutas siis endast see *Baltisaksa sõnaraamat*, mille arhiiv ja lõviosa käsikirjast hävines? Ja kes oli selle autor Oskar Masing?

Esimese maailmasõja järgsel perioodil, kui baltisaksa rahvusgrupist Eestis ja Lätis oli saanud valitseva vähemuse asemel talutud vähemus ning tajuti ühe ajastu lõppu, hakkasid baltisakslased forsseeritumalt

⁴ Sks. *Sammelstelle für baltendeutsches Kulturgut*. Sinna koondati nt Miitavi provintsiaalmuuseumi ning Riia Toommuuseumi varad, raamatute hulk ulatus lõpuks 70 000-ni. Umbes kümnendik varadest, mis paiknes mujal, säilus ning jõudis 1952 Herderi Instituuti Marburgis. Vrdl Wilhelm Lenz. *Kulturgut der Deutschbalten*. Zu den Umsiedlungsverhandlungen mit Estland und Lettland 1939 bis 1941. – Buch und Bildung im Baltikum. Festschrift für Paul Kaegbein zum 80. Geburtstag (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 13). Hrsg. von Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Robert Schweitzer. Münster 2005, lk 620–621.

⁵ DSHI 100 Masing 12 (Lenore Masing Peter Wörsterile, 14.03.2006).

⁶ Familienarchiv Gabriele von Mickwitz Lüneburg (FAGvM) Schadensfeststellungsantrag von Oskar Masing; DSHI 100 Masing 12 (Lenore Masing Peter Wörsterile, 14.03.2006); Lenore Masingu erakogu, München (LMM) (Isa Masing Lenore Masingule, dateerimata, 195?).

⁷ O. Bong. *Krismus*, lk 124.

⁸ Wilhelm Lenz; Helmut Speer. *Zur Geschichte der Livonia*. – Beiträge zur Erinnerung an die Livonia Dorpati 1822–1962. Hrsg. vom Philisterverein der Livonia. Hamburg 1963, lk 9, 13; Robert Gross. *Was uns verblieb – über das Archiv*. – Fraternitas Rigensis 1823–1973. Rückschau und Ausblick. Eine Gedenkschrift anlässlich des 150. Jubiläums. Hrsg. von Tom von Wichert im Auftrage des Philisterverbandes. Einmaliger Privatdruck, lk 161. Maha jäänud ja hävingust pääsenud baltisaksa maalikunst anti pärast sõda üle Poznańi Rahvusmuuseumile. Vt Piotr M. Michalowski. *Die Sammlung baltischer Kunst im Nationalmuseum Posen*. – Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte Bd. 2. München 1994, lk 232–233; Anne Lõugas. *Baltisakslaste kunstivarad Poznańi Rahvusmuuseumis*. Peatükk ühe rahvusgrupi ajaloost. – *Kunstiteaduslikke uurimusi* 9. Tallinn 1998, lk 187–221.

tegelema oma kultuuri jäädvustamisega. See konkreetsetest oludest tingitud vajadus langes kokku juba enne ilmasõda tekkinud üleuroopalise huvi tõusuga rahvakultuuri, folkloori ja dialektoloogia vastu. Paraku ei soodustanud aga muutunud poliitilistes oludes sellist talletamistööd baltisaksa rahvusgrupi järsult vähenenud majanduslik võimekus. Nii kujunes 1921. aastal alustatud *Baltisaksa sõnaraamatu* koostamine aja jooksul peaaesjalikult auametiliseks kohuseks, *Landesdienst*'iks, millega nüüd tuli tegeleda sõna otseses mõttes igapäevase leiva teenimise kõrvalt.

1920. aastate alul loodi Eestis ja Lätis kaks teineteisest sõltumatut töörühma. Eestis oli kandvaks jõuks Õpetatud Eesti Selts Tartus, Lätis aga Ajaloo ja Muinasteaduste Selts (*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde*) Riias. Tartus määrati asja eestvedajaks ülikooli slavistikaprofessor Max Vasmer, kelle jaoks oli Tartu olnud vahepeatus revolutsiooniliselt Venemaalt pääsemiseks ning kes seetõttu ka esimesel võimalusel Saksamaale suundus.⁹ Tema asemele valiti Šveitsist pärit germanistikaprofessor Wilhelm Wiget. Riia töögruppi juhtis ajaloolane Hermann von Bruiningk, kes aga peatselt sellest loobus grupiliikme Masingu kasuks. Järgnevatel aastatel kandus sõnaraamatutöö põhiriõhk Riiga.

Seal lähtuti sel ajal saksa dialektoloogias tooni andnud dialekti-geograafilistest meetoditest ning alustati koostööd saksa murdesõnaraamatute kartelliga (*Wörterbuchkartell*), mida juhtis toonane saksa nimekaim dialektoloog Ferdinand Wrede. Lisaks traditsioonilistele elanikkonna seas levitatavatele murdealastele küsitluslehtedele töötati läbi senine baltisaksa keele leksikograafiline materjal (alustades Hupeli, Bergmanni ja Lindneri koostatud nn provintsialismide kogudest), samuti ilukirjandus, ajakirjandus jne. Esiletõstmist väärib just kontakti loomine saksa murdeuurimise struktuuridega – kuigi baltisaksa keel ei moodustanud rangelt võttes eraldi saksa keele dialekti, vaid kujutas endast regionaalsete mõjutustega kõnekeelt, mille rääkijad üritasid oma sotsiaalse staatuse rõhutamiseks tarvitada võimalikult korralikku saksa kirjakeelt –, kuna see mõneti konjunktuurne samm oli oluline tehtava töö taseme tõstmiseks ning

⁹ Vrdl: Ajalooarhiiv (EAA) 2100-2-1313 (Tartu Ülikool, Max Vasmeri isikutoimik).

osasaamiseks aktuaalsetest suundumustest antud valdkonnas. Nii nimetati ka koostatavat sõnaraamatut algul baltisaksa murdesõnaraamatuks (*Deutschbaltisches Dialektwörterbuch*). Hiljem sellest nimetusest loobuti ning säilinud käsikirja mapid kannavad pealkirja *Baltendeutsches Wörterbuch*, mis omakorda markeerib natsionaalsotsialistlikul Saksamaal baltisakslaste ja nende keele kohta käibel olnud termini kasutamist. Marburgis asuvas Saksa Keeleatlases (*Deutscher Sprachatlas*) säilitatavates sõnaraamatukartelli fragmentaarsetes materjalides¹⁰ tarvitatakse järjekindlalt nimetust *Deutschbaltisch*, kuna aga termini *Baltendeutsch* üks kasutuselevõtjaid, hilisem saksa dialektoloogiakorüfee Walther Mitzka 1934. aastal kartelli juhiks sai ning ka saksa teaduse rahastamist suunas, on ka sõnaraamatu nime muutmise suhteliselt mõistatav.¹¹ Seda enam, et ka

¹⁰ Deutscher Sprachatlas Marburg (DSPA) I Kartell der deutschen Dialektwörterbücher. Protokolle; DSPA II Kartell. Hauptfaszikel. Korrespondenz; DSPA III Deutsch-Baltisches Wörterbuch.

¹¹ Baltisaksa kirjanik Werner Bergengruen (Vrdl: Schnaps mit Sakuska. Ein baltisches Lesebuch. Hrsg. von N. Luise Hackelsberger. Zürich 1987, lk 107–111) on terminid *Baltendeutsch* ja *Baltendeutsche* nimetanud pleonasmiks: 19. sajandi teisest poolest alates kasutasid Balti provintside sakslased enesemääratlemisel terminit baltlased (*die Balten*), pidades selle all silmas Balti provintside saksa soost elanikke. Kui aegade edenedes ka eestlased ja lätlased sellele terminile pretendeerima hakkasid, täpsustasid baltisakslased nimetatud enesemääratlust, lisades selle ette *Deutsch-*, saades sel moel nimetuse *Deutschbalten*. Nii jäädi jätkuvalt baltlasteks, samas eristuti aga uutest selle nime kandjatest. *Baltendeutsche* tähendab sellest loogikast lähtuvalt aga sakslastest sakslasi. Pärast 1933. aastat, mil Saksamaal tärkas elavaloomuline huvi väljaspool *Reich*'i piire elavate sakslaste vastu tuli poliitilise terminina jõuliselt käibele *Baltendeutsche*, tuletatud analoogiaana käibivatele nimetustele *Ungarndeutsche*, *Sudetendeutsche*, *Böhrendeutsche* (kellest viimasedki kutsusid end pigem *Deutschböhmen*). Sõja järel said *Baltendeutsche*'dest taas *Deutschbalten*, seda nii üldkeeles kui ka ajalooalases kirjanduses. Saksakeelses keeleteaduslikus kirjanduses aga jäi *Baltendeutsch* millegipärast alles, seda küll peamiselt saksa (ja läti saksakeelses) traditsioonis. Omapärane on ka asjaolu, et baltisaksa lugejaskonnale suunatud tekstides kasutatakse siiski *baltisches Deutsch* või *Deutschbaltisch*, tulles n-ö populaarteaduslikul tasemel vastu sihtgrupi ootustele ja harjumustele, et neid nn natsiterminiga mitte šokeerida või nõrutada. Publitseerides aga puhtalt erialatekste, jätkati teaduslikku käibesse jäänud termini *Baltendeutsch* kasutamist. Seda võtet kasutas ka 1950. aastate *Teise Baltisaksa sõnaraamatu* töögrupp, trükkides baltisakslastele saadetavatele küsitluslehtedele arvukama kaastöö saamiseks *Deutschbaltisches Wörterbuch*, rääkides samal ajal saksa erialakirjanduses aga *Baltendeutsches Wörterbuch*'i tõoesisust

Baltisaksa sõnaraamat Masingu näol 1930. aastate lõpul Saksamaalt toetust sai. Seda isegi niivõrd, et võimaldas Masingul loobuda ühest oma üheksast ametist – tööst kooliõpetajana – ning jääda vaid Riia Herderi Instituudi germanistikaprofessoriks ning sõnaraamatu koostajaks. 1950. aastatel hakati taastama mitmeid sõjakeerises hävinud saksa keeleala idaosa käsitlevaid sõnaraamatuarihiive (nende seas *Pommersches, Sudetendeutsches, Thüringisches* ja *Preußisches Wörterbuch*). Neist kaks viimast sõnaraamatut on praeguseks lõpetatud ning täielikul kujul ilmunud. Taastama asuti ka baltisaksa sõnaraamatut – Mitzka juhtimisel, kes angažeeris endale assistendiks Riias pärit noore germanisti Alfred Schönfeldti. Paraku hoogsalt alanud töö mõne aasta järel katkes, et siis peaaegu täielikult soikuda. Mitzka keskendus sileesia sõnaraamatule ning andis baltisaksa sõnaraamatu täielikult üle Schönfeldtile. Kielis professoriks saanud Schönfeldt tegeles antud ülesandega jõudumööda muude töökohustuste kõrvalt, et see siis aastal 2005 üle anda Marburgi Herderi Instituudile.

Oskar Masingu päritolust ja perekonnast

Baltisaksa sõnaraamatu koostaja Oskar Hugo Georg Masing (1874–1947) oli Kuressaares sündinud, Tartus ja Leipzигis õppinud baltisaksa germanist. Töötanud lühemat aega (1906–1907) õpetajana Tartu saksa koolides, asus ta pärast abiellumist elama Riiga, millest sai tema kodulinn kuni baltisakslaste ümberasumiseni 1939.

Masingute suure ja harulise suguvõsa päritolu suhtes on aja jooksul olnud eri meelt.¹² Ehkki Masingud Väino Sirk'i¹³ järgi küll eesti

ning -plaanidest. Eesti keeles oli enne Teist maailmasõda levinud termin *baltisaksa*, viimaste aastakümnete jooksul on *hakatud eelistama* kirjalpilti *baltisaksa*. Vrdl DSHI 180 DBW-Kor 1. (Korrespondenz zum Deutschbaltischen Wörterbuch alphabetisch sortiert); DSHI 180 DBW-Ad 01. (Alfred Schönfeldt: Bericht über die Arbeiten am Baltendeutschen Wörterbuch, 12.06.2005).

¹² Martin Lipp. Masingite suguvõsa (Hariduse- ja perekonnaloolised uurimised. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused nr. 3. Eesti suguvõsade uurimised nr. 1) Tartu 1907, 216 lk; J.[?] Masing. Die Nationalität der Familie Masing. Eine Entgegnung. Dorpat 1910, 66 lk.

¹³ Toomas Karjahärm, Väino Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn 1997, lk 23–26.

rahvuslikus liikumises silmapaistvat osa ei etendanud ja saksastusid, oli see esialgne *kõstrite ja möldrite suguvõsa* 19. sajandiks kindlalt literaatide kihti jõudnud ning paljudel oli ülikooliharidus – nende esindajaks on näiteks ka Otto Wilhelm, Leonhard, Viktor ja Uku Masing. Oskar Masingu onud Emil ja Woldemar Masing olid Tartu ülikooli õppejõud; vanaonu, Vastseliina pastor Gustav Masing oli keelemees ja Õpetatud Eesti Seltsi korrespondentliige; veidi kaugemalt sugulane oli keeleteaduse professor Leonhard Masing.¹⁴ Oskar Masingu vanaisa, matemaatika ülemõpetaja Carl Christian osales ÕES-i liikmena 1841 Tartus ilmunud C. H. C. Gehewe *Luggemisse Ramat laste kolitamisse tarwis* koostamisel.¹⁵

Väino Sirk esitleb Masinguid suguvõsasiseste rahvusliku päritolu teemaliste erimeelsuste musternäidisena.¹⁶ Nimetatud teema ümber puhkenud diskussioon 20. sajandi algul ilmestab hästi toonast rahvussuhete pilti, kus rahvuslikult ärrganud eesti intelligents üritas omamüüdi loomise käigus kujunevale rahvusele senise arengu jooksul “kaduma läinud poegi” tagasi tuua ning kuulsusrikkamat minevikku, olevikku ja tulevikku konstrueerida. 1907. aastal Martin Lipu koostatud uurimuses näidatakse arhiiviallikate põhjal Masingute talupoeglikku, st eesti päritolu. 1910 ilmunud põhjalikus saksa-keelses vastulauses üritatakse Lipu poolt väidetut kummutada, tuginedes sealjuures tihtilugu küll pigem perekondlikule pärimusele kui arhiiviallikele, ning lükatakse Lipu poolt pakutud versioon *tänuga, kuid kindlalt tagasi*¹⁷. Lähtudes ajaloolisest arengust ning ümberrahvustumisest sotsiaalse mobiilsuse käigus, ei ole sellises reageeringus siiski midagi imekspandavat. Talupojaseisusest lahkumisega ja paremale järjele jõudmisega kaasnes Läänemere provintsidest keele ja rahvuse vahetamine, mis oli väga pikka aega aga paratamatu.

¹⁴ Vrdl: Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. Hrsg. von Wilhelm Lenz im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission. Wedemark 1998.

¹⁵ Elmar Ernits. Alghariduskoolid 19. saj. esimesel poolel. – Eesti kooli ajalugu I. Tallinn 1989, lk 381.

¹⁶ T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine, lk 23.

¹⁷ J[?]. Masing. Die Nationalität, lk 62: *Die in der Schrift des Herrn Lipp enthaltene und an die Familie Masing gerichtete Aufforderung, sich dem Estentum anzuschließen, lehnt die Familie mit allem Dank ab.*

Erinevalt Saksamaast, kus näiteks tüüpiline 18. sajandi valgustusideede pooldaja ja tema talupoeg elasid täiesti erinevates sotsiaalses ja vaimsetes maailmades, lisandus Balti provintsidest taolisele seisusevahele ka keeleline distant. Ehkki keeleline distant eksisteeris ka Saksamaal, kus ülemkiht *parleeris* pigem prantsuse keeles, oskas saksa ülemkiht siiski sedasama dialekti, mida kõnelesid talupojad ning näiteks olevat tulevane saksa kirjandusvürst Goethe noore Leipzigi tudengina kannatanud oma kodukoha, Frankfurdi piirkonna dialekti rääkimise pärast.

Lipu uurimust nimetatakse J[?]. Masingu vastulauses *Eesti genealoogia maitsetuks rikastamiseks põlvkondadega, kes, olles siinse sakslusega läbi kasvanud, oma esivanemate kombel end rootsi päritolu olevateks tunnistasid*¹⁸. Lipp omakorda kahjatseb, et Masingute köstrite ja möldrite poolest rikkas suguvõsas *on ajalugu selle poolest oma tolli nõudnud, et võsa juure unustanud, kust ta välja võrsunud, käbi oksa, mille küljes ta suureks kasvanud*.¹⁹ Saksa versiooni kohaselt olevat suguvõsa alusepanijaks olnud 1630. aastal Kaiavere mõisa paiksiks jäänud endine Rootsi soldat Göran, kelle kahest pojast oli järeltulijaid vaid ühel, Helmiku Andresel, ja kelle pojast *Müller Michel* ist ehk mölder Mihklist (1693–1748) siis põlvnevadki kõik saksa soost Masingud.²⁰ Lipu versiooni järgi oli seevastu ka teisel pojal, kangruametit pidanud Jõevälja Jaagul (1676–1747) lapsi, kellest põlvneski pojapojapoeg Otto Wilhelm Masing. End lõppkokkuvõttes kultuuriliselt siiski sakslastena defineerivale perekonnale iga hinna eest eesti päritolu pealesurumist võib siiski pidada suhteliselt tendentslikuks

¹⁸ Samas: *geschmacklose Bereicherung eines Sammelwerks für estnische Genealogie mit Generationen, welche, mit dem hiesigen Deutschtum verwachsen, wie ihre Vorfahren ihre schwedische Abstammung bekannten.*

¹⁹ M. Lipp. Masingite, lk 210. Samas tuli ilmselt Lipul endalgi tõdeda probleeme käbidega, kuivõrd tema enda tütar Helmi, kes oli abielus Jakob Hurda poja Rudolfiga, end parema meelega sakslaseks pidas ning keda tema saksa-šveitsi päritolu ämm seetõttu pidevalt hurjutas. Samas ei saa ka mitte märkimata jätta, et kirjavahetus Hurda perekonnas oli saksakeelne, Helmi puhul lisandus siia aga ka saksameelsus. Vrdl: Jakob Hurda perekonna kirjavahetus aastail 1866–1917 I–II. Koost. Henno Lender. Tõlk. Anti Lääts. Tartu 2007.

²⁰ DSHI 100 Masing 1 (Stammbaum der Familie Masing. Verfasst von Hellmuth Masing, 1967. Privatdruck, *sine loco*, Blatt X).

– samamoodi nagu vastulauses esitatud väiteid Masingute saja-
protsendiliselt puhtast rootsi ja saksa päritolust. Seega on küsitav ka
Oskar Masingu viimast loetlemine Riia linnaga seotud eestlaste
seas.²¹

Haridusteed ja tegevusest Esimese maailmasõja lõpuni

Oskar Masingu isa Julius Masing (1831–1897) kaotas 1844. aastal
13-aastasena oma mõlemad vanemad ning jaotati koos pere teiste
lastega, kellest noorim oli alles kaheaastane, laiali.²² Julius kui pere
vanim poeg saadeti kadetikorpusesse Peterburi. Ta osales Krimmi
sõjas ning tõusis majori aukraadini. Seejärel lahkus ta sõjaväest ning
teenis Hiiumaal tolliametnikuna.²³ Veebruaris 1861 abiellus Julius
Masing Johanna Sophie Natalie Petschiga (1833–1914), laulatus toimus
Saaremaal Jämajas, kus oli pastoriks Juliuse onupoeg ning kälimees
Ferdinand Masing.²⁴ Oskar Masing sündis 12. märtsil 1874 Kures-
saares²⁵ perekonna noorima lapsena.²⁶

²¹ Liivia Viitol, Karl Kello. Sinu, minu ja meie Riia. Tartu 2008, lk 396. Masingu
nime võib leida nimetatud koguteose lisadest, kus alajaotuses „Eesti teadus ja
Riia“ märgitakse filoloogiadoktor Oskar Masingut.

²² Vrdl: FAGvM (Stammbaum der Familie Masing 1967, lk 1; Oskar Masing. Mein
Stammbuch, lk 10–12); M. Lipp. Masingite, lk 98–99: 1) Woldemar (1837 Tartu –
1923 Basel), saksa filoloogias õppejõud Tartus; 2) Emil (1839 Tartu – 1898 samas)
mag. pharm., farmaatsiaõppejõud, abiellus ülikooli prantsuse keele lektori Saget’
tütre Albertinega; 3) Carolina Henriette Marie (1841 Tartu – 1882 samas) adop-
teeris Urvaste pastor Reinhold Gutglück, ta abiellus Friedrich Hollmanni, Liivi-
maa konsistooriumi generaalsuperintendandiga; 4) Auguste (1842–1882) abiel-
lus Liibavi gümnaasiumi direktor Adolf Feldt’iga. Lipu järgi võttis Woldemari
ja Auguste enda kasvatada ülikooli kuraatori kantseleidirektor Adolph Wilde.

²³ O. Masing. Mein Stammbuch, lk 10.

²⁴ FAGvM (O. Masing. Mein Stammbuch; Oskar Masingu *Ahnenpass*).

²⁵ EAA 402-1-164, L 67 (Tartu Ülikool, Oskar Masingu isikutoimik).

²⁶ 1866 ja 1869 olid sündinud õed Johanna Marie Amalie ja Elsbeth, 1865 oli imi-
kuna surnud Lyda Johanna. Marie oli hiljem Tartus kooliõpetaja, Elsbeth abiel-
ellus ajaloo ülemõpetaja Alfred Steinbergiga. Vrdl: M. Lipp. Masingite, lk 98 ja
O. Masing. Mein Stammbuch (FAGvM) ning Deutsch-Baltisches Gedenkbuch.
Unsere Toten der Jahre 1939–1947. Bearb. von Karin von Borbély. Hrsg. von der
Deutsch-Baltischen Genealogischen Gesellschaft. Darmstadt 1991, lk 272.

Foto 1. Oskar Masing ja tema tulevane kälimees Alexander Burchard üliõpilastena korporatsiooni *Fraternitas Rigensis* värvides ühes puudel Jim'iga. Tartu, 1894–1896. (FAGvM)

Enne poja kooliminekut oli Julius Masing lahkunud teenistusest ning perekond kolinud Tartusse. 1884–1885 käis Oskar Blumbergi ettevalmistuskoolis, 1885 astus kubermangugümnaasiumi *Unter-Septima*'sse. Gümnaasiumis õppis ta väga headele hinnetele, olles klassi priimus. Koolihariduse omandamine oli keerukas perekonna suhteliselt tagasihoidliku varandusliku seisundi tõttu. Esimesed kolm kooliaastat sai ta pensioneerunud majori pojana 100 rubla koolitoetust, seejärel aga riigi poolt ette nähtud toetus lõppes ja Julius Masing esitas koolile

korduvalt palvekirju õppemaksuvabastuse kohta.²⁷

Oskar Masingu 35 klassikaaslase (neist 11 olid talupojaseisusest) hulka kuulusid ka Karl Menning, Konstantin Konik ja Juhan Luiga, kellest kahte viimast võiks iseloomustada kui tublisid kolmemehi.²⁸ 1893 lõpetas Masing gümnaasiumi kuldmedaliga²⁹ ning olles ainsa pojana sõjaväeteenistusest vabastatud, asus sügisel 1893 õppima Tartu ülikoolis arstiteadust.

Samal sügisel liitus Masing ka baltisaksa korporatsiooniga *Fraternitas Rigensis*. Tegu oli perekondliku traditsiooni jätkamisega. *Fraternitas Rigensis*esse kuulus enamik suguvõsa Tartus õppinud liikmeid. Masing on üles loetlenud perekonna 14 korporanti (koos enda ja

²⁷ EAA 405-1-763, L 75–83 (Dorpatser Gouvernementsgymnasium. Gesuche, Abgangszeugnisse einzelner Klassen und andere Dokumente der Schüler, 1884–1899).

²⁸ EAA 405-1-1061, L 10, 21, 25 (Губернская гимназия. Аттестат зрелости, 04.06.1893).

²⁹ EAA 405-1-1061, L 18 (Губернская гимназия. Аттестат зрелости, 04.06.1893).

oma poja Gerhardiga), neist 12 *frater rigensis*'t, üks *estonus* ning üks *curonus*.³⁰ Kas just määrava tähtsusega, kuid huvipakkuva aspektina võib mainida, et Fraternitas Rigensisesse kuulusid nii H. von Bruiningk kui ka 1950ndatel *Baltisaksa sõnaraamatut* taastama asunud A. Schönfeldt, kes samuti oli *frater rigensis* 19. sajandi teisel poolel osade kaupa *Wörtertschatz der deutschen Sprache Livlands* välja andnud baltisaksa arst ja literaat Woldemar von Gutzeit.³¹ Lisaks korporatsioonile kui eluaegsele sõpruskonnale oli ka Masingu isiklik elu (suhteliselt tavapäraselt tollal) sellega seotud: ta nimelt abiellus *concoetus* Eduard Sticinsky õe Louise Hermine Sticinskyga. Louise (Isa) õe Marthaga abiellus omakorda Masingu korporatsioonikaaslane Alexander Burchard, kes oli hiljem Riias kirikuõpetaja.³²

Arstiteaduskonna valik oli ilmselt tingitud soovist kindlustada oma tulevik majanduslikult, nähtavasti selgus aga eriala sobimatus üsna pea ja õpingud katkesid detsembris 1895. Järgnesid aastad koduõpetajana Liivi- ja Kuramaal, et teenida raha õpinguteks Saksamaal.³³ 1903 siirduski Masing Saksamaale Leipzigsisse, kus asus õppima filoloogiat, esmajoones kirjandusteadust, lõpetades studiumi 1906. aastal doktorikraadiga. Samal aastal naasis ta Tartusse, kus töötas saksa keele õpetajana Friedrich Zeddelmanni saksa eragümnaasiumis,

³⁰ Vrdl: FAGvM (O. Masing. Mein Stammbuch); Album Fratrum Rigensium. Fraternitas Rigensis 1823–1979. Bearbeitet von Robert Gross und Heinz Meyer-Eltz. Hrsg. im Auftrage des Philisterverbandes. Einmaliger Privatdruck 1981.

³¹ Woldemar von Gutzeit. Wörtertschatz der deutschen Sprache Livlands. Riga 1859–1898. Vt ka: <http://digar.nlib.ee/otsing/?svalue=gutzeit&Submit=otsi> (10.04.2009).

³² Abielude sõlmimine lähiringkonda kuuluvate isikutega oli, arvestades baltisakslaste väikest arvu, millest literaadiseisuse esindajad omakorda moodustasid ca 15%, suhteliselt tavapärase. Hans von Rimscha on nimetanud Fraternitas Rigensist „sini-puna-valgeks suurpereks“ [*blau-rot-weiße Großfamilie*], pidades siinkohal silmas Riia ja Rigensise perekondi ning nende omavahelisi sidemeid. Rimscha andmeil kaitsti 1968. aastal Göttingenis koguni sel teemal üks sotsioloogiaalane ülikooli lõputöö, kusjuures lisaks Hollanderidele, Keußleritele, Kuegleritele ja Radeckitele süüdistati ka Masinguid „sotsiaalses sisearetuses“ [*soziale Inzucht*]. Hans von Rimscha. Die Fraternitas Rigensis und Riga. Festvortrag zum 150. Jubiläum. – Fraternitas Rigensis 1823–1973. Rückschau und Ausblick. Eine Gedenkschrift anlässlich des 150. Jubiläums. Hrsg. von Tom von Wichert im Auftrage des Philisterverbandes. Einmaliger Privatdruck. 1974, lk 18, 337.

³³ FAGvM (O. Masing. Mein Stammbuch); EAA 402-1-16467 (Tartu ülikool, Oskar Masingu isikutoimik).

Foto 2. Masingute pere Võnnus 1920ndatel aastatel. Vasakult: Gerhard, Isa (Louise), Lori (Lenore), Oskar, Marianne. (FAGvM – Gabriele von Mickwitzi perekonnaarhiiv)

Strande (lt Dzintari Jürmalas). 20. novembril 1908 järgnes laulatus *Todlebenboulevard'* il (praegune Kalpaka bulvaris).³⁷ Septembris 1909

preili Horni kõrgemas tütarlastekoolis ja Martha Groti õpetajate seminaris ning 1908. aasta kevadel Treffneri gümnaasiumis. Selline mitmes koolis töötamine oli tollal filoloogide ja kooliõpetajate puhul tava-pärane, suurendamaks oma sissetulekuid. Teisalt kaanes sellega aga ka humanitaaride kõrge osalus kultuuri- ja ühiskondlikus elus.³⁴ 1907 sooritas Masing Riias ka ülemõpetaja eksami.³⁵ 1906. aasta sügisel Friedrich Zeddlemanni gümnaasiumis tööle asudes oli Masingu koormuseks 12 nädalatundi ja aastapalgaks 900 rubla.³⁶

8. juulil 1907 oli Masing kihlunud Riias pärit Isa Sticinskyga (1881–1967) perekond Sticinskyte villas Edinburgis *am Rigaschen*

³⁴ Lea Leppik. Tartu Ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu 2006, lk 98.

³⁵ Vt EAA 1872-1-406, L 84 (Tartu Saksa eragümnaasium. Endiste õpetajate ja õpilaste elulookirjeldused 1932 kooli albumi jaoks); EAA 1872-1-387 (Tartu Saksa eragümnaasium. Kirjavahetus õppejõudude (kandidaatide ja teistega) ametisse võtmise, õppetöö ja muudes küsimustes 1905–1907); FAGvM (O. Masing. Mein Stammbuch).

³⁶ EAA 1872-1-44, L 104 (Jahresberichte des Dorpater Privat-Knabenanstaltes, 1893–1916).

³⁷ FAGvM (O. Masing. Mein Stammbuch).

sündis poeg Gerhard, augustis 1911 ja märtsis 1914 tütrede Marianne ja Lenore (Lore, Lori) Ellen.

Sügisest 1908 töötas Masing õpetajana Riias. Ka seal oli õppeasutuste rida kirju, nii töötas ta üheaegselt 1908–1914 von Eltz'i (hiljem Tideböhli) eragümnaasiumis saksa ja ladina keele õpetajana ning Stahli (hilisemad juhatajad Wirén ja Schaur) ja Hartmanni kõrgemates tütarlastekoolides, neist viimases ka direktorina 1918–1920 kuni selle likvideerimiseni. 1920–1925 Riia Lutheri koolis ja 1910–1924 kommertsgümnaasiumis (*Börsen-Kommerzschule*, 1919–1934 kandis see õppeasutus nime *Städtisches Deutsches Gymnasium*) ja 1921–1937 Riiklikus Klassikalises Gümnaasiumis (*Staatliches Klassisches Gymnasium*). Alates 1912. aastast oli Masing tegev ka kõrgkoolis – 1915. aastani õpetas ta Riia Polütehnikumis saksa ärikirjavahetust, 1918. aastal saksa okupatsiooni ajal oli Balti Tehnikakõrgkooli ning 1919–1922 Läti Ülikooli õppejõud.³⁸ Pigem teoreetilise võimalusena oli 1918. aasta sügisel päevakorral saamine Tartus avatava *Landesuniversität*'i õppejõuks.³⁹

Alanud Esimene maailmasõda ja sellele järgnenud poliitilised vapustused tegid lõpu baltisakslaste senisele stabiilsele ning jõukale elukorraldusele. Muudatused ja kitsendused ilmnisid järk-järgult, mõningast lohutust tõi Saksa okupatsioon, mis aga toiduainetenappust ei leevendanud. Nagu võib lugeda Masingu abikaasa Isa päevikust, pakuti Riia supiköörides muuhulgas ka elevantilihaga suppi, kui olude sunnil Riia loomaaeda likvideerima asuti.⁴⁰

Vapustuste kulminatsioon saabus aga bolševike võimu ajal 1919. aasta esimesel poolel. Masingud otsustasid mitte põgeneda ning jäid Riiga, mis oli 3. jaanuarist kuni mai lõpuni bolševike käes. Seda perioodi ning perekonna ja lähedaste läbielamisi on I. Masing oma päevikus vägagi haaravalt kirjeldanud: *Kui hirmus on nüüd meie tänavapilt: räpaste kujude kohutavad hordid rulluvad läbi meie parimate*

³⁸ Vrdl FAGvM (O. Masing. Mein Stammbuch); Deutsches Geschlechterbuch (Genealogisches Handbuch Bürgerlicher Familien). Bd. 79 (Baltisches Geschlechterbuch Bd. 1). Hrsg. von Bernhard Koerner u. bearb. von Alexander von Pezold. Görlitz 1933, lk 334.

³⁹ FAGvM (Isa Masingu päevik. 19.03 ja 3.09.1918. [=IM]).

⁴⁰ Samas (28.01.1918).

tänavate – mustad ja eemaletõukavad, poolmetsikud kalmõkinäod –, nii et neist saab vaid täis jälestust eemale pöörduda. Need metsikud hordid tungivad bulvari kõige ilusamatesse korteritesse ja seavad end sisse, kusjuures nad elanikud enne paljaks röövivad. Kõik korralikud ajalehed on pidanud ilmumise lõpetama, selle asemel ilmub saksa keeles üks nende suunda esindav leht, nimeks “Punalipp”, mille peamiseks ülesandeks on teha kihutustööd buržuua vastu.⁴¹

Koheselt algasid läbiotsimised ja arreteerimised: *Alexil [Burchard] on nüüd õnnelikult kolm läbiotsimist selja taga, ikka ja jälle tuhnitakse tema korter maast laeni läbi.⁴² Uutest kogemustest lähtudes defineerib I. Masing ka tema jaoks uue mõiste kommunism: Vaene Elsbeth Burchard pidi korterist välja kolima ja võis vaid magamistoamööbli kaasa võtta, kõik muu pidi jääma töölis perekonnale, kes nende korterisse sisse kolis. Seda nimetatakse kommunismiks.⁴³*

Masingute korterisse võeti elama üks sugulane, et poleks liiga suurt pinda. Näitamaks piisavat elanike arvu, sai nende tutvusringkonnas kombeks panna voodid kõikidesse tubadesse. Jaanuari lõpus jõudis väljakolimise järg siiski ka Masinguteni, peavarju leiti ühe tuttava perekonna juures. Kaasa tohtis võtta vaid neli voodit (viie perekonnaliikme ning teenija Katti jaoks), ühe kapi, kuus tooli ja kummuti. I. Masing seepeale erilist seaduskuulekust ei ilmutanud ja lasi – sellal kui ülejäänud perekond haigena voodis lebas – salaja minema toimetada tunduvalt rohkem asju, kui oli ette nähtud. Sealjuures oli talle abiks kümnest härrast koosnev “artell”, mille eesotsas oli Masingu üks endisi õpilasi.

Muudatused toimusid ka hariduselus, neid kommenteerib I. Masing järgnevalt: *Töö koolis bolševike all on kohutav. Õpetajad on kohustatud sisse viima kõige absurdsemaid asju, mis õõnestavad distsipliini. Õppimisest pole juttugi, põhiline on õpilaste ja ametnike vabadus, olulist rolli mängib koolis ka moosisilmaga puder, mida “rüigi” poolt jagatakse ja mis endale põhitähelepanu koondab. Oskar peab kogu aeg mõttetult kooliameti vahet jooksuma ja nii palju mõttetuid pabereid*

⁴¹ FAGvM (IM. 15.01.1919).

⁴² Samas.

⁴³ Samas (10.01.1919).

täitma, nagu ei ühegi valitsuse ajal senimaani. Õpilastel on oma komiteed ja nad otsustavad kooliasju ise. Loomulikult ei ole tütarlastekoolides ja nimelt Hartmanni koolis, kus käivad vaid lapsed headest perekondadest, olukord kaugeltki nii hull kui mujal, siiski on see vastikust tekitav ja ruineerib igasuguse töötaju.⁴⁴

14. veebruaril jõudis arreteerimiste järg ka Masinguni – kaks nädalat varem oli arreteeritud kaks sugulast, Eduard ja Arved Sticinsky. Eile õhtul kell üheksa ilmusid siia kaks bolševikku, kes küsisid Erich Schulzi [korteriperemees] ja peale lühidat ülekuulamist võtsid kaasa kõik ta lauahõbeda ja 300 rubla raha. Kohe seejärel peitsime me oma raha ja hõbeda veel paremini ära, et olla selliste röövkäikude vastu paremini relvastatud. Väiksemad lusikad panin ma lae alla kroonlühtri peale, suuremad lusikad ja kahvlid aga lahtitõmmatava laua alla lauaplaadi peale. Peale seda istusime Oskariga täitsa õdusalt kirjutuslaua taga, kui pool kaksteist uuesti uksekell helises. Kohe tungisid sisse neli tüüpi, revolvrid käes, ning tormasid magamistuppa, kus lapsed magasid. Seisin ukse ette ja ütlesin neile, et seal magavad haiged lapsed – et kaitsta lapsi vähemalt kõige toorema kohtlemise eest. Siis sorisid sissetungijad laste kappides, suured lapsesilmad neid põrnitsemas, lahkusid toast ja hakkasid meie kirjutuslaudades sorima, tõmbasid käega riulis raamatute tagant, kuhu ma just enne olin raha peitnud, kuid ei leidnud seda kummalisel kombel. Siis läksid nad veel meie magamistuppa ja lõpuks kööki ja sahvrisse. Vahepeal esitas üks neist äärmiselt lolle küsimusi, igal juhul olid need täiesti harimatud tüübid, kõik lätlased.

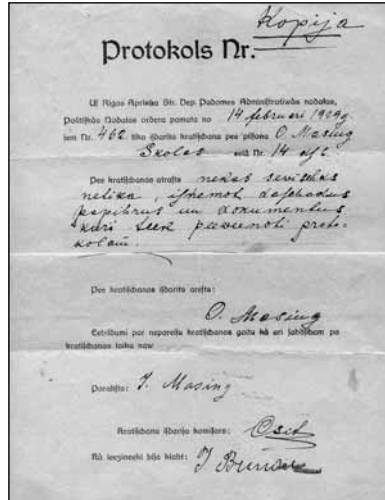

Foto 3. Oskar Masingu arreteerimisprotokoll. 14. veebruar 1919. (FAGvM)

⁴⁴ FAGvM (IM. 05.04.1919).

Olin juhuslikult just leiba küpsetanud ja pakkusin seda neile kordvalt, lootes neid veidi leebemalt meelestada. Kella kahe ajal ütles üks neist, et Oskar peab kaasa minema – esmalt arestimajja Elisabethi tänav 17. Oskar jäi täiesti rahulikuks ja üritas mind trööstida. Ta oli täis usku Jumalasse. Toidumoon kokku, padi, tekk, trööstiv “Jumal aitab” Oskarilt ja läinud ta oligi.⁴⁵

Ka selles olukorras ei olnud I. Masingul usku seaduslikkusesse ning nii loobus ta advokaadi võtmisest ja üritas osta Masingut vabaks altkäemaksu abil, kasutades selleks taas üht Masingu endist õpilast. Lõpptulemusena jäigi ebaselgeks, kas aitas altkäemaks või hoopis polütehnikumi mõjuvõim, igatahes oli Masing peale kaht nädalat vangistust jälle vaba. Advokaadi abile lootnud sugulastel aga Eduard ja Arved Sticinskýt päästa ei õnnestunud ja nad lasti koos 61 saatusekaaslasega “kontrrevolutsioonilise tegevuse” eest maha Bikernieku metsas Riia külje all. Arreteeritud oli ka Alexander Burchard, kes altkäemaksu eest vabaks osteti, mille üle väga vähe aega sai rõõmu tunda, sest kaks päeva hiljem arreteeriti ta uuesti. Lõplik pääsemine tuli 22. mail, kui Balti *Landeswehr*, millega ka Masing liitus, Riia vabastas. Üldiselt ei kulgenud asjad aga sakslastele loodetud suunas ja 1919. aasta augustis kirjutab I. Masing: *Saksa seltskonna viletsus on suurem kui kunagi varem. See vaene käputäis sakslasi, kes siia maha on jäänud, ei jõua enam eales halfale oksale. Mu meeoleu on nii troostitu, et igasugune eluisu on kadunud.*⁴⁶

Baltisaksa sõnaraamatu koostamise algus

Veel 1914. aastal oli baltisakslaste koguarv Baltikumis ning Venemaa linnades umbes 180 000.⁴⁷ Neist umbes 119 000 isikut elas Läti alal, moodustades 6,2% rahvastikust. 1920. aastaks oli sakslaste arv Läti alal langenud 3,6%-le (ca 57 000) ja lätlaste osakaal rahvastikust

⁴⁵ FAGvM (IM. 14.02.1919).

⁴⁶ Samas (08.09.1919).

⁴⁷ Wilfried Schlaw. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. – Tausend Jahre Nachbarschaft. Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen. Hrsg. von Wilfried Schlaw Im Auftrage der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bruckmann, Bonn-München 1995, lk 178.

tõusnud 68,3%-lt 72,6%-le. Ühelt poolt oli see seotud sõjakaotuste, evakuaatsioonide ja ca 40 000 baltisaksa põgeniku lahkumisega aastatel 1918–1919, kellest 1920ndatel neljandik siiski tagasi pöördus. Teisalt oli aga Läti alal tõusnud lätlaste arv, kuna territoorium oli suurenenud seni Vitebski kubermangu alla kuulunud alade võrra, samuti opteerusid kodumaale Venemaale sattunud või seal juba varem elanud lätlased. Vähenenud oli ka venelaste arv, kellest paljud evakueeriti juba sõja alguses koos tehastega Venemaale. Riias oli sakslaste arv langenud 68 762-lt 29 533-le. Aastaks 1935 oli baltisakslaste arv Lätis taas tõusnud – 62 400-ni, moodustas nüüd aga vaid 3,2% kogu rahvastikust.⁴⁸

Vähemuste õigusi reguleeris Läti Vabariigis 1919. aastal vastu võetud kooliautonomia seadus, mille kohaselt tuli võimaldada õpilasele emakeelset õpetust. 1920 hakati Riias sakslaste poolt kompensatsioonina Läti Ülikooliks muudetud endise Riia Polütehnikumi asemele organiseerima saksa kõrgemaid täienduskursusi. Nende põhjal loodi 1921 baltisaksa erakõrgkool Herderi Instituut, mida Läti riik 1927 vastava seadusega ka tunnustas, jättes selle küll ilma promotsiooniõigusest.⁴⁹ Masing oli seal õppejõud algusest peale, saades üsna peatselt saksa filoloogia professoriks. Kuna kõrgkool ei olnud täieõiguslik, õppisid paljud üliõpilased siin lühiajaliselt, siirdudes edasi näiteks

⁴⁸ Detlef Henning. Die deutsche Volksgruppe in Lettland und die Rechte der Minderheiten 1918 bis 1940. – Die deutsche Volksgruppe in Lettland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-lettischen Verhältnisses (Bibliotheca Baltica). Hrsg. von Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, Detlef Henning. Hamburg 2000, lk 40–41.

⁴⁹ Jürgen von Hehn. Deutsche Hochschulaktivitäten in Riga und Dorpat zwischen den beiden Weltkriegen. – Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979 (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 9). Hrsg. im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission von Paul Kaegbein und Gert von Pistohlkors. Köln-Wien 1987, lk 263–276; Jürgen von Hehn. Das Herder-Institut – die Universität für die deutschen Volksgruppe. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1982. Hrsg. von der Carl-Schirren-Gesellschaft im Auftrag der Deutsch-baltischen Landsmannschaft. Schriftenvertrieb der Carl-Schirren-Gesellschaft. Lüneburg 1981, lk 119–123; Robert Müller-Sternberg. Das Herderinstitut zu Riga. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1965. Hrsg. von der Carl-Schirren-Gesellschaft im Auftrag der Deutsch-baltischen Landsmannschaft. Schriftenvertrieb der Carl-Schirren-Gesellschaft. Hamburg 1964, lk 152–154.

Saksamaale või siis külastasid loenguid vabakuulajana. Aastatel 1921–1926 õppis Herderi Instituudis kokku 429 korralist ja 1142 külalisüliõpilast.⁵⁰ Kogu tegevuse vältel väisas kõrgkooli kokku 200 külalisõppejõudu Saksamaalt.⁵¹

Õppeaastal 1928/1929 olid 333 üliõpilasest 118 külalisüliõpilased, kolmandik üliõpilastest olid naised. Usuteaduskonnas õppis 21 üliõpilast (vaid mehed), loodusteaduskonnas 64 (neist kümme naist), humanitaarteaduskonnas 131 (79 naist) ning majandus- ja õigusteaduskonnas 104 (kolm naist) üliõpilast. Eriti suur oli külalisüliõpilaste arv humanitaarteaduskonnas (*geisteswissenschaftliche Abteilung*) – 90, mujal kõikus see viiest kolmeteistkümmeni. Enamiku korraliste üliõpilaste rahvuseks oli märgitud sakslane (196) ning peaaegu kõigil neil oli Läti kodakondsus. Sakslaste järel suuruselt teise rahvusgrupi moodustasid juudid (16), venelasi oli kaks ja eestlasi üks. 25 üliõpilasel oli mõne muu riigi kodakondsus, ilmselt oli mõnel juhul tegu ka Saksa kodanikest baltisakslastega. Õppejõudude arv oli 37, neist 14 professorid, 16 dotsendid, seitse lektorid ja assistendid.⁵² Kümme aastat hiljem oli Herderi Instituudis kokku 195 üliõpilast, neist 138 õppisid filosoofiateaduskonnas, enamik neist olid rahvuselt sakslased, nende seas vaid üks lätlane ja eestlane. Läti kodakondsusega üliõpilasi oli 186, Saksa kodanikke oli neli, Hollandi, Šveitsi, Tšehhi, Eesti või Rootsi kodanikke oli igaühte üks.⁵³ Välisriigi kodanike poole võrra langenud arv oli ilmselt seotud välismaalaste õppimiskeeluga.⁵⁴

⁵⁰ R. Müller-Sternberg. Das Herderinstitut, lk 151jj.

⁵¹ Heinrich Seesemann. Die Baltischen Hochschulen. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1981. Hrsg. von der Carl-Schirren-Gesellschaft. Schriftenvertrieb der Carl-Schirren-Gesellschaft. Lüneburg 1980, lk 61.

⁵² Latvijas Valsts vēstures Arhīvs (LVVA) 6637-2-5645, L 2. (Izglītības ministrijas skolu departaments, Statistikas birojs II dala 1919-1940, Herdera institūts 1928/1929 m.g.).

⁵³ Samas, L 1–2.

⁵⁴ Raimonds Cerūzis. Die deutschen Verbindungen in der Zeit der Selbständigkeit Lettlands. – Die Korporationen als prägende gesellschaftliche Organisationen im Baltikum (Baltische Seminare, Bd. 17). Hrsg. von H. D. Handrack. Lüneburg [ilmumas].

Õppeaastal 1937/1938 lõpetas Herderi Instituudi 12 üliõpilast, õppejõudude arv oli varasemaga võrreldes kasvanud, ulatudes nüüd 47-ni.⁵⁵

Juba 1909. aastast oli Masing Riias tegutseva Ajaloo ja Muinas-teaduste Seltsi (GGA – *Gesellschaft für Geschichte und Altertums-kunde*) liige ja aastatel 1927–1939 seltsi kaasdirektor. 1920. aasta veebruaris pidas baltisaksa ajaloolane Hermann von Bruiningk GGA-s ettekande baltisaksa keelendite kogumise vajalikkusest ning esitas üleskutse sõnaraamatu koostamiseks. 1910 oli seltsi juurde loodud rahvaluule komisjon, mis asus andmeid koguma ka saksa elanikkonnalt. Komisjoni kuulusid Nikolaus Busch, Eduard Fehre, Arnold Feuereisen, Leonid Arbusow jun, Ernst Seraphim, Georg Worms. Esimese küsitluslehega, mille koostas Miiitavi ülemõpetaja Georg Worms, ei saadud eriti tulemusi. Äärmiselt üksikasjalikke küsitluslehti, mis sisaldasid ka keelealaseid küsimusi, saadeti välja 570, täidetuna naasis neist aga vaid kaks (!).⁵⁶ Arutati erinevaid strateegiaid aktiivsuse tõstmiseks ning Worms alustas ka rahvaluulealaste väljakirjutuste tegemisega kirjandusest. Muude töökohustuste tõttu ei jõudnud ta sellega aga eriti kaugele. Sama probleem oli ilmselt ka teistel komisjoni liikmetel ning asi jäi lõplikult soiku pärast maailmasõja puhkemist.

Veebruaris 1920 Bruiningki poolt tehtud üleskutset päästa *minevikku kadumisest need kultuuriloolised varad, mis end sahtlitesse ja kappidesse panna ei lase [...] ja üritada päästa need enne, kui on liiga hilja*⁵⁷ võttis kuulda Õpetatud Eesti Selts Tartus, seda enam, et Bruiningk ei pidanud nimetatud üritust ainult ühe organisatsiooni ülesandeks, vaid rõhutas teaduseltside ühistegevust. Seltsi president Arnold Feuereisen tervitas mainitud üleskutset 3. märtsil 1920 peetud korralisel ÕES-i koosolekul ning avaldas tungivat soovi, et

⁵⁵ LVVA 6637-2-5645, L 1 (Izglītības ministrijas skolu departements, Statistikas birojs II dala 1919–1940, Herdera institūts 1928/29 m.g.).

⁵⁶ LVVA 4038-1-119 (Gesellschaft für Geschichte und Altertums-kunde. Sarakste ar Vidzemes landrātu kolēģiju, b-bu “Hauptstelle für deutsche Volkskunde” u.c. par baltvācu etnogrāfijas un folkloras materiālu vākšanu 1910–1913).

⁵⁷ Hermann von Bruiningk. Deutsch-baltische Sprachaltertümer. Vorgetragen in der 786. Sitzung der Gesellschaft für Geschichte und Altertums-kunde zu Riga. – Rigasche Rundschau 1920, nr 32, 9. veebruar.

seltsi liikmed asja vastu huvi tunneks ning lootis, et *ehk leidub käsi, mis viiks lõpule ja korrastaks* Woldemar von Gutzeiti pooleli jäänud sarja *Wörtertschatz der deutschen Sprache Livlands*, mida ta nimetas *väärtuslikuks, suurima armastusega kokku pandud, kuid segaseimaks fragmentidekogumiks ja kummalisimaks raamatumonstrumiks, mis tema silma alla on sattunud*.⁵⁸ Esialgne mõte täpsustus järgmisel ÕES-i koosolekul aprillis, kui praost Westrén-Doll pidas ettekande alamsaksa mõjudest baltisaksa keeles ning järgnenud diskussioonis esitas prof Max Vasmer ettepaneku asuda süstemaatiliselt koguma materjali keele murdeliste ning lauseehituslike eripärade kohta. Esialgu määrati töögrupi juhtideks Vasmer ja Leonhard Masing.⁵⁹ Vasmer ei saanud mainitud ülesandega eriti pikalt tegeleda, kuna juba sama aasta lõpul sai ta kutse Leipzigi ülikooli professori kohale ning ta lahkus Tartust märtsi algul 1921.⁶⁰ ÕES-i 770. istungil 2. märtsil 1921 valiti baltisaksa sõnaraamatu peatoimetajaks prof Wilhelm Wiget.⁶¹ Sama aasta lõpul koostatud seltsi aastaaruandes mainitakse sõnaraamatu kohta, et Vasmeri poolt alustatud murdesõnavara kogumist on jätkatud ning “kogumiskohad” (*Sammeltellen*) on rajatud ka Riias ja Leipzigi⁶² – viimaste all peeti silmas GGA algatatud tegevust ning Vasmerit Leipzigi, kes esialgu lubas tööd distantsilt jätkata ning sidet hoida. Samuti teatati, et on alustatud seni ilmunud baltisaksa provintsialisme sisaldavatest sõnastikest väljakirjutuste tegemisega.

Riias alustati sõnaraamatualase tegevusega umbes aastajagu hiljem kui Tartus. Avalöögiks avalikkuse ees sai mais 1921 Bruiningki

⁵⁸ 761. Monatssitzung der Gelehrte Estnischen Gesellschaft am 3. März 1920. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1920. Dorpat 1921, lk 114–115.

⁵⁹ Vrdl 762. Monatssitzung der GEG am 7. April 1920. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1920. Dorpat 1921, lk 121; 763. Monatssitzung der GEG am 5. Mai 1920. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1920. Dorpat 1921, lk 123–124.

⁶⁰ EAA 2100-2-1313, L 6–8 (Tartu Ülikool, Max Vasmeri isikutoimik).

⁶¹ Vrdl EAA 2569-2-1, L 2 (Gelehrte Estnische Gesellschaft. Sitzungsprotokolle 1921–1950).

⁶² Gelehrte Estnische Gesellschaft. Jahresbericht für 1921. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1921. Dorpat 1922, lk 2.

Rigasche Rundschau's avaldatud üleskutse. Sama artikkel ilmus ka Danzigi nädalalehes *Die Brücke*.⁶³ Sõnaraamatukomisjon oli loodud juba 13. aprillil, selle liikmed olid H. von Bruiningk, O. Masing, Nikolaus Busch, Edith Kurtz ja Karl von Stern.⁶⁴ Tegevus Riias oli algusest peale seatud väga kindlatesse raamidesse ning endale võeti ülesanne luua kontakte analoogiliste murdesõnaraamatute koostajatega Saksamaal. Tartus spetsiaalset komisjoni ei moodustatud, mida möönab ka Wiget 1928. aastal ilmunud sõnaraamatutegevuse sõnasõjalises ülevaates. Nii olevat sõnaraamatu koostamine tähendanud Vasmeri ja Wigeti ajal iganädalasi ürituse poolehoidjate kokkusaamisi, kus siis kogutud materjali arutati. Wiget alustas ka vanadest leksikonidest väljakirjutuste tegemisega, kuid kuuldes, et sellega tegeletakse ka Riias, loobus sellest. Oma sõnul tegeles ta kuni 1927. aastani peajasjalikult saabunud kaastöö sedeldamisega ning pani kirja selle, mis *muidu silma alla sattus ja kõrvu puutus*.⁶⁵

Üsna pea loobus Bruiningk sõnaraamatukomisjoni juhtimisest ning tema asemele valiti 18. jaanuaril 1922 Masing. Samas asutati GGA juurde töögrupp baltisaksa lastelaulude ning -mängude kogumiseks⁶⁶ – analoogilist tööd tegi Tartus prof Walter Anderson.

1922. aasta alguseks oli Riia sõnaraamatukomisjon liitunud Saksa murdesõnaraamatute kartelliga. Igal aastal toimus üle 30 murdesõnaraamatu ühendava kartelli ühisistung – ühe suurema kongressi raames.⁶⁷ 1923 osales Masing Münsteris 45. Saksa filoloogide ja

⁶³ Hermann von Bruiningk. Aufruf zur Mitarbeit an einem deutsch-baltischen Wörterbuch. – *Rigasche Rundschau* 1921, nr 103. Sonderdruck; Hermann von Bruiningk. Die deutsche Sprache in Lettland und Estland. – Wochenschrift "Die Brücke" 1921, nr 23, 4. juuni; Hermann von Bruiningk. Zur Erhaltung des deutschen Sprachgutes. – Wochenschrift "Die Brücke" 1921, nr 24, 11. juuni.

⁶⁴ Oskar Masing. Bericht des Arbeitsausschusses für ein deutsch-baltisches Wörterbuch über die ersten sechs Jahre seiner Tätigkeit 1921–1927. Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Riga 1927, 7 lk.

⁶⁵ Wilhelm Wiget. Zur Vorgeschichte des deutschbaltischen Wörterbuchs. – *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat/Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* 1926. Dorpat 1928, lk 27–47.

⁶⁶ Hermann von Bruiningk. Die Arbeiten für ein deutsch-baltisches Dialektwörterbuch. – *Rigasche Rundschau* 1922, nr 33, 10. veebruar, lk 5.

⁶⁷ DSPA I (Kartell der deutschen Dialektwörterbücher. Protokolle); DSPA II (Kartell. Hauptfaszikel. Korrespondenz).

koolimeeste kongressil, kuhu kogunesid paljud erialaseltsid ja -liidud. GGA president Arnold Feuereisen saatis sõnaraamatukartelli juhile prof Wredele ametliku kinnituse, mille kohaselt Masing oli kohtumisel *Baltisaksa sõnaraamatu* täievoliline esindaja.⁶⁸ Saksa Lastevanemate Liit (*Deutscher Elternverband*) – Läti saksa koolide kontrollorgan – toetas Masingu osalemist omalt poolt 3000 rublaga.⁶⁹

Erinevalt Tartu komisjonist tegeles Riia komisjon ka publitseerimisega. 1923 ilmus Masingult Saksa ajakirja *Zeitschrift für Deutschkunde* baltisaksa erinumbris kaks artiklit: ühes tutvustas ta baltisaksa keelt ning sõnaraamatut, teises aga esitles kogutud materjalist nn aiandusterminoloogiat.⁷⁰ Samal aastal ilmus ka ülevaade baltisaksa üliõpilaslauludest.⁷¹ 1926 ilmus Masingult artikkel baltisaksa üliõpilasterminoloogia etümoloogiliste küsimuste kohta.⁷² Sõnaraamatu alfabeetiline

⁶⁸ DSPA I (Kartell der deutschen Dialektwörterbücher. Protokolle. Feuereisen Wredele ning kongressi presiidiumile GGA nimel, 18.09.1923). Muu hulgas avaldas Feuereisen tänu sõnaraamatule seni osutatud toetuse eest ning lootis isiklikust kohtumisest esindajaga üritusele tulu tõusvat ning sidemeid tihenevat.

⁶⁹ LVVA 4038-1-225, L 65 (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde. Sarakste ar ärzemu zinātniskām organizācijām un pīvātpersonām par Baltvācu vārdnīcas izdošanu).

⁷⁰ Oskar Masing. Baltisches Deutsch; Aus der Arbeit am Deutschbaltischen Dialektwörterbuch: Gartengewächse. – *Zeitschrift zur Deutschkunde (Zeitschrift für den deutschen Unterricht)* 37 (1923), H. 2, lk 83–94. Viimane artikkel põhines Masingu 27. septembril 1922. aastal GGA-s peetud ettekandel *Aus der Arbeit des deutsch-baltischen Dialektwörterbuchs: Der Garten im Lichte deutsch-baltischer Mundart*. Vrdl Arnold Feuereisen. Die Gesellschaft für Gesellschaft und Altertumskunde zu Riga vor und nach dem Weltkriege. Sonderdruck aus dem Kalender des Deutschen Elternverbandes in Lettland. Riga 1923.

⁷¹ Oskar Masing, Vom Wesen und Werden des deutschbaltischen Studentenschatzes. – *Baltische Akademische Blätter. Organ der deutsch-baltischen Studentenschaft in Dorpat, Riga und Deutschland*. Hrsg. vom Verbands Deutscher Studierender an der Hochschule Lettlands unter Mitarbeit der deutsch-baltischen Studentenschaft in Dorpat und Deutschland 2 (1923), nr 9/10; 3 (1924), nr 11, 12. Ilmus uuesti 1974: – *Fraternitas Rigensis 1823–1973. Rückschau und Ausblick. Eine Gedenkschrift anlässlich des 150. Jubiläums*. Hrsg. von Tom von Wichert im Auftrag des Philisterverbandes. Einmaliger Privatdruck, Göttingen 1974. Vt ka Janeli Ojatamm, *Akademischer Liederschatz: Ein Vergleich am Beispiel der deutschen und deutschbaltischen Studentenlieder*. Bakalaureusetöö, Tartu Ülikool 2008.

⁷² Oskar Masing. Beiträge zur Ethymologie der deutsch-baltischen Studentensprache. – *Baltische Akademische Blätter. Organ der deutsch-baltischen Studentenschaft in Dorpat, Riga und Deutschland*. Hrsg. vom Verband Deutscher

sedelkataloog sisaldas 1923. aasta seisuga 7000 sedelit ning senised leksikonid ja baltisaksa keele alased tööd (nt Hupel, Gutzeit, Sallmann) olid läbi töötatud ja katalogiseeritud – selle juures olid abiks olnud Herderi Instituudi üliõpilased. Lisaks kuulus sõnaraamatuarhiivi hulk vabatahtlikku kaastööd, sealhulgas ka laste- ja liisulugemissalme jm rahvaluulematerjali. Masing kiidab ka koostööd Saksa maaga, kust on saadud palju abi küsitluslehtede ning kirjanduse näol. Samas mainib ta ka juba koostööd, õieti küll selle puudumist Tartuga, tsiteerides siinkohal Bruiningki 10. veebruaril 1922 *Rigasche Rundschau*'s ilmunud artiklit:⁷³ *Paraku polnud võimalik korraldada soovitud tihedat koostööd Tartus Õpetatud Eesti Seltsi juures tegutseva sõnaraamatukomisjoniga. Kirjavahetusest üksi poleks piisanud, ka oleks korrespondents röövinud liialt palju aega ning nõudnud tohutu suuri postikulusid. Nii pidime me otsustama “lahus edasilikumise” kasuks [...].*⁷⁴

Sarnaselt saksa dialektoloogia traditsioonidele koostati Riias küsitluslehti ning saadeti neid elanikkonnale, ent võrreldes sõjaeelse rahvaluule küsitluslehega oli nüüd tegu oluliselt lühemate ning vastajasõbralikumate ankeetidega.⁷⁵ Ankeete levitati ka koolides, saades sel moel rikkalikku tagasisidet. Kogutud materjalist avaldas Masing ka järgmise temaatilise ülevaate, käsitledes sedapuhku pejo-ratiivseid väljendeid.⁷⁶ Samal ajal sõnaraamatuankeetidega saadeti laiali ka rahvaluulealaseid küsitluslehti, kus lisaks tavapärastele salmikestele ja liisulugemistele uuriti ka nimepaneku traditsioone ning kaalutlusi (*perekonnatraditsioon, kangelastekultus, kirjanduslik mood, esteetilised kalduvused* etc). Siinkohal paluti appi kooliõpetajad, kellelt oodati kooliõpilaste nimekirju täisnime, elukoha, sünniaja ja

Studierender an der Hochschule Lettlands unter Mitarbeit der deutsch-baltischen Studentenschaft in Dorpat und Deutschland 5 (1926), nr 21, lk 2–3.

⁷³ H. Bruiningk. Die Arbeiten, lk 5.

⁷⁴ O. Masing. Baltisches Deutsch, lk 89.

⁷⁵ LVVA 4038-1-225, L 77–80 (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde. Sarakste ar ārzemju zinātniskām organizācijām un pīvātpersonām par Baltvācu vārdnīcas izdošanu).

⁷⁶ Oskar Masing. Deutschbaltische Gemeinschaftsschelten. Gartengewächse. – Mitteilungen aus der Livländischen Geschichte 23. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Riga 1924–1926, lk 401–423.

-koha, isa ameti ja vanemate eesnimedega. Selgitavalt lisati, et *nimed võimaldavad avada teatud perioodi kultuuri, mida nimepanijad esindavad*. Näidetena toodi *Nikolai, Alexander, Dagmar* kui *Vene ülemvalitsuse aegsed nimed* või *Melitta ja Egon* kui romaanikirjanik Friedrich Spielhageni (1829–1911) teoste mõjutused ning *Elsa ja Siegfried* kui *Wagneri-moe mõjutused*.⁷⁷

Riias kui sakslaste suurima kontsentratsiooniga linnas oli taolise materjali kogumine ilmselt lihtsamgi kui Tartus⁷⁸, kus baltisaksa rahvaluulega tegeles Anderson.⁷⁹

Sõnaraamatutüli

Aastaks 1927 oli Riias sõnaraamatu sedelkataloog kasvanud 43 000 sedelini ning 1926 avaldas Masing esimese suurema publikatsiooni kogutud materjali põhjal. Selle trükikuludeks saadi esimest korda rahalist toetust Saksamaalt. *Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft* (1920–1945, taastatud 1949, hilisem nimetus *Deutsche Forschungsgemeinschaft*) kui Saksa keskne teadusrahastusorgan toetas baltisaksa sõnaraamatu projekti *Niederdeutsche Elemente im baltischen*

⁷⁷ LVVA 4038-1-225, L 73 (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde. Sarakste ar ärzemuju zinātniskām organizācijām un pīvātpersonām par Baltvācu vārdnīcas izdošanu).

⁷⁸ Paul Ariste väitel olevat baltisaksa rahvaluule suhteliselt harv nähtus ning selle hankimine keerukas, kuna linnainimestena rahvaluulet eriti ei talletatud. Sellegipoolest avaldas Ariste lootust, et baltisaksalsed ise oma folkloorse materjali kogumisega tegelema hakkavad. Vt Paul Ariste. Nichtestnische Sammlungen des Estnischen Volkskundlichen Archivs. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1930. Tartu 1931, lk 126.

⁷⁹ Walter Anderson. Erster Bericht über die Sammlung deutscher Kinderreime und Kinderlieder im Auftrag der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922. Dorpat 1923, lk 148–150 ja – Dorpater Nachrichten 1922, nr 81, 8. aprill, lk 3; Walter Anderson. Zweiter Bericht über die Sammlung deutscher Kinderreime und Kinderlieder im Auftrag der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922. Dorpat 1923, lk 151–154 ja – Dorpater Nachrichtenn 1922, nr 220, 28. september, lk 3jj; Walter Anderson. Dritter Bericht über die Sammlung deutscher Kinderreime und Kinderlieder im Auftrage der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. – Baltische Stimmen. Wochenzeitung für Stadt und Land. 1928, 10. mai, lk 2–3.

Deutsch esimese osa väljaandmist 1500 riigimargaga. Toetust vahendas Saksa saadik Lätis dr Köster.⁸⁰ Projekt leidis äramärkimist mitmetes retsensioonides Saksamaal.⁸¹ Üheks retsensendiks oli Mitzka, kellest oli 1930. aastatel kujunenud saksa dialektoloogia ning selle rahastamise juhtfiguur, kes säilitas selle positsiooni ka Teise maailmasõja järgsel ajal. 1923 oli tal ilmunud 1918. aasta Baltikumi reisi põhjal koostatud ülevaade baltisaksa keelest.⁸² Kõik retsensioonid olid üldkokkuvõttes positiivsed ning edasisele uurimistöele ergutavad. Mõistagi lisati oma arvamusi mõnede näidete etümoloogia kohta ja diskuteeriti baltisaksa ja idapreisi dialekti väidetava sarnasuse üle. Masing jõudis nimelt järeldusele, et alamsaksa keel levis Balti provintside lõunaosasse ka maad mööda – Ida-Preisimaa kaudu sisse rännanud käsitööliste vahendusel.⁸³ Seda teesi pooldas retsensentidest ka Königsbergis preisi sõnaraamatu koostamist juhtinud Walther Ziesemer, kuigi tema arvates läks Masing sellega ehk liiga kaugele. Kokkuvõttes oli aga tegu konstruktiivse kriitikaga. Samaga vastas omalt poolt ka Masing, kui ta avaldas arvamust Mitzka baltisaksa keele ülevaate *Studien zum baltischen Deutsch* kohta⁸⁴ – see

⁸⁰ LVVA 4038-1-225, L 62 (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde. Sarakste ar ärzemju zinātniskām organizācijām un pivātpersonām par Baltvācu vārdnīcas izdošanu).

⁸¹ Walther Mitzka. Oskar Masing. Niederdeutsche Elemente in der Umgangssprache der baltischen Deutschen. Besprechung. – Teuthonista 4 (1927/1928), lk 172–174; Oskar Masing. – Anzeiger für deutsches Altertum 46 (1927), lk 75–76; Karl Schulte-Kemminghausen. Oskar Masing Niederdeutsche Elemente... Rezension. – Jahresbericht germanistischer Philologie. Neue Folge 6/7, Bibliographie. 1926/1927, lk 151. Walther Ziesemer. Rezension von Masing "Niederdeutsche Elemente". – Deutsche Literaturzeitung 49 (Neue Folge 5) (1928), lk 2009–2010.

⁸² Walther Mitzka. Studien zum baltischen Deutsch. – Deutsche Dialektgeographie. Berichte und Studien über G. Wenkers Sprachatlas des Deutschen Reichs. Hrsg. von Ferdinand Wrede, Heft 17, Marburg 1923.

⁸³ Käsitöölise ehk siis baltisakslaste sotsiaalse hierarhia põhimassi hulka kuulunud sotsiaalse grupi liikumist uuris ka Masingu ajaloolasest poeg Gerhard (1909–1944): Gerhard Masing. Riga und die Ostwanderung des deutschen Handwerkers. Studien zur deutschen Handwerkerwanderung im 18. Jahrhundert. – Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung III.–IV. 1939/1940.

⁸⁴ Oskar Masing. Walter Mitzka, Studien zum baltischen Deutsch. Rezension. – Deutsche Literaturzeitung 1924, vihik 28, lk 1987–1992.

ei takistanud aga Mitzkal, kes ei uskunud alamsaksa keele levikut Ida-Preisimaa kaudu, Masingu tööd positiivselt hindamast.

Seevastu Wiget pidas 7. veebruaril 1927 Masingu töö kohta ÕES-is väga kriitilise ettekande, mis trükiti ära ka Tartu saksa lehes *Dorpater Zeitung*.⁸⁵ Tallinna saksa ajalehes *Revaler Bote* ilmus 7. veebruaril sellekohane anonüümne lühiteade⁸⁶, kus mainiti, et ettekandja olevat kahetsenud, et Masing oma tööd koostades *ei olevat erialaspetsialistidega nõu pidanud, mistõttu tema teooriad ja tõendid ei kannata teaduslikku kriitikat*. Seetõttu andvat Masing oma tööga *riigisaksa lugejatele baltisaksa kõnekeelest ja selle tekkimisest täiesti vale pildi*.⁸⁷ Oma ettekandes resümeeris Wiget, et on *äärmiselt kahetsusväärne, et Masing tahab ilma spetsialistide abita jõuda baltisaksa sõnaraamatu väljaandmiseni*. Sellest tuleb – *antud proovitöö näitab seda – läbinisti diletantlik katsetus, mis ei lase seetõttu selle mitmekeelse regiooni mitmekesiseid probleeme kuidagi lahendada*.⁸⁸ Märtsi algul ilmus *Dorpater Zeitung*'is läbi kolme numברי Masingu vastulause, kus Masing paljusid Wigeti väiteid lubamatuteks interpretatsioonideks nimetas ning mõista andis, et *paljud neist baseeruvad kontekstist välja rebitud ning seejärel vabalt interpreteeritud tekstikohtadel*. Nii kahjatakse ta, et tema, tsiteerides prof Grimme *Alamsaksa murdeid*, professori asemel täiesti süütult Wigeti viha alla on sattunud. Samuti toob ta Grimmide, Bernekeri ja Boudouin de Courtenay sõnaraamatutest näiteid vasturääkivate etümoloogiate kohta, kinnitades, et ükski neist autoritest ei ole teisi diletantismis, teadusliku põhjalikkuse ja meetodilise kindluse puudumises süüdistanud. Wiget pidas puuduseks doktor Bertrami kasutamist allikana “artiklivaba” baltisaksa kõnepruugi kohta (*Kühe gehen auf die Wiese, / Ohsen stehen*

⁸⁵ Jahresbericht der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927. Dorpat 1928, lk 5; Wilhelm Wiget. Niederdeutsche Elemente im baltischen Deutsch. – *Dorpater Zeitung* 1927, nr 38, 16. veebruar, nr 39, 17. veebruar, nr 40, 18. veebruar 1927. Ilmus 1927 ka samanimelise separaadina.

⁸⁶ LVVA 7402-2-37, L 21 (H. Bruinings personigais fonds. 1850–1927. Sarakste ar O. Māzingu, V. Vīgetu, A. Feierabenu u.c. par baltvācu vārdnīcas izdošanu).

⁸⁷ Samas.

⁸⁸ W. Wiget, *Niederdeutsche*. Separatdruck aus der *Dorpater Zeitung*, lk 16.

auch dabei, / an dem See sitzt alte Koscher / und treibt Fischerei). Wigeti vastavasisulist süüdistust Niisiis esineb eestlaste poolsaksa-keelne pilkelaul tunnistajana baltisaksa keele kohta! pareeris Masing teatega, et see näide ei pärinevat sugugi mõnest Bertrami poolsaksakeelsest tekstist, vaid hoopis Bertrami (ehk siis Georg Julius von Schultzi) pianistist tütre Ella Schultz-Adajewsky ühe muusikalise kompositsiooni saatetekstist. Masing lisab rea samalaadseid näiteid, mille allikaiks on näiteks üks paruness K. Tallinnast ning ka Masingu enda vanemad, kelle näol ei olnud mingil juhul tegu poolsaksa keelt rääkivate eestlastega.⁸⁹

Erimeelsustele valas omalt poolt õli tulle Bruiningk, kes oma sõnavõttudega ajakirjanduses ja kirjavahetuses ÕES-i juhatusega Masingu oma protektsiooni alla võttis ning teda ühelt poolt üles kiitis ja teisalt Tartu sõnaraamatukomisjoni rolli olematuks väitis. Tüliainest andis ka ÕES-i keeldumine lubada Riia komisjonil tulla Tartusse ja kopeerida Vasmeri materjale. Luba kopeerimiseks oli antud 1926. aasta sügisel, aga 1927. aasta algul selgus, et see pole võimalik. Nii vastas Riia komisjoni üllatunud pärimisele ÕES-i nimel Laakmann, et *prof Wigetil on täielikult vaba voli prof Vasmeri ja tema poolt kogutud materjalide üle ja seega ei saa selts selles asjas kuidagi aidata*.⁹⁰ Veel 5. augustil 1926 oli Wiget Feuereisenile kirjutanud, et kuna temal *polevat mingit voli prof Vasmeri kogutud materjalide üle, pole materjalide üleandmine võimalik*, küll aga võib need Tartus ümber kirjutada, juhul kui Riias leiduks keegi, kes selle töö ära teeks.⁹¹ Seda kirja tsiteeris ka GGA president Feuereisen, pöördudes pärast Laakmanni poolt allkirjastatud äraütlemise saamist ÕES-i presidendi Westrén-Dolli poole.

Sõnaraamatutüli kõige kirklikum faas lõppes, kui Leipzigi ülikooli audoktor ja peaaegu kõigi baltisaksa ajalooseltside auliige Hermann

⁸⁹ Oskar Masing. Erwiderung. – Dorpater Zeitung 1927, nr 48, 1. märts; nr 49, 2. märts ja nr 50, 3. märts.

⁹⁰ LVVA 4038-1-225, L 56 (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde. Sarakste ar ärzemju zinātniskām organizācijām un pīvātpersonām par Baltvācu vārdnīcas izdošanu. Laakmann Feuereisenile, 03.03.1927).

⁹¹ LVVA 4038-1-225, L 54 (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde. Sarakste ar ärzemju zinātniskām organizācijām un pīvātpersonām par Baltvācu vārdnīcas izdošanu. Feuereisen Westrén-Dollile, 04.04.1927).

von Bruiningk ööl vastu 30. maid 1927 Riias ootamatult suri. Viimane dokument, millega Bruiningk enne surma tegeles, oli pikk ja põhjalik kokkuvõtte tema seisukohtadest ja arusaamadest kogu sõnaraamatutulis. Dokumendi pooleldi redigeeritud mustand leiti tema kirjutislaualt.⁹²

Kogu 1927. aasta suve üritas Masing Westrén-Dollilt saada selgitust tüli asjaolude ning tagamaade kohta. Viimane aga ei vastanud Masingu kirjadele ja kui Masing lõpuks lubas tema poole pöörduda avaliku kirjaga ajalehes, saatis Westrén-Doll lühikese vastuse, milles teatas, et on Masingu kirja kätte saanud. Kõike seda kommenteerisid omavahelises kirjavahetuses Masing ja Feuereisen, ja seda mitte ilma huumorita.⁹³

Samal ajal tegeles Wiget omapoolse versiooni kirjapanekuga, mis ilmus 1928. aastal,⁹⁴ ning mille trükkiminekut Riia seltskond püüdis ära hoida. Sel eesmärgil saatis Feuereisen Tartusse Bruiningki viimase kirjatöö, paludes, et *lahkunule võiks kogu selles poleemikas jääda viimane sõna*. Ka üritas ta jätkuvalt saada ligipääsu Tartu materjalidele ning ÕES-i ametlikku seisukohta Masingu kompetentsiküsimuses.⁹⁵ Westrén-Doll kuulutab oma vastuses end Wigetiga solidaarseks ning tsiteerib Vasmeri kirja aastast 1924, kus viimane muu hulgas (umbisikuliselt) *kartust avaldab, et materjal võiks sattuda inimeste kätte, kes sellega hakkama ei saa*. Seetõttu teatab Westrén-Doll, et Tartu materjale antakse lahkesti kasutada, kui Riia garan-

⁹² LVVA 7402-2-46 (H. Bruinings personigais fonds. 1850–1927. Raksti Tērbats Igaunijas zinātnu biedrības priekšsēdētājam par prof. Viģeta O. Māzinga baltvīcu vārdnīcas nepareizu kritiku. 1924. Hermann von Bruiningk. Schreiben an den Präsidenten der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat in Sachen des Dialektwörterbuchs. Nach 1927 Mai 3/29. Maschinen-Reinschrift).

⁹³ LVVA 4038-1-225 (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde. Sarakste ar ārzemju zinātniskām organizācijām un pīvātpersonām par Baltvācu vārdnīcas izdošanu).

⁹⁴ Wilhelm Wiget. Zur Vorgeschichte des deutschbaltischen Wörterbuchs. – Ōpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat / Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1926. Dorpat 1928, lk 27–47.

⁹⁵ LVVA 4038-1-225, L 52 (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde. Sarakste ar ārzemju zinātniskām organizācijām un pīvātpersonām par Baltvācu vārdnīcas izdošanu. Feuereisen Westrén-Dollile, 27.07.1927).

teerib, et *nendega tegeleb mõni spetsialist*.⁹⁶ Westrén-Doll jõuab oma kirjas ka tüli tegeliku tuumani: nimelt olla Masing Tartu teadmata valitud Riia töögrupi juhiks ja Riia kuulutatud sõnaraamatu peamiseks kogumiskohaks. Seepeale teatab Feuereisen Westrén-Dollile, et Riia loobub Tartu materjalide nõudmisest ning jätkab tegutsemist ilma nendeta, võttes lõppsihiks sõnaraamatu väljaandmise.⁹⁷

Septembris 1927 ilmub Riia komisjoni aruanne tehtud tööst, mis oli koostatud asjalikus stiilis ning mida kontekstiväliselt lugedes pole võimalik aru saada, et tegu võiks olla suure tüli käigus oma seisukohtade selgitamiseks sündinud dokumendiga.⁹⁸ Jaanuaris 1928 loeti ÕES-i koosolekul ette Bruiningki viimane kirjatöö (ilma kommentaarideta) ning pärast Wigeti kirjatöö *Zur Vorgeschichte des deutsch-baltischen Wörterbuchs* ilmumist tüli tasapisi vaibus.

Resümeerivalt võib öelda, et kuigi trükisõnas kirjutatu kohaselt oli põhiprobleemiks kompetentsiküsimus, siis kirjavahetusest nähtub pigem, et tegelik tüliallikas oli siiski juhtrolli kandumine Tartust Riiga. Kui Tartus töö baltisaksa sõnaraamatuga pisitasa soikus ning seejärel Riia üha jõulisemalt ja tagajärjekamalt esile kerkis, asus Wiget rünnakule. Ilmselt oli oma osa ka Wigeti iseloomuomadustel ning ka mõningatel kalduvustel, mida on kirjeldanud näiteks Paul Ariste: *Professor Wiget oli kõva joodik, kuid siiski huvitav õppejõud* [...]. *Joomise pärast pidi Wiget Tartust lahkuma*.⁹⁹ Wiget lahkus Eestist juulis 1932 kodumaale Šveitsi Zürichi ülikooli, kus ta õige peatselt 1934. aastal Herisaus suri.

⁹⁶ LVVA 4038-1-225, L 29–30 (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde. Sarakste ar ärzemju zinātniskām organizācijām un pīvātpersonām par Baltvācu vārdnīcas izdošanu. Westrén-Doll Feuereisenile, 04.08.1927).

⁹⁷ LVVA 4038-1-225, L 26 (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde. Sarakste ar ärzemju zinātniskām organizācijām un pīvātpersonām par Baltvācu vārdnīcas izdošanu. Feuereisen Westrén-Dollile, 22.08.1927).

⁹⁸ Oskar Masing. Bericht des Arbeitsausschusses für ein deutsch-baltisches Wörterbuch über die ersten sechs Jahre seiner Tätigkeit 1921–1927. Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Riga 1927.

⁹⁹ Paul Ariste. Mälestusi. Koost. Mart Orav. Tartu 2008, lk 159. Wigeti Tartu ülikooli isikutoimik sisaldab sõnaraamatutulist tuttavas stiilis tülikiskumist ajakirjanduse veergudel Tartu ülikooli valitsuse ja dekaan Rahamäega ülikooli töökorralduse ning kokkuhoiumeetmete üle majanduskriisi ajal 1930. Vt EAA 2100-2-1346 (Tartu Ülikool. Wilhelm Wigeti isikutoimik).

Sõnaraamatu koostamine Riias kuni *Umsiedlungini*

Pärast sõnaraamatutüli vaibumist Tartus sõnaraamatu koostamisega enam ei tegeletud. Erinevalt Riia Muinasteaduste Seltsist, mis oli puhtal kujul baltisaksa selts ja selliseks ka jäi, kujunes Õpetatud Eesti Seltsist kümnendi vahetuseks puhteesti teadusselts, kus eelisarendati eesti temaatikat ning baltisaksa keele vastu mõistagi erilist huvi üles ei näidatud. 12. märtsil 1934 otsustas ÕES-i juhatus (koosseisus Julius Mark, Oskar Loorits, Otto Liiv, Johan Köpp, Erik Tender, Julius Mägiste, Marta Schmiedehelm ja Friedrich Puksov) anda GGA-le tagasi Bruiningki poolt kogutud ja koostöö algaasis hea tahte märgina Tartusse saadetud materjalid. Samas pakuti GGA-le lahkesti ka Vasmeri poolt kogutud materjali.¹⁰⁰

Nii jätkati sõnaraamatu materjali kogumist Riias, kuid raske majandusliku seisu tõttu edenes asi visalt, kujunedes lõpuks Masingu ühemehe-ettevõtmiseks. Masingu pidev tegelemine sõnaraamatuga on äramärkimist leidnud ka Riia saksa gümnaasiumi nn õpilaseeposes, kus kõiki õpetajaid kirjeldatakse iseloomulike märksõnadega ning Masingule pühendatud read seostavad teda sõnaraamatu sedelitega: [...] *Masing bei uns erscheint, sein winziges Haupt nur leicht hebend, An den Busen gedrückt das Büchlein in inniger Leibe, Das nur aus Zetteln besteht, Den heiligen teuer verwahrten.* [...].¹⁰¹ 1931 ilmus Masingult pikem uurimus Baltikumis levinud pagaritoodetest ning nende valmistamise traditsioonidest.¹⁰² Samuti ilmus tema sulest väiksemaid kirjutisi sõnaraamatu koostamise ning baltisaksa

¹⁰⁰ EAA 2569-1-168, L 5 (Õpetatud Eesti Selts. Kirjavahetus Balti-Saksa sõnaraamatu materjalide kasutamise asjus 1934).

¹⁰¹ [Masing meie ette ilmut, oma tillukest pead kergelt tõstes. Hingepõhjast tuleva armastusega surub rinnale raamatukest, mis koosneb vaid sedeleist, pühadest, hellalt hoitutest]. Georg Matzkaite. Epos – Das klassische Gymnasium zu Riga 1919–1939. Eine Erinnerungsschrift. Zusammengestellt und bearbeitet von Dietrich A. Loeber. Privatdruck. Hamburg 1970, lk 77.

¹⁰² Oskar Masing. Aus der Backstube. Ein Beitrag zur baltischen Volkskunde (Abhandlungen des Herder-Instituts 1932. Bd. 4, Nr. 3. Heft 4). Hrsg. von der Herder-Gesellschaft zu Riga. Riga 1931.

keele ja kirjanduse kohta.¹⁰³ Masing tegeles intensiivselt ka baltisaksa rahva- ja üliõpilaslaulude ning rahvameditsiiniga, avaldades selleteemalisi uurimusi.¹⁰⁴

1936 ilmus Helsingis soome germanisti Valentin Kiparsky töö *Fremdes im Baltendeutsch*, mis käsitles laenusid baltisaksa keeles. Oma teose eessõnas Masingut *suurimaks elavate kirjas olevaks baltisaksa keele asjatundjaks*¹⁰⁵ nimetanud Kiparsky viibis uurimuse eeltöödel ka Riias, kus ta tutvus Masingu sõnaraamatuarhiiviga, üritades seda oma töös kasutada vaid niipalju, et mitte ette tõtata sõnaraamatu peatsest trükis ilmumisest.¹⁰⁶

Alaliselt kehv majanduslik olukord paranes mõnevõrra 1930ndate teisel poolel, kui Saksamaal poliitilise kliima muutudes tekkis ergas ja kindla suunitlusega huvi välissakslaste vastu. Kümnendi lõpus hakkas Masing poliitilise konjunktuuri paranemise tingimustes saama oma sõnaraamatu jaoks Saksamaalt rahalist toetust. Viimastel aastatel enne sõda võimaldas see tal koguni õpetajatööst loobuda ning tegeleda sõnaraamatu koostamisega vaid professuuri kõrvalt. Toetust jagas *Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft*.

¹⁰³ Oskar Masing. Baltisches Deutsch. – Unser Werk. Hrsg. vom Verbands deutscher Jugend in Lettland 4 (1933), nr 3, lk 62–64; Oskar Masing. Die Katze, ein Zimmermannswerkzeug. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. 931. Sitzung am 25. April 1931, lk 22–24; Oskar Masing. Niederdeutsche Bestandteile in der Umgangssprache der baltischen Deutschen. – Niederdeutsche Welt. Monatsschrift für das niederdeutsche Kulturgebiet 11 (1936), lk 18–20; Oskar Masing. Dichtung und Literatur (der Deutschbalten). – Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Hrsg. von Carl Petersen et al. Bd. II. Lfg. 4. Breslau 1936, lk 234–236.

¹⁰⁴ Oskar Masing. Volkslieder der baltischen Deutschen im 19. Jahrhundert. – Jahrbuch der volkskundlichen Forschungsstelle Bd. 1 (Veröffentlichungen der volkskundlichen Forschungsstelle am Herderinstitut zu Riga, Bd. 6). Riga 1937, lk 67–110; Oskar Masing. Volkslieder aus neuerer Zeit (Volkskundliche Texte. Heft 3. Hrsg. von Lutz Mackensen). Dresden 1934; Oskar Masing. Volksmedizin. (Volkskundliche Texte. H. 9. Hrsg. von Lutz Mackensen). Die lat. Texte verdeutsch von Harald Becker. Dresden 1938, 103 lk.

¹⁰⁵ Valentin Kiparsky. *Fremdes im Baltendeutsch* (Mémoires de la Société néophilologique de Helsinki, 11). Helsinki 1936, 222 lk.

¹⁰⁶ DSHI 100 Masing 14 (Valentin Kiparsky Lore Masingule, 29.12.1950).

Kogu Saksa dialektoloogias valitses enne 1934. aastat pidev raha-puudus.¹⁰⁷ Nii oli sõnaraamatukartelli iga-aastaste koosolekute üheks põhiteemaks ka rahaliste vahendite leidmine trüki- ja muude kulude katteks ning 1925. aastal avaldas Erlangenis toimunud koosolekul kartelli juht prof Wrede pahameelt loodusteaduste eelisfinantseerimise kohta.¹⁰⁸ 1934 sai sõnaraamatukartelli juhiks Mitzka, kes oli *Notgemeinschaft*'i juurde loodud *Reichsgemeinschaft der Deutschen Volksforschung*'i rahvakeelte osakonna juhataja, kel oli sõnaõigus ka finantseeritavate projektide üle otsustamisel. Aastatel 1920–1945 finantseeris *Notgemeinschaft* kokku 513 keeleteaduslikku projekti, ligi pooled neist olid seotud sõnaraamatutega, teisel kohal seisis murdeuurimine, millele eraldatud summad 1930. aastate teisel poolel tõusid kuni 2/3-ni kogusummast.¹⁰⁹ Mõlema eelisrahastatud valdkonna keskmis seisis aga murdesõnaraamatud. Finantseeriti ka muid regionaallingvistilisi ettevõtmisi dialektigeograafiast eksperimentaalfoneetikani.¹¹⁰ Masingu baltisaksa sõnaraamat sai esmakordselt igakuist toetust 1937. aastal. Kui esimesel kolmel kuul oli toetuse suurusks 150 riigimarka, siis aprillist 1937 kuni märtsi lõpuni 1938 oli selleks 200 riigimarka kuus, mida veel aasta jagu pikendati.¹¹¹

Saadud toetus parandas ka Masingu perekonna majanduslikku seisu, mis eriti 1930. aastate alguses oli O. Masingu mitmest töökohast hoolimata kehv. Oma osa nappidest finantsidest võtsid kulutused poja haridusele.¹¹² Ülikoolihariduse saigi vaid poeg Gerhard, kes õppis ajalugu Riias, Marburgis ja Königsbergis ning promoveeriti doktoriks 1933. aastal. Tütar Lenore õppis kullassepaks ning Marianne töötas kantseleiametnikuna. Õppejõu- ja õpetajatöö kõrvalt, rääki-

¹⁰⁷ DSPA I (Kartell der deutschen Dialektwörterbücher. Protokolle).

¹⁰⁸ Samas.

¹⁰⁹ Klaas-Hinrich Ehlers. Staatlich geförderte Dialektforschung 1920 bis 1960. Eine Skizze zur Geschichte der deutschen Dialektologie an Beispielen aus der niederdeutschen Sprachforschung. – Niederdeutsches Jahrbuch 130 (2007), lk 3. [<http://www.kuwi.euv-frankfurt-o.de/de/lehrstuhl/sw/sw1/mitarbeiter/ehlers/GefoerderteDialektologieNiederdeutsch.pdf>](15.09.2008).

¹¹⁰ Samas.

¹¹¹ Berlin Document Center (BDC) (BA RFR. Personalakte Oskar Masing. EWZ-Baltikum E033).

¹¹² FAGvM (IM. 7.10.1933).

mata sõnaraamatust, teenis Masing lisaraha veel korrektuurilugemisega.¹¹³ I. Masing ning tütreid andsid kooliõpilastele ka saksa keele järeleaitamistunde, 1933–1936 võeti korterisse allüürnikke.

Samal aastal Gerhardi promotsiooniga peeti ka lähemate sõprade ja sugulaste seltsis Masingute hõbepulmi.¹¹⁴ Hõbepulmade järel võeti vastu raske otsus klaveri mahamüümiseks, mille eest I. Masing sai endale osta uue talvemantli, mis tema rehkenduste kohaselt oli alles teine talvemantel 25 abieluaasta järel.¹¹⁵ Raha jagus koguni suvemantliks ning nii võis I. Masing rahulolevalt nentida, et *kõige hullem häda rõivastega on möödud ning tal ei tarvitse tänaval oma luitunud mantlis enam seinaveeri mööda käia.*¹¹⁶

Baltisakslaste noore generatsiooni tulevikuväljavaated ei olnud aga just kõige roosilisemad ning need ei paranenud ka pärast Ulmanise valitsuse “Läti lätlastele” poliitilise kursi väljakuulutamist. Veebruaris 1934 kirjutas I. Masing: *Meile, sakslastele ei ole mingit kohta päikese all. Marianne on töötu ja Gerhard, kes täispurjes koju naasis, on juba tiivad longu lasknud siinset väljavaadeteta olukorda nähes.*¹¹⁷ Kuna Saksamaal toimuv lasi tulevikku palju lootusrikkamana paista, tundsid ka Masingud poolehoidu sealse, tasapisi ka Eestis, kuid eriti Lätis kanda kinnitava uue poliitilise suuna¹¹⁸ vastu. Eriti positiivseks pidas I. Masing uusi noori aktiveerivaid algatusi ning võrdles tekkinud meeleolusid 1905. aasta järel kogetud ühtsustunde ning ühis-tegevusega.¹¹⁹ Aprillis 1934 kirjutas ta oma päevikusse: *kuigi noorte inimestele on kõik teed elus edasijõudmiseks suletud, ei heida nad meelt, kuna uus hoog Saksamaal kõiki kaasa haarab. Võitlus erinevate maailmavaadete vahel käib siin [Riias] seda elavamalt, kuna kõik noored inimesed elavad nüüd intensiivsemalt kui kunagi varem.*¹²⁰ Ka

¹¹³ FAGvM (IM. 25.03.1934).

¹¹⁴ Samas (01.01.1934).

¹¹⁵ Samas (05.01.1934).

¹¹⁶ Samas (10.03.1934).

¹¹⁷ Samas (11.02.1934).

¹¹⁸ Baltikumis nimetati seda esialgu *Bewegung* – liikumine, millest siis *bewegt* ehk n-ö “liigutatud” oldi.

¹¹⁹ FAGvM (IM. 03.11.1933).

¹²⁰ Samas.

Lenore ja Marianne viibisid periooditi Saksamaal – seal töötades või tööd otsides.

Mitmesugune lisatöö andis niipalju sissetulekut, et suvel 1934 veedeti kokku kolm nädalat Tartus ja Kambjas pansionaadis.¹²¹ Pärast Tartust naasmist tundus Riia I. Masingule eriti *tolmune, kärarikas ja ebameeldiv*. Tartus olevat kõik olnud *muinasjutuliselt odav, eriti toidudained ja koogid* ning ta tundis rahulolu, et abikaasa Tartus elaval õel Johanna Mariel läheb paremini, kui arvata võis, ning et õde ei pea nälga tundma. Poliitilised vaated olid aga õe ja venna peres kardinaalselt erinevad ning külasoleku jooksul toimus nii mõnigi selleteemaline kokkupõrge. Nimelt kuulus Masingu õde baltisakslaste konservatiivsemasse tiiba, kes polnud uuest *liikumisest* sugugi positiivsel arvamusel. I. Masing leidis Johanna Marie olevat ka Tartu saksa vaimulikkonna liikumisevastase mõju all, kuid resümeeris siis: *veenda teda ei õnnestu, seega räägime muudel teemadel*.¹²²

Oluliselt lootusrikkam olukord püsis kuni 1939. aasta kevadeni. Siis lõppes aga stipendium, mida enam ei pikendatud.¹²³ Septembris 1939 esitas Masing uue taotluse stipendiumi saamiseks, I. Masing sellesse eriti ei uskunud, kuna *Berliinis pole ilmselt nüüd enam raha üle sõnaraamatute jaoks*.¹²⁴ Seepärast otsustas ta hakata kohe allüürnikku otsima. Mainitud taotlusvoor oli Masingule siiski mõneti edukas – vähemalt novembriks ja detsembriks 1939 määrati talle stipendium 250 riigimarka kuus. Tol hetkel finantseeris *Notgemeinschaft* veel 22 murdesõnaraamatu väljaandmist,¹²⁵ neist üheksa puhul jäeti taotlus rahuldamata. Baltisaksa sõnaraamatu summad olid aga vägagi soliidsed, võrreldes teistele sõnaraamatutele määratud summadega, mis kõikusid üldjuhul 120 ja 150 riigimarga vahel.¹²⁶

Baltisaksa sõnaraamat oli aastaks 1939 suhteliselt trükivalmis. Sõnaraamatu märksõnakataloog hõlmas sel ajahetkel 100 000 sedelit. Kogu see materjal tegi kaasa baltisakslaste ümberasumise *Heim*

¹²¹ FAGvM (IM. 07.08.1934).

¹²² Samas.

¹²³ Samas (27.03.1939).

¹²⁴ Samas (03.09.1939).

¹²⁵ DSPA II (Kartell. Hauptfaszikel. Korrespondenz Wörterbuchstipendien).

¹²⁶ Samas.

ins Reich'i 1939. aastal. Sarnaselt teiste baltisakslastega ei jõudnud Masingud Saksamaale, vaid okupeeritud Poola aladele, saades elupaigaks Poznańi.

Lõppvaatus ja uus katse pärast Teist maailmasõda

Masingud jõudsid oma põgenemisteedekonnal 1945 Weimarist lõunas asuvasse Tannroda linnakesse, kuhu jäädi kuni 1947. aastani. 1. jaanuaril 1947 suri Oskar Masing naaberlinna Blanckenhaini haiglas 72 aasta vanuselt, surma põhjusena märgiti *jöuetus (Entkräftung)*.¹²⁷ Perekonnal õnnestus idatsoonist lahkuda sama aasta juunis.¹²⁸

1953 andis Masingu lesk sõnaraamatu käsikirja üle Kesk- ja Ida-Euroopa uurimiskeskusele, Herderi Instituudile Marburgis.

1950ndate lõpul alustas saksa dialektoloogiprofessor Mitzka koos Riias pärit noore germanisti Alfred Schönfeldtiga uue baltisaksa sõnaraamatu koostamist, kogudes materjali üsna analoogiliselt Riias tegutsenud töögrupiga. Toetust saadi Saksa riigilt. Oluline on märkida, et Mitzka jaoks oli tegu vana huvi ülessoojendamisega Teise maailmasõja järgsel ajal – ta oli tegelenud baltisaksa keelega juba Esimese maailmasõja ajal ning jõudnud Saksamaal pärast 1933. aastat teaduse rahastamise otsustajate hulka, olles sealjuures ka murdesõnaraamatute kartelli juht. Paraku lakkas nii lootusrikkalt alanud tegevuse rahastamine mõne aasta pärast ja alates 1960. aastast jäi sõnaraamatuga tegelema üksnes Schönfeldt, kellele see sai omakorda lõpetamata elutööks professuuri kõrval Kieli ülikoolis. Nii jäi baltisaksa sõnaraamatu koostamine kahest katsest hoolimata lõpuni viimata. Ühelt poolt olid takistuseks välised asjaolud, nagu raha- ja ajapuudus. Teisalt oleks sõnaraamatu valmimine ühemeheettevõtmisena ning põhitöö kõrvalt – toonaseid tehnilisi võimalusi silmas pidades – olnud tõeline vägitegu. Samamoodi jäi pooleli Woldemar von Gutzeiti *Wörtertschatz der deutschen Sprache Livlands*

¹²⁷ FAGvM (Sterbeurkunde von Oskar Masing).

¹²⁸ Lenore Masingu suuline teade Reet Benderile. 1. juuli 2007, München. Vrdl ka: LMM (Polizeiliche Abmeldung von Marianne Masing, 5. Juni 1947).

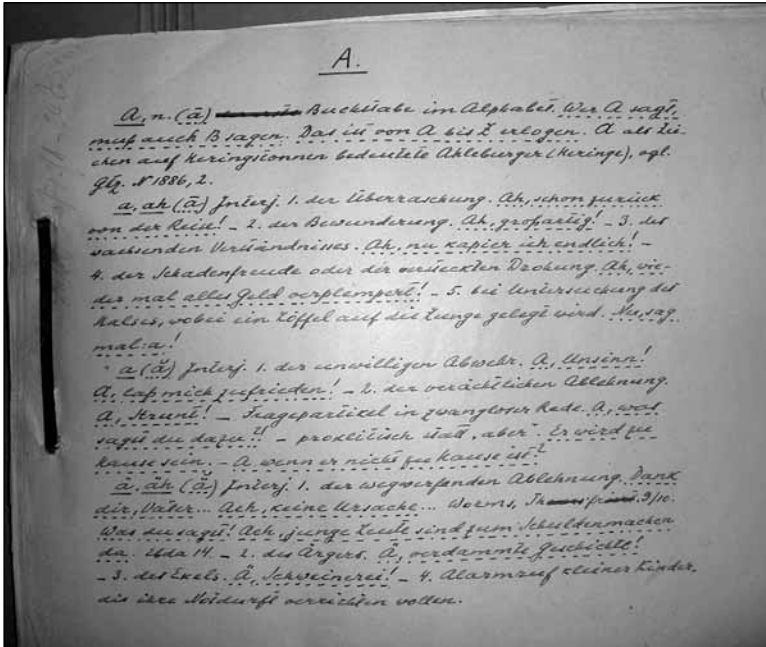

Foto 4. Oskar Masingu “Baltisaksa sõnaraamatu” käsikirja esilehekülj (Marburgi Herderi Instituudi raamatukogu)

(ilmus 1859–1898), mille koostamise taustaolud olid ometi oluliselt soodsamad. Masingu, seejärel Schönfeldti teaduslik sõnaraamat pidi koondama kogu eelneva uurimistöo ja kättesaadava materjali baltisaksa keele kohta ning saama kogu senise selleteemalise uurimistöo tipuks. Püstitatud eesmärk käis aga üle jõu ning taas osutus elujõulisemaks väiksemas mahus populaarteaduslik väljaanne – 1987 ilmus Berend von Nottbecki raamatuke *1001 Wort Baltisch*¹²⁹, mis sündis samuti suures osas vabatahtliku kaastöö põhjal, koostaja vaba aja harrastusena.

Ettekanne 24. septembril 2008 ÕES-i 1304. koosolekul.

¹²⁹ Berend von Nottbeck. 1001 Wort Baltisch. Gesammelt und herausgegeben von Berend von Nottbeck. Köln 1987, 103 lk.

OSKAR MASING UND DEUTSCH-
BALTISCHES WÖRTERBUCH

Zusammenfassung

Die deutsche Sprache im Baltikum als die Sprache einer deutsch-sprechenden Oberschicht hat eine lange Geschichte, die in die Zeit der Kreuzzüge und der Ostkolonisation der Deutschen zurückreicht. Im Laufe einer jahrhundertelangen Entwicklung bildete sich im Baltikum eine auf einer hanseatischen niederdeutschen Schicht basierende und durch estnische, lettische, schwedische, französische und russische Einflüsse bereicherte Variation des Hochdeutschen heraus, die hier bis zur Umsiedlung aller baltischen Deutschen nach Deutschland zu Beginn des Zweiten Weltkrieges im Jahre 1939 bestand. Die Erforschung des baltischen Deutsch begann schon im Zuge der Aufklärung (Bergmann, Hupel) und wurde im 19. und 20. Jh. fortgesetzt (Sallmann, Gutzeit, Suolahti, Ojansuu, Kiparsky, Masing, Mitzka, Hentrich, Schönfeldt). Nach dem Ersten Weltkrieg wurden in Riga (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde) und Dorpat/Tartu (Gelehrte Estnische Gesellschaft) zwei Wörterbuchausschüsse in Leben gerufen, um ein wissenschaftliches, die ganze bisherige Forschung umfassendes Deutschbaltisches Wörterbuch zusammenzustellen. Die Idee für das Wörterbuch stammte von Historiker Hermann von Bruiningk, der die drängende Notwendigkeit der Fixierung der deutschen Sprache im Baltikum unter geänderten politisch-wirtschaftlich-kulturellen Bedingungen sah. Im Laufe der Zeit verschlief die Wörterbucharbeit in Dorpat und nach einem sog. Wörterbuchstreit 1927–1928 wurde die Tätigkeit nur von dem Rigaer Ausschuss getragen. Den Rigaer Ausschuss leitete fast von Anfang an Oskar Masing (1874–1947), Germanistikprofessor des Herder-Instituts, der durch die Beteiligung des Wörterbuchunternehmens am Kartell der deutschen Dialektwörterbücher in der zweiten Hälfte der 1930er Jahre aus Deutschland auch finanzielle Unterstützung erhielt und das Manuskript 1939 fast druckreif werden ließ. Fast die ganze, äußerst umfangreiche Arbeit, ging im Krieg in Posen, wo Masings im

Zuge der Umsiedlung geraten waren, verloren. Der Lebensweg des in Estland gebürtigen Oskar Masings wird aus kulturhistorischer Sicht als ein typisches Beispiel für das Leben seiner Generation dargestellt.

Ein erneuter Versuch, das Wörterbuch zusammenzustellen, wurde in den 1950er Jahren in Deutschland von Walther Mitzka und Alfred Schönfeldt gemacht. Leider blieb auch dieses Wörterbuchunternehmen unvollendet und das gesammelte, umfangreiche Material befindet sich seit 2005 im Archiv des Herder-Instituts – des zentralen Forschungsinstituts für Ostmitteleuropaforschung – in Marburg.

Õpetatud Eesti Selts 1988–2008

Heiki Valk

Õpetatud Eesti Selts alustas tegevust 18. jaanuaril 1838 ning tegutses 1950. aastani – algul saksakeelse, alates 1920. aastate keskpaigast eestikeelse teadusseltsina.¹ Järjepidevalt peeti töökoosolekuid, anti välja aastaraamatut ning monograafiatest ja artiklikogumikest koosnevat toimetiste ja kirjade sarja. 1938. aastal ilmus seltsi toimetuste sarjas (30. kd) juubeliväljaandena kaheköiteline mahukas *Liber Saecularis*. Sama, 1938. juubeliaasta tegemisi kajastav kaheköiteline aastaraamat, mis ilmus 1940, jäi järjepidevalt ilmunud aastaraamatute rea luigelauluks. Küll aga suudeti Saksa okupatsiooni ajal välja anda Armin Tuulse ja Sten Karlingi kapitaalsed monograafiad Õpetatud Eesti Seltsi Toimetiste sarjas (köited 33 ja 34: vastavalt 1942. ja 1943. aastal). Selts oli sunnitud oma tegevuse lõpetama Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi 1950. aasta 28. juuni otsuse kohaselt, mis sündis EKP VIII pleenumi otsuste alusel käivitatud kodanlike natsionalistide vastase kampaania raames. Seltsi varad anti üle riiklikele muuseumidele ja teadusasutustele.

Seltsi taastamine

Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse taastamine² sai võimalikuks Nõukogude Liidu üldise perestroikaegse liberaliseerimise kontekstis. Mõtted realiseerusid järk-järgult 1988. aasta vältel. Seltsi taastamise

¹ Herbert Ligi. Õpetatud Eesti Selts 1838–1950. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1988–1993. Tartu 1995, lk 247–261; Tiit Rosenberg. Teadusseltside osa rahvuskultuuris ja Õpetatud Eesti Selts. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2003. Tartu 2005, lk 268–278.

² Tiit Rosenberg, Maris Pruuli. Õpetatud Eesti Selts 1988–1991. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1988–1993. Tartu 1995, lk 263–264.

idee algatajaks oli geograafiadotsent Ott Kurs, eestvedajaks ajaloo-professor Herbert Ligi. Oluliseks teetähiseks sai 1988. aasta 26. aprillil Tartu ülikooli raamatukogu konverentsisaalis peetud Õpetatud Eesti Seltsi 150. aastapäeva konverents. Koosolek, mille osalejatena oli end kirja pannud 60 inimest, võttis vastu otsuse selts taastada.³ Taastamisotsusele alla kirjutanud arvati taastatava seltsi liikmeskonda. 26. aprilli koosolekul valiti seltsi taastamist korraldav komisjon, kuhu kuulusid Herbert Ligi, Jüri Linnus, Ott Kurs, Harald Peep ja Tiit Rosenberg. Juba varem oli seltsi taastamise mõtet toetanud Tartu ülikooli nõukogu.

10. oktoobril 1988 toimus Tartu ülikooli nõukogu saalis teine Õpetatud Eesti Seltsi taastamiskoosolek, kus arutati põhikirja projekti ning võeti vastu olulises osas vanale põhikirjale tuginev uus põhikiri. Valiti 8-liikmeline juhatus, mille esimeheks sai Herbert Ligi. 21. oktoobril 1988 registreeris Tartu Linna Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitee Õpetatud Eesti Seltsi põhikirja, tunnistades seltsi kui juriidilise isiku õigusi. Sellega oli selts taastatud nii *de facto* kui ka *de jure*. Seltsi esimene korraline ettekandekoosolek toimus 22. novembril 1988 ning oli pühendatud oma esimese esimehe – Friedrich Robert Faehlmanni 190. ja Oskar Kallase 120. sünniaastapäevale.

Taastatud seltsi tegevus

Taastatud selts asus täitma oma põhikirjajärgseid ülesandeid – edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, eesti keelest ja kirjandusest ning eestlaste asustatud maast.⁴ Tegevustoetust sekretärasjaajaja töö tasustamiseks (0,5 kohta) saadi esialgu Tartu ülikooli rektorilt. 1999. aasta 3. veebruari üldkoosoleku otsuse alusel tehti seltsi põhikirjas mõned redaktsioonilist laadi parandused, mis tulenesid 1998. aastal vastu võetud Eesti Vabariigi mittetulundusühingute

³ Õpetatud Eesti Seltsi taasasutamise ürik. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1988–1993. Tartu, lk 262.

⁴ Käesolev ülevaade rajaneb seltsi iga-aastastel tegevusaruannetel, juhatuse koosolekute protokollidel ja seltsi koosolekutest osavõtu registreerimisraamatul (nn suurel raamatul).

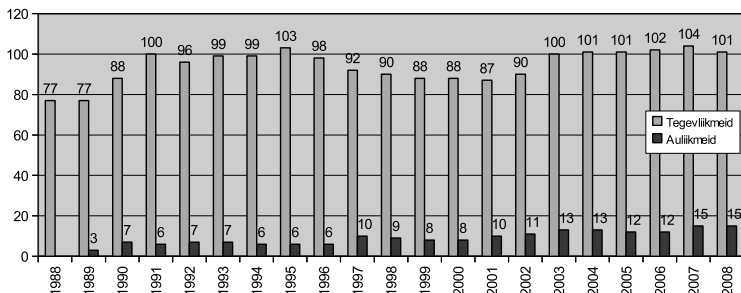
seadusest. 12. septembril 1999 kanti selts tulumaksuvabastusega mittetulundusühingute ja sihtasutuste registrisse. 14. veebruarist 2000 on selts registreeritud Haridusministeeriumis teadus- ja arendusasutusena.

2000. aastal pakkus Eesti Teaduste Akadeemia seltsile assotsieerumise võimalust – selle staatuse olid juba varem omandanud mitmed teised teadusseltsid. Assotsieerumine kiideti heaks 2001. aasta 16. jaanuaril toimunud seltsi aastakoosolekul ning 23. jaanuaril 2001 kirjutati alla assotsieerumisleping. Viimane kohustab seltsi koostöök, aruandluseks ja infovahetuseks; lühiaruanne seltsi tegevusest avaldatakse Teaduste Akadeemia Aastaraamatus. Assotsieerumise tulemusena osaleb selts ka TA-ga assotsieerunud teadusseltside nõukogu töös. Assotsieerumise tulemusena hakkas selts saama Teaduste Akadeemialt rahalist toetust (esialgu 95 000 krooni aastas, 2008. aastal oli toetuse suurus 110 000 krooni). See toetus võimaldab katta sekretär-asjaajaja palgakulud, on suureks abiks aastaraamatu väljandmisel ning aitab osaliselt katta ka konverentside korraldamisega seotud ja muid, jooksvaid kulutusi. Konverentside ja aastaraamatute jaoks on järjepidevalt toetust taotletud Eesti Kultuurkapitalilt ja Tartu Kultuurkapitalilt.

2002. aasta jaanuarist on internetis olemas seltsi kodulehekülj (www.ut.ee/OES). 2003. aastal tehti katse luua seltsi Tallinna sektsioon, kuid oodatust väiksema huvi tõttu jäi see idee realiseerumata. Niisiis seondub seltsi tegevus valdavalt Tartu ja Tartu Ülikooliga. Ka enamik seltsi liikmetest on tartlased.

Liikmeskond ja juhatus

Seltsi liikmeskond on alates taasasutamisest püsinud sajakonna inimese piires. 2008. aasta lõpu seisuga oli seltsil 101 liht- ja 15 auliiget (Jn 1). Viimaste hulka kuulusid Gabor Bereczki, Kalervo Hovi, Lembit Jaanits, Torkel Jansson, Ain Kaalep, Ott Kurs, Silvia Laul, Aleksander Loit, Helmut Piirimäe, Gert von Pistohlkors, Toivo Ülo Raun, Huno Rätsep, Seppo Zetterberg, Vilma Trummal ja Ants Viires.

Jn 1. *Õpetatud Eesti Seltsi tegev- ja auliikmete arv 1988–2008. Liikmete arv on toodud aasta lõpu seisuga.*

Taastamisjärgsel ajal on seltsi esimeesteks olnud Herbert Ligi (1988–1990), Tiit-Rein Viitso (1991–1993), Jüri Linnus (1994–1995), Tiit Rosenberg (1995–2007) ja Heiki Valk (alates 2008. aasta algusest). 2008. aastal kuulusid juhatusse veel aseesimees Tiit Rosenberg ja raamatukoguhoidja Kersti Taal, samuti Tiiu Jaago, Arvo Järvet, Ken Kalling, Art Leete, Marju Luts-Sootak, Arne Merilai, Marten Seppel ning Tõnu-Andrus Tannberg.

Juhatuse koosseis (Tabel 1) püsis esimestel taastamisjärgsetel aastatel 1988–1991 suuremate muudatusteta. “Ligi-aegse” juhatuse raudvara moodustasid Tiit-Rein Viitso, Tiit Rosenberg, Ott Kurs ja Jüri Linnus, Ela Martis ja Kaja Noodla. Seltsi esimehe surm tõi kaasa ka muudatuse juhatuse koosseisus. 1992. aastal lisandus juhatusse neli uut liiget: Kersti Taal, Epp Lauk, Paul Hagu ja Heiki Valk; vanast juhatusest jätkasid Tiit Rosenberg, Ott Kurs, Jüri Linnus ja Tiit-Rein Viitso. Hiljem on seltsi juhatuse töös vähemalt viie aasta vältel osalenud veel Tõnu-Andrus Tannberg (12 aastat), Tiiu Jaago (11 aastat), Ken Kalling (9 aastat), Peeter Järvelaid (6 aastat) ja Art Leete (5 aastat).

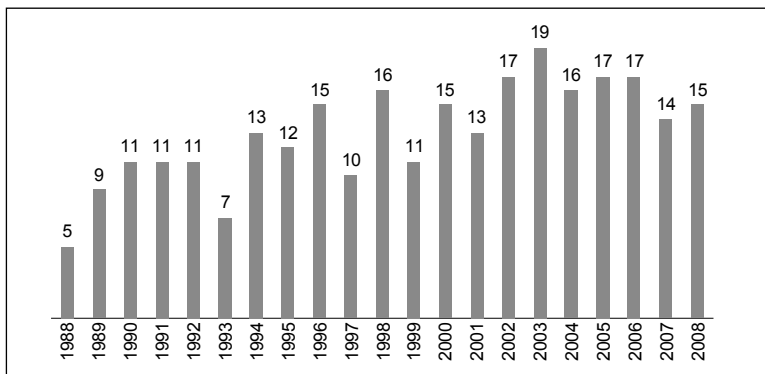
Seltsi jooksvat tegevust, ettekandekoosolekute korraldamist ja protokollimist ning teabe levitamist on korraldanud sekretär-asjaajaja, kelle kohuseid täitis aastail 1988–1991 Maris Pruuli, 1991. aasta aprillist aasta lõpuni Kristi Metste, 1996. aasta veebruarist 2001. aasta jaanuarini Leelo Padari ja 2001. aasta märtsist kuni 2002. aasta oktoobrini Katrin Kello. Edasi, kuni käesoleva ajani on seda tööd

Tabel 1. *Õpetatud Eesti Seltsi juhatus 1988–2008 (tabelis kajastuvad enam kui 3 aastat ametis olnud juhatuse liikmed).*

	Tiit-Rein Viitso	Jüri Linnus	Tiit Rosenberg	Ott Kurs	Ella Martis	Kaja Noodla	Kersti Taal	Helki Valk	Epp Lauk	Paul Hagu	Tiu Jaago	Tõnu-Andrus Tamberg	Kaur Althoa	Ken Kalling	Peeter Järveld	Art Leete	Mariju Luts-Sootak
1988	x	x	x	x	x	x											
1989	x	x	x	x	x	x											
1990	x	x	x	x	x	x											
1991	x	x	x	x	x	x											
1992	x	x	x	x			x	x	x	x							
1993	x	x	x	x			x	x	x	x							
1994		x	x	x			x	x	x	x							
1995		x/-	x	x			x	x	x	x	x						
1996			x	x			x	x	x		x						
1997			x	x			x	x	x		x	x					
1998			x	x			x	x	x		x	x					
1999			x	x			x	x	x		x	x	x				
2000			x	x			x	x	x			x	x	x	x		
2001			x	x			x	x	x			x	x	x	x		
2002			x	x			x	x	x			x	x	x	x		
2003			x	x			x	x	x			x	x	x	x		
2004			x	x			x	x			x	x	x	x	x	x	
2005			x	x			x	x			x	x		x	x	x	x
2006			x				x	x			x	x		x		x	x
2007			x				x	x			x	x		x		x	x
2008			x				x	x			x	x		x		x	x

teinud Kadi Grichin (2005. aastast Kass), 2007. ja 2008. aastal koos Janet Laidlaga. 2003. aastast on Kadi Kass pärast raamatupidamiskursusi võtnud üle raamatupidaja kohustused (varem Endel Jaanus).

Seltsi juhatuse koosolekud on toimunud keskeltläbi neli korda aastas. Neid peeti esialgu Toomel, Tartu ülikooli ajalookateedrite ruumides (praegu TÜ Ajaloo Muuseum), 1994.–1995. aastal ülikooli peahoones Klassikalise Muinasteaduse Muuseumis, alates 1996. aastast Lossi 3 õppehoone IV korrusel – Tiit Rosenbergi kabinet-seminariruumis (ruum 421). Viimastel aastatel on kasvanud juhatuse sisese e-posti vahendusel toimuva suhtluse osa: mitmed jooksvad küsimused leiavad lahenduse e-kirjavahetuse käigus.

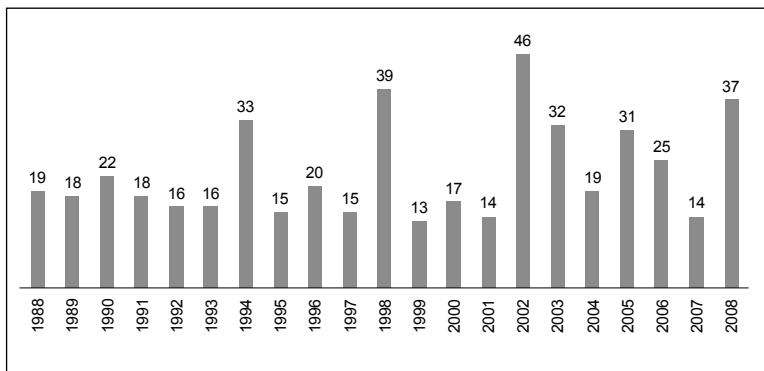

Jn 2. Õpetatud Eesti Seltsi töökoosolekute arv 1988–2008.

Töökoosolekud, tegevuslugu ja üldised arengud

Seltsi tegevus taastamisjärgse 20 aasta vältel on olnud järjepidev.⁵ Peamiseks tegevusvormiks on olnud ettekandekoosolekud, mis toimuvad kolmapäeviti algusega kell 16.15. Aastatel 1988–2008 peeti kokku 274 töökoosolekut (Jn 2), kusjuures 2008. aasta viimane koosolek kandis üldjärjestuses numbrit 1308. Esialgu leidsid koosolekud aset Toomel TÜ Ajaloo Muuseumi ruumides, peamiselt konverentsisaalis, aastail 1994–1995 Klassikalise Muinasteaduse Muuseumis, alates 1995. aastast tänaseni toimuvad nad aga Lossi 3 õppehoone IV korruse auditooriumites (esialgu peamiselt nr 404, alates 2008.

⁵ Tiit Rosenberg, Maris Pruuli. Õpetatud Eesti Selts 1988–1991. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1988–1993. Tartu 1995, lk 263–272; Kadi Grichin, Heiki Valk. Õpetatud Eesti Seltsi tegevus 1994–1999. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1994–1999. Tartu 2002, lk 333–343; Tiit Rosenberg, Heiki Valk. The Learned Estonian Society in 2000 and 2001. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2000–2001. Tartu 2003, lk 244–248; Heiki Valk. Õpetatud Eesti Seltsi tegevus 2002. aastal. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2002. Tartu 2004, lk 336–338; Heiki Valk. Õpetatud Eesti Selts 2003. aastal. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2003. Tartu 2005, lk 296–299; Heiki Valk. Õpetatud Eesti Selts 2004. ja 2005. aastal. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005. Tartu 2006, lk 353–355; Heiki Valk. Õpetatud Eesti Seltsi tegevus 2006. aastal. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2006. Tartu 2008, lk 268–272; Heiki Valk. Õpetatud Eesti Seltsi tegevus 2007. aastal. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2007. Tartu 2008, lk 221–223.

Jn 3. *Õpetatud Eesti Seltsi töökoosolekutel peetud ettekannete arv 1988–2008.*

aastast nr 427 – seal leiduva arvutiprojektori tõttu). Aasta tähtsaim koosolek on 18. jaanuari paiku⁶, üldreeglina sellele lähimal kolmapäeval toimuv aastakoosolek, mil lisaks seltsi esimehe poolt peetavale ettekandele kuulatakse ära juhatuse ja revisjonikomisjoni aruanne ning valitakse uus juhatuse ja revisjonitoimkond. Kui esialgu ulatus aruandeaasta aastakoosolekust aastakoosolekuni, siis alates 2004. aastast ühtib aruandeaasta kalendriaastaga.

Ettekandekoosolekute arv aastas on jäänud 10–15 piiresse (Jn 2), seltsi tegevuse kõrgajal, aastatel 2002–2006 16–19 vahemikku (rekordarv koosolekuid oli 2003. aastal). Seltsi tegevus algab tavaliselt septembri teisel nädalal ning kestab maikuu keskpaigani. Koosolekud toimuvad enamasti kahepäevase rütmiga, kuid vahel, sõltuvalt aja sobivusest esinejatele ja ettekannete olemasolust, ka tihedamini või harvemalt. Ligikaudu ühe kuu pikkune paus on detsembri keskpaigast jaanuari keskpaigani, kuid mõnikord algab tegevus juba enne aastakoosolekut.

Kõige sagedamini peetakse koosolekul üks, ligikaudu tunni aja pikkune ettekanne, vahel hõlmab koosolek ka kaks temaatiliselt seotud ettekannet. Aastas 1–2 korda toimuvad konverentsid ja/või

⁶ Esimesel tegevusperioodil toimus aastakoosolek 18. jaanuaril. Kaasaegses kiiremas ja aja pikemat planeerimist eeldavas elurütmis on otstarbekamaks kujunenud nädalapäevapõhine lähenemine.

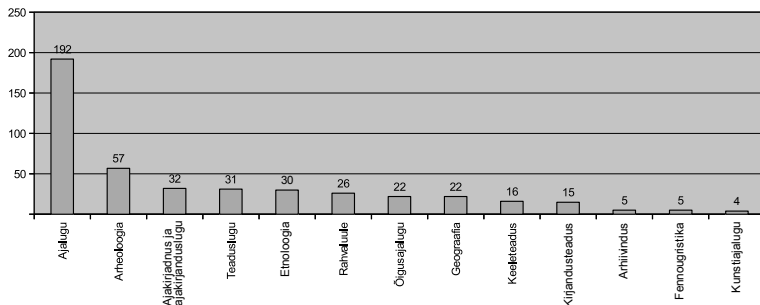
Tabel. 2. Õpetatud Eesti Seltsis peetud ettekannete temaatika 1988–2008.

	Ajalugu	Atheoloogia	Ajalajandus ja selle ajalugu	Teaduslugu (õigusajalugu)	Etnoloogia	Rahvalaule	Geograafia	Õigusajalugu	Keeleteadus	Kirjandusteadus	Ahtiivindus	Fennougristika	Kunstilugu	Emilised kristumused	Politika	Geneetika	Pedagoogika	Demograafia	Juuridika	Sotsiaaltöö	Teatriugu	Baltica/Estica	Raamatukogundus	Usiteadus	Usundilugu	Kokku	
1988	8		1	1					2	1																13	
1989	10			5			1	2																			18
1990	8			6	1	1		2	1						2												21
1991	8	2	2	2	2	2				4			1														23
1992	4	3		2	4	2			1																		16
1993	5		3		2	4			2																		16
1994	7	6		1	1	8	4		2		3											1				33	
1995	2	3			3	2	2						1								1	1					15
1996	7		8		1	1		1	1	1	1	3															23
1997	3	6	1			1	1	1	1					2													15
1998	13	9	2	1	4	2	1	2		2	1		1	1													39
1999	6	1	1		4		1			1																	14
2000	6	1	3	2	1		1		1					1	1												17
2001	6	3				1	1		1	1						1											14
2002	25		4		1		2	10		2						1								1			46
2003	10	2	1	8	2		2	1		3																	29
2004	6		1	1	1	1	2		2	1		1					1					1					17
2005	19	2		1	2		1		1	1		1					1	1	1	1							30
2006	14	2	5		1	1		1																	1		25
2007	9	1				1	1	2																			14
2008	16	16					2	1	1								1										37
Kokku	192	57	32	30	30	26	22	22	16	15	5	5	4	3	3	2	2	1	1	1	1	1	2	1	1	1	475

mitme ettekandega ettekandepäevad, mis on tihti seotud mingi ajaloosündmuse aastapäeva või kultuuritegelase sünniaastapäevaga, peetakse sageli koos mõne teise seltsiga. Ettekannete keskmine arv aastas on 22,8, püsides konverentsita aastatel keskeltläbi 15–20 piires (Jn 3), kusjuures üldise arenguna on mitme ettekandega koosolekuid jäänud aja jooksul vähemaks. Konverentside toimumise korral on ettekannete arv kuuel aastal ulatunud üle 30. Esinemisvõimalust pakutakse ka noorematele uurijatele – doktorantidele ja silmapaistvaid tulemusi saavutanud magistrantidele.

Ettekannete teemavaldkonnad hõlmavad erinevaid teadusi, valdavalt humanitaariat (Jn 4; tabel 2). Domineerib ajalugu, millega seostub aastatel 1998–2008 peetud 475 ettekandest 192 (40,4%). Järgnevad arheoloogia (57), teaduslugu (53, sh õigusajalugu 22), žurnalistika (32), etnoloogia (30), folkloristika (26), geograafia (22), keeleteadus

Õpetatud Eesti Selts 1988–2008

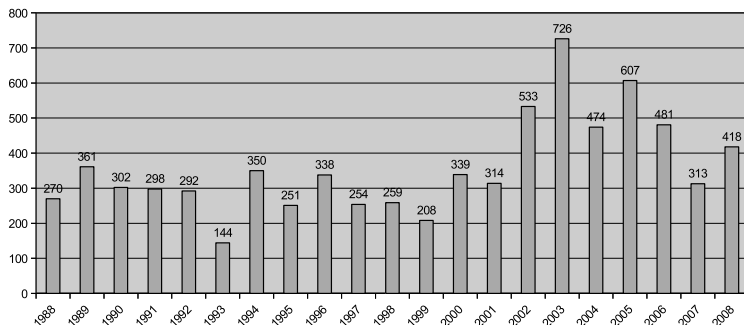

Jn 4. Õpetatud Eesti Seltsis peetud ettekannete temaatika 1988–2008. Koondülevaade. Tabelis kajastuvad enam kui kolme ettekandega erialad.

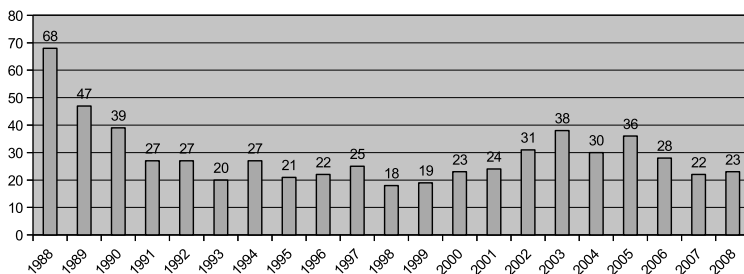
(16), kirjandusteadus (15), arhiivindus ja fennougristika (5), kunstiajalugu (4), etnilised küsimused ja poliitika (3), geneetika, pedagoogika ja *Baltica/Estica* (2) ning juriidika, demograafia, sotsiaaltöö, teatrilugu, raamatukogundus, usuteadus ja usundilugu (1). Esitatud arvud kajastavad siiski vaid kõige üldisemaid tendentse, sest ettekanded paiknevad sageli eri teadusalade piirimaadel ja mitmeidki neist on võimalik liigitada ka teise eriala alla. Ettekannete hulka ja temaatikat on mõjutanud asjaolu, et mitmetel erialadel tegutsevad teisedki tugevad humanitaarseltsid (nt Emakeele Selts, Akadeemiline Rahvaluule Selts, Geograafia Selts, Akadeemiline Ajalooselts) – nende puudumisel oleksid vastavad erialad ilmselt veelgi tugevamini esindatud.

Ettekandekoosolekute külastajate koguarv on jäänud aastate lõikes enamasti 300–400 kuulaja vahemikku (Jn 5), keskmiselt on ühel koosolekul osalenud 20–30 inimest (Jn 6).⁷ Koosolekute külastatavuse kõrgaeg jääb aastas 1988–1990, mil ühel kokkusaamisel osales keskmiselt 68, 47 ja 39 inimest. Rohke kuulajaskonnaga olid ka aastatel 2002–2005 peetud koosolekud, mil keskmine osalejate

⁷ 1988. aasta osas on arvandmed toodud nelja koosoleku põhjal viiest. 20. detsembril TÜ aulas toimunud F. R. Faehlmanni 190. sünniaastapäevale ja ÕES-i 150. asutamisaastapäevale pühendatud koosolekul viibinute kohta andmed puuduvad, kuid ka see üritus oli rahvarohke. Nende andmete lisamisel suureneks osavõtjate absoluutarv veelgi.

Jn 5. Õpetatud Eesti Seltsi ettekandekoosolekul osalenute arv 1988–2008.

Jn 6. Õpetatud Eesti Seltsi ettekandekoosolekul osalenute keskmine arv 1988–2008.

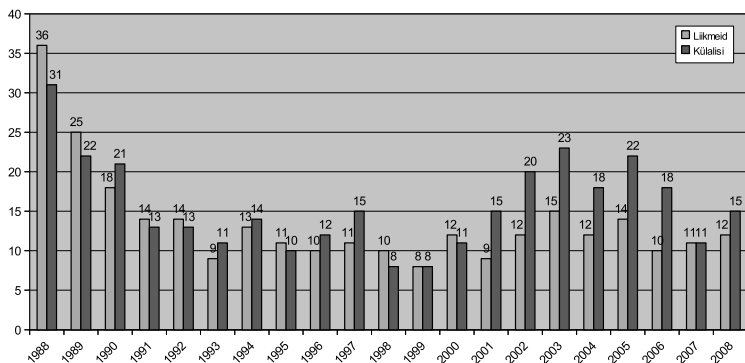
arv jäi 30 ja 38 vahemikku. Seltsi liikmete ja külaliste suhtarv on üldreeglina olnud mõnevõrra külastajate kasuks (Jn 7).⁸

Konverentside temaatika on suures osas seotud tähtpäevadega. 1998. aasta detsembris toimunud konverents, mis oli pühendatud seltsi taastegutsemise 10. aastapäevale⁹, andis erialade kaupa ülevaate eesti rahvusteaduste hetkesisust. 2002. aastal tähistati konverentsiga Georg Friedrich von Bunge 200. sünniaastapäeva. 2003. aastal oli

⁸ 1988. aastal loeti seltsi liikmeteks kõik kahel asutamiskoosolekul (26. aprill ja 10. oktoober) viibinud ja võeti lisaks neile vastu veel neli liiget.

⁹ Tiit Rosenberg. Kümme aastat Õpetatud Eesti Seltsi taastamisest. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1994–1999. Tartu 2002, lk 236–239.

Õpetatud Eesti Selts 1988–2008

Jn 7. *Õpetatud Eesti Seltsi liikmete ja külaliste arvu vahekord töökoosolekutel 1988–2008.*

Õpetatud Eesti Selts 21. mail Tartus peetud Eesti Teaduste Akadeemiaga assotsieerunud teadusseltside ühiskonverentsi “Teadusseltside osa Eesti rahvusliku identiteedi kujundamisel ja säilitamisel” peakorraldajaks. 2005. aastal peeti 1905. aasta revolutsiooni meenutav konverents “100 aastat ülemaalisest rahva-asemike koosolekust Tartus”. 2008. aasta aprillis toimunud rahvusvaheline konverents “Linnused ja võimukeskused Läänemere ruumis 11.–13. sajandil” tähistas professor Evald Tõnissoni 80. sünniaastapäeva. Sama aasta 24. oktoobril peeti Toomel konverents, mis oli pühendatud Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse taastamise 20. aastapäevale, Herbert Ligi 80. sünniaastapäevale ja Georg Julius Schultz-Bertrami 200. sünniaastapäevale (Jn 8).

Seltsi kahekümneaastase taastegevuse vältel on olnud nii tõusu kui languseaegu. Tegevusperioodi algust, aastaid 1989–1991 iseloomustab suurem intensiivsus: aastate lõikes keskmisest mõnevõrra suurem koosolekute ja osavõtjate arv. Esialgne kõrgseis taandus pärast Herbert Ligi surma; aastail 1992–1993 jäi koosolekuid ja ettekandeid vähemaks. Tegemist on kahtlemata ka Eesti seltsiliikumise ajaloo üldise arengukäigu peegeldusega: iseseisvuse taastamise eelsele ja järgsele ühiskondliku aktiivsuse kõrgajale järgnes tagasimineku. Üldise taandumisega kaasnesid rahalised raskused, mistõttu aastatel 1992–1995 puudus seltsil palgaline sekretär-asjaajaja. Erinevalt mitmetest ühiskondlikest organisatsioonidest, kelle tegevus 1990. aastate

Jn 8. Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse taastamise 20. aastapäevale pühendatud konverents Toomel.

algupoolel lakkas, suutis selts kriisiajal, vaatamata huvi vähenemisele, säilitada tänu oma esimehele Jüri Linnusele järjepidevuse ning kriisist välja tulla. Rahaliseks tagasilöögiks sai aga Tartus tegutsenud ERA-panga pankrott 1998. aasta oktoobris. Seltsil jäi pankra küllaltki suur Kultuurkapitalilt saadud rahasumma – 32 100 krooni. Need asjaolud pidurdasid ka teise aastaraamatu väljaandmist.

Uus kõrgaeg seltsi tegevuses saabus aastail 2002–2005. Taas ulatus aastane koosolekute arv üle 16, peetud ettekannete arv oli nelja aasta kohta keskel läbi 32, jäädes 19 ja 46 vahemikku. On ilmne, et väljakujunenud tegevusvaldkondi silmas pidades tegutses selts neil aastatel oma võimete ülempiiri lähistel. Viimaseid aastaid iseloomustavad mõneti väiksemad näitajad, kuid selts toimib igati stabiilses rütmis.

Väljaanded

Seltsi tegevuse üheks väljundiks on olnud aastaraamatu väljaandmine. Aastaraamatu põhiosa moodustavad artiklid, mis põhinevad seltsi töökoosolekutel peetud ettekannetel. Kaastöid võib esitada

kas täiemõduliste, viiteaparatuuriga teadusartiklitenä või siis ettekande 1–2 leheküljelise lühikokkuvõttenä, kui esineja ei soovi täismahus artiklit koostada, vaid soovib seda avaldada mujal, või on seda aastaraamatu käsikirja valmimise ajaks juba teinud. Aastaraamat sisaldab ka ülevaadet seltsi tegevusest.

Aastaraamatu väljaandmine on toimunud vahelduva eduga. Lisaks algaastate rahalistele raskustele oli pikka aega probleeme ka artiklite kättesaamisega. Tekkinud nõiarings ei stimuleerinud raamatu ilmumise viibimine autoreid käsikirju esitama, kaastööde puudumine pidurdas omakorda väljaandmisprotsessi. Kaastööde vähesuse tõttu liideti aastaraamatu esimese ja teise köite materjalid ühte kogumikku, mis hõlmab aastaid 1988–1993 ning ilmus 1995. aastal. Ka järgmine aastaraamat, mille ilmumist pidurdas trükirahade jäämine ERA-panka, hõlmab viie aasta pikkust ajavahemikku (1994–1999). Edaspidi saavutati aastaraamatu ilmumisel suurem regulaarsus: see on vahelduvalt hõlmanud kord kahe (2000–2001; 2004–2005), kord ühe aasta (2002; 2003) materjali. Alates 2006. aastast on aastaraamat koostatud ühe aasta põhjal, kusjuures väljaande maht pole vähenenud. Sihiks on võetud, et jooksva aasta ettekannetel rajanev aastaraamat ilmuks järgmise aasta lõpuks ja saaks esitletud aastakoosolekul. Alates 2007. aastast ilmub aastaraamat uues kaanekujunduses ja kõvakaanelisena, välja on kujunenud kindel ja tegus toimetus.

Muudest, ebaregulaarselt ilmuvatest väljaannetest on seltsi taastegevuse vältel ilmunud monograafiaid hõlmavas Õpetatud Eesti Seltsi kirjade sarjas Ott Kursi *Etnilisi vähemusi ajas ja ruumis* (kd 6, 1998) ja *Maateadusest Eestis. Geograafiast ja geograafidest 20. sajandil* (kd 8, 2007), samuti Silvia Lauulu *Rauaaja kultuuri kujunemisest Eesti kaguosas* (2001) (kd 7).

Õpetatud Eesti Seltsi toimetiste sarja 35. köitena on ilmunud Friedrich Georg von Bunge juubelikonverentsi kogumik *Tundmatu Friedrich Georg von Bunge* (2006) ning 36. köitena Muinsuskaitseameti peadirektori Agne Trummali mälestusele pühendatud raamat *Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse* (2007).

Õpetatud Eesti Seltsi väljaandena on vastavalt 2003. ja 2005. aastal ilmunud Eesti ajaloo üldkäsitluse IV ja VI köide, ilmumas on V köide.

Seltsi toetaval osalusel on ilmunud veel ajaloo professor Sulev Vahtre pühendusteos *Muinasja loojangust omariikluse läveni* (2001) ning ajaloodoktor Silvia Lauulu juubelikogumik *Etnos ja kultuur*. Alates 2001. aastast on Õpetatud Eesti Selts tegelenud ka Eesti ajaloo bibliograafia koostamisega.

2008. aastal alustas selts stipendiumi väljaandmist oma aastaraamatus ilmunud artiklite eest. Esimese, 2500 krooni suuruse stipendiumi pälvis juhatuse üksmeelse otsusega seltsi taastamise mõtte algataja ja kauaaegne juhatuse liige Ott Kurs – aastail 2001–2007 avaldatud artiklite eest. Edaspidi saab stipendiumi väljaandmise aluseks viimase aastaraamatu parim artikkel. Stipendiumikonkursi tulemus kuulutatakse välja aastakoosolekul.

Seltsi varad

Taasiseseisvunud Eestis toimunud restitutsioonipõhine omandireform lõi õigusliku aluse ka 1950. aastal seltsilt sunniviisiliselt võõrandatud varade tagastamiseks.

Esimese esimehe Herbert Ligi eestvedamisel saadi Teaduste Akadeemia raamatukogust 1990. aasta kevadel tagasi seltsi raamatukogu võõrkeelse kirjanduse osa koos sedelkartoteegiga ja vahetusfond, st seltsi väljaannete tiraažide realiseerimata osa – kokku umbkaudu 30 000 köidet. Esialgu paigutati Tartusse tagasi toodud raamatud Toomele, TÜ Ajaloo Muuseumi Morgensterni saali, kus köited seisis mõnda aega rahapuuduse tõttu lahti pakkimata. Aastatel 1996–1998 koliti ja deponeeriti raamatud Tartu Ülikooli raamatukokku, kus köited puhastati ja kataloogiti, milleks saadi toetust Tartu Kultuurkapitalilt. Raamatukogu on täienenud ka seltsi liikmete annetustest. Suurim neist on kunstiteadlase Tiina Nurga ligikaudu tuhandet köidet hõlmav peamiselt kunstialane raamatukogu – omanik kinkis selle seltsile 1990. aastal. Raamatute otstarbekamat kasutatavust ja õppetööks paremat kättesaadavust silmas pidades paigutati see Lossi 3 asuvasse TÜ kunsti-ajaloo kabineti raamatukokku.

Seltsi arhiivi Tallinnasse viidud osa – 41 säilikut aastaist 1921–1950 – tagastati 1990. aastal ja liideti seltsi arhiivifondi põhisoga Eesti Ajalooarhiivis.¹⁰

1993. aastal tagastati Ajaloo Instituudist seal asunud seltsi väljaannete illustratsioonide tinaplaadiga trükiklotside kogu. See anti hoiule TÜ Ajaloo Muuseumi.

Seltsi arheoloogiakogud (Jn 9), mis hõlmavad tsaariaegseid leiude ja ulatuvad kuni aastani 1914, tagastati Tartu Ülikooli ja Ajaloo Instituudi vaheliste, vanade arheoloogiakogude omandiküsimuses peetud läbirääkimiste tulemusel. 1950. aastal suleti Tartus lisaks Õpetatud Eesti Seltsile ka arheoloogia õppetool ning seltsi muinasleiud koos Tartu Ülikooli arheoloogiakogudega, kuhu need olid deponeeritud, anti üle Ajaloo Instituudile. Läbirääkimiste käigus otsustati kompromisslahendusena, et seltsi kogud tagastatakse Tartusse, aastail 1920–1950 moodustunud Tartu Ülikooli arheoloogiakogu jääb aga Tallinna. Arheoloogiakogu esimene osa (peamiselt Lätist pärinevad leiud) tagastati Tartusse 2000. aasta märtsis, teine, Eestist pärit leiude hõlmav osa aga 2001. aasta oktoobris. Kolimisele eelnenud inventuuri käigus ilmnes, et vaatamata mitmele kolimisele (alguses Tartust Tallinna, Estonia puiesteel asuvasse Teaduste Akadeemia instituutide hoonesse, sealt edasi Rüütli tänavale Ajaloo Instituudi uutesse ruumidesse) on kogu peaaegu sajabrotsendiliselt säilinud. Leiud paigutati TÜ arheoloogia kabineti hoidlaruumi Lossi 3

Jn 9. Õpetatud Eesti Seltsi vanad arheoloogiakogud Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti hoidlas.

¹⁰ EAA f 2569.

õppehoone nullkorrusel. Seltsi kogud koosnevad valdavas osas juhuheidudest ja täpsemalt dokumenteerimata leiukontekstiga leidudest, kuid annavad samas esindusliku läbilõike Eesti ja ka Läti arheoloogilisest materjalist.

Õpetatud Eesti Seltsi mündikogu, samuti arheoloogiakogudega samasse numeratsiooni kuuluv hõbeesemete kogu säilivad osapoolte kokkuleppe kohaselt deposiidina Ajaloo Instituudis. Nende kogude Tallinna jätmise põhjuseks oli asjaolu, et mõlemal juhul hakanuks leidude Tartusse toomine pärssima nende põhjal toimuvat teadustööd.¹¹ Niisiis arvestati, et mainitud kogud on Tallinnas haaratud aktiivsesse teaduskäibesse ja korrastamisprotsessi, Tartus aga vastava uurimisteamiga tegelevad spetsialistid puuduvad. Samas on tsaariaegsed juhuleidud Tartu Ülikoolile niihästi esinduslikuks õpekoguks kui ka uue, alates 1990. aastal loodud ja kiiresti täieneva arheoloogiakogu oluliseks ja tervikut “kontsentraadiga” märgatavalt rikastavaks koostisosaks.

Arheoloogiaalane tegevus

Seltsi taastamisjärgset perioodi iseloomustab alates 1990. aastate keskpaigast arheoloogiaalane tegevus. Alates 1999. aastast kuni 2007. aastani toimusid Viljandi Linnavalitsuse tellimusel iga-aastased probleemuringud Viljandi Lossimägedes (tööde rahastamine katkes 2008. aastal majandussurutise tõttu). Kaevamised leidsid aset nii linnusevaremete ja Valuoja vahele jäävas Lossimägede piirkonnas, kus paikneb Viljandi vanim, muinasaegne asustuskeskus, kui ka seoses ordulinnuse varemete konserveerimisega.¹² Ordulinnuse varemete

¹¹ Hõbeda- ja mündikoguga on vahetult seotud kahe Ajaloo Instituudi töötaja – fondide osakonna juhataja Ülle Tamla ja mündikogu hooldaja Mauri Kiudsoo – uurimisteemad.

¹² Viljandi muinaslinnust puudutavate kaevamiste bibliograafia koondülevaade, vt Evald Tõnisson, Heiki Valk, Arvi Haak. Viljandi muinaslinnus. – Eesti muinaslinnuste kataloog. E. Tõnisson: Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus nr 20. Tartu-Tallinn 2008, lk 277 (275–277). Ordulinnuse kaevamiste kohta vt ka: Arvi Haak. Archaeological investigations at the Late Iron Age settlement site of Hunt-augu and at the castle of the Teutonic Order in Viljandi. – Archaeological Fieldwork in Estonia 2001. Tallinn 2005, lk 89–101 ja seal viidatud kirjandus; Arvi Haak, Heiki Valk. Archaeological investigations of medieval and post-medieval Viljandi.

alal on prooviuuringud toimunud peatselt konserveerimisele minevates müüristikulõikudes: šurfide ja proovikaevanditega on tehtud kindlaks müüride rajamissügavus ja vundamentide seisukord ning selgitatud kultuurkihi iseloomu ja dateeringut.

Kaevamiste käigus pole Viljandi muinaslinnuse 13. sajandi alguse ristisõdade aegset, aga ka 12. sajandi kultuurkihti senini õnnestunud avastada. Alumise kultuurkihiladestuse moodustab omaaegsel looduslikul alusmullal lasuv viikingiaegne, käsitsikeraamikat sisaldav kultuurkiht, mille ülaosa (kohati ka kiht tervikuna) on järsult ja sirgepinnaliselt ära lõigatud. Kohe viikingiaegse kihi või selle jäänuste peal paikneb pinnas, mis pärineb konvendihoone keldrite kaevamiselt. Et konvendihoone on ehitatud millalgi 13. ja 14. sajandi vahetuse paiku, on 11.–13. sajandi kultuurkihti mäe pealispinna tasandamise käigus mäeplatoolt ilmselt eemaldatud. Ka 13. sajandi teise poole kultuurkihti on õnnestunud leida vaid ühest kaevandist konvendihoone kagunurga idaküljel.

Lossimägede-taguses piirkonnas toimunud kaevamistel on uurimistööd keskendunud järveoru kaldaplatoost kõrgemale ulatuvatele küngastele – Pähklimäele, Musumäele ja Suusahüppemäele. Ilmneb, et küngaste kaldaplatoost kõrgemale ulatuv osa on inimtekeline ja koosneb asulakoha teisaldatud kultuurkihist. Arheoloogiliste leidude kõrvutamine Henriku Liivimaa kroonika teadetega¹³ viitab sellele, et pinnasekuhjatised pärinevad 1223. aasta augustist ja et tegemist on Viljandi linnuse piiramise ajal ehitatud kiviheitemasinate alusplatvormide jäänustega. Kokkukuhjatud pinnas, mis koosneb viikingiaegse ja hilismuinasajaegse asulakoha kultuurkihist, sisaldab rohkesti nii asulaleide kui ka piiramisaegseid ammunooleotsi. Ilmneb, et Suusahüppemäel on vahetult enne 1223. aasta vallutust

– Archaeological Fieldwork in Estonia 2001. Tallinn 2002, lk 91–104 ja seal viidatud kirjandus; Arvi Haak. Archaeological investigations of the castle ruins and at Pikk Street in Viljandi. – Archaeological Fieldwork in Estonia 2000. Tallinn 2001, lk 108–116 ja seal viidatud kirjandus; Arvi Haak, Riina Juurik. Archaeological investigations in Medieval Viljandi: the Castle and its surroundings. – Archaeological Fieldwork in Estonia 2006. Tallinn 2007, lk 85–98.

¹³ Henriku Liivimaa kroonika. Tõlk. Richard Kleis. Toim. ja komment. Enn Tarvel. Tallinn 1982, XXVII: 2.

paiknenud väike lühiajaline asustusüksus, mis on hävinud ristsõdijate rünnaku tulemusena.

Selts on Viljandis ja mujal Lõuna-Eestis läbi viinud ka mitmeid arheoloogilisi päästekaevamisi: aastal 2006 Saverna lähistel, Liivi sõja ajast pärit Palutaja aarde leiukohas¹⁴, aastal 2007 Karksi ordu-linnuses¹⁵ ja aastal 2008 Tartu Toomkiriku varemetes¹⁶ ning Alt-Laari asulakohal Konguta vallas Tartumaal¹⁷. Välitööde tulemused on publitseeritud ingliskeelsena iga-aastases kaevamistulemuste ülevaates *Archaeological Fieldwork in Estonia / Arheoloogilised Välitööd Eestis*. Viljandi probleemkaevamiste tulemused on eestikeelsena avaldatud ka Viljandi Muuseumi aastaraamatus.

Kokkuvõtteks

Tagasisivaade Õpetatud Eesti Seltsi taastamisjärgsele, 20 aasta pikkusele tegevusperioodile näitab, et vaatamata teatud tõusu- ja mõõna-aegadele iseloomustavad seltsi tegevust stabiilsus ja järjepidevus. Korrapäraselt toimuvad ettekandekoosolekud, ka aastaraamat on saavutanud iga-aastase ilmunisrütmi. Teaduste Akadeemiaga assotsieerumine on aidanud tagada suurema kindlustunde – seda nii aastaraamatu väljaandmist kui alaliselt toimivat tugistruktuuri silmas pidades. Selts on andnud oma panuse Eesti maa ja rahvaga seotud teadmiste edendamisse ja aidanud hoida akadeemiliste traditsioonide järjepidevust Eestis. Loodetavasti suudab ta seda ka edaspidi.

Ettekanne 24. oktoobril 2008 Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse taastamise 20. aastapäevale, Herbert Ligi 80. sünniaastapäevale ja Georg Julius Schultz-Bertrami 200. sünniaastapäevale pühendatud konverentsil.

¹⁴ Heiki Valk, Tõnno Jonuks. The Hoard of Palutaja from the Time of the Livonian War. – Arheoloogilised välitööd Eestis. *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2006. Tallinn 2007, lk 223–232.

¹⁵ Heiki Valk, Martin Malve. Archaeological supervision work in the outer bailey of Karksi castle. – *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2007. Tallinn 2008, lk 121–126.

¹⁶ Martin Malve, Heiki Valk. Archaeological Excavations in Tartu Cathedral. – *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2008. Tallinn 2009, lk 141–150.

¹⁷ Anti Lillak, Heiki Valk. Rescue excavations on the Alt-Laari settlement site, Tartumaa. – *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2008. Tallinn 2009, lk 65–71.

THE LEARNED ESTONIAN SOCIETY IN 1998–2008

Summary

The activities of the Learned Estonian Society (*Õpetatud Eesti Selts*, *Gelehrte Estnische Gesellschaft*), founded in 1838 and closed in 1950 in the context of fighting “bourgeois nationalism”, were re-started in 1988, in the general context of the liberalization of the Soviet Union. The aim of the Society is to advance knowledge about the past and present of the people of Estonia, about the Estonian language and literature, and the land populated by the Estonians. In 2001, the Society became associated with the Estonian Academy of Sciences. The association means co-operation and exchange of information.

The membership of the Society has constantly been approximately 100 people; the number of honorary members was 15 in 2008. The main activity of the Society is organizing meetings with presentations, as well as organizing conferences. The total number of events of both types has been 274 from 1988–2008 (the average number of meetings is some 10–15 per year). In that period, 475 presentations took place (i.e. on the average 22.8, usually 15–20 per year).

The presentations comprise mostly humanities, whereby history makes approximately 40%, archaeology 12%, history of different humanities 11%, journalism 7%, and ethnology 6% of the total number of presentations. The number of people visiting the meetings has been around 300–400 per year; the average number of participants in the meetings is 20–30 people. Among the participants the number of non-members has exceeded the number of the members of the Society.

The Society publishes its Yearbook (*Aastaraamat*, *Sitzungsberichte*) and irregularly appearing Proceedings (*Toimetised*, *Verhandlungen*), which are volumes of articles, and Letters (*Kirjad*, *Schriften*), which are monographs. Also volumes IV–IV of the new edition of the History of Estonia (*Eesti ajalugu*) are publications of the Society.

Property reform laid a foundation for regaining the Society’s former properties, which were nationalized in 1950. From the library of the Academy of Sciences in Tallinn books in foreign languages were

returned to the Society in 1990 and re-located to the library of the University of Tartu. A part of the archives of the Society was returned from the Academy of Sciences and joined with the rest of it in the Historical Archives of Estonia. The archaeological collections from the Czar Period were returned to the Society in 2000 and 2001 and were deposited among the archaeological collections of the University of Tartu (the collection of coins and the collection of silver remain still deposited in the Institute of History in Tallinn).

Since 1999 the Society has been involved in archaeological excavations, carrying out mainly problem-based excavations in the town of Viljandi, as well as some rescue excavations.

In general, the work of the Society can be characterized by a rather great stability. Its activities were most considerable in the years 1989–1991 and 2002–2005, while 1992–1993 can be regarded as a temporary crisis time.

Georg Julius Schultz-Bertram – baltisaklasena eestlaste seas

Kersti Taal

*Eesti rahva hinge, seda on ta nii sügavasti tundnud,
kui vaevalt ükski teine mitte-eestlane. Martin Lipp.¹*

1838. aasta jaanuaris kirjutas noor Georg Julius Schultz-Bertram emale: *Venemaal muide tahaksin teenida ainult niipalju, et ma oma eluõhtu saaksin veeta Tallinnas, kus mu põrm saaks puhkama vaaride põrmude naabruse ja kus ma oma armastatud eestlaste valgustamiseks paljugi ära teha tahaksin.*² See soov jäi tema elu juhtmõtteks surmani. Kaasasündinud õiglustunne aitas Schultz-Bertramil üle olla tolleaegsest seisuslikust ellusuhtumisest ja pidada eestlasi võrdväärseteks sakslastega. Tema rahutu ja püsimatu iseloom ning fantaasiaküllane mõttelend sünnitasid ideid ja plaane, mida vaid vähesed mõistsid ning enamik utopia valda kuuluvaks pidas.

Schultz-Bertrami isiku kohta levis halvustavaid kuulujutte juba tema eluajal ja ka hiljem on teda peetud osaliseks sündmustes, milles ta kuidagi osaleda ei saanud. Heinrich Rosenthal on süüdistanud teda kui ülemtsenorit 1879. aastal *Sakala* ilmumise peatamises kaheksaks kuuks,³ ometigi suri Schultz-Bertram juba 1875. aasta mais Viinis.

Kes oli see mitmekülgsest andekas – kirjanduses, muusikas ja kunstis – mees, kes tundis end lapsest peale koduselt eestlaste seas, ning kelle kohta on Friedrich Reinhold Kreutzwald öelnud: *Dr. Schultz*

¹ Martin Lipp. Dr. Bertram Schulzi mälestuseks. – Postimees 1908, nr 16, 2. oktoober.

² Georg Julius von Schultz-Bertram. Balti idealisti kirjad emale. Tartu 2003, lk 40.

³ Heinrich Rosenthal. Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inimpõlve vältel. Mälestusi aastatest 1869–1900. Tartu 2004, lk 196.

*on geenius, kel kõik õnnestub, mida ta ette võtab, ainult kahjuks puudub tal vastupidavus.*⁴

Eluloost⁵

Georg Julius Schultz, kirjanikunimega Bertram, sündis 22. septembril (4. oktoobril) 1808. aastal Tallinnas Toomkiriku ülempastori Christian Timotheus Schultzi ja Torma pastori tütre Caroline Charlotte Schultzi (Asveruse) perekonnas teise pojana. Isa suri, kui Georg oli alles seitsmekuune, ja ema asus elama Torma pastoraati oma vanemate juurde. Vanaisa Franz Gotthilf Friedrich Asverus (1747–1818) oli sündinud Weimaris ja tulnud Liivimaale 1774. aastal, kus sai 1775. aastal Torma-Lohusuu koguduse õpetajaks ning hiljem ka Tartu praostkonna praostiks.

Nii mööduski Georgi lapsepõlv Peterburgi viiva postitee ääres Tormas. Postiteel oli ilmselt oluline osa poisi maailmavaate kujunemisel – suur maailm jõudis ka väiksesse Liivimaa külla. 1816. aastal õnnestus tal lapsena näha isegi Preisi kuningat. Täismeheas kogus ta kõike, mis seotud kroonitud peade läbisõitude või koguni peatustega Tormas.

Alghariduse sai ta koos vend Moritziga kodus vanaisa juures ning gümnaasiumi astumiseks valmistusid nad Lüganuse pastoraadis. 1823–1826 õppisid vennad Tallinna Toomkoolis. Moritz valis sõjaväelase elu ja siirdus edasi õppima Peterburi Keiserlikku Suurtükiväekooli, Georg aga unistas universaalsest haridusest ning otsustas meditsiini kasuks, kuigi hilisem elu sundis teda selles valikus kahtlema, kuna takistas kirjatööle pühendumist. Isa ja vanaisa elukutse jätkamisest polnud huvitatud kumbki vend.

1826. aastal sai Schultz-Bertramist Tartu Ülikooli arstiteaduskonna üliõpilane, sama aasta lõpus astus ülikooli ka Kreutzwald.

⁴ Kreutzwald Kölerile. 21.[–26.] juunil 1866. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. VI. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele 1862–1882. Tallinn 1979, lk 146.

⁵ Lähemaid elulokäsitlusi vt: Ylo M. Pärnik. Dr. Georg Julius von Schultz (Dr. Bertram). Läbilõige ühe Balti idealisti maailmavaatest Eesti kultuuriloo üldpildis. Tartu 2006; Ylo M. Pärnik. Dr. Bertrami “Wagien” kui autori vaimne autoportree ehk kuidas baltisaksa literaat mõtles ja ütles. Käsikirjaline uurimus. Torma 2008.

Ülikooli lõpetas Schultz-Bertram 1834. aastal ja kaks aastat hiljem kaitses doktoridissertatsiooni plastilisest ninakirurgiast (*Quaedam ad rhinoplasticen*. Dorpat 1836). 1834. aastast töötas ta prosektorina Tartu Ülikooli anatoomikumis, kuid juba 1836. aasta sügisel sai temast koduarst kindral Uvarovi juures Smolenski kubermangus. Töö- ja palgaolud Smolenskis Holmis olid igati soodsad, kuid kohalik kliima ei mõjunud tervisele kuigi hästi ja nii naasis ta 1839. aasta sügisel Holmist lõplikult. Neil aastail õppis ta põhjalikult tundma vene külaelu ja rahvameditsiini: tuli tal ju ravida ka lihtsaid talupoegi. 1860. aastal ilmusid *Inlandis* ja hiljem ka äratrükina tema meditsiinilised külajutud.⁶ Tal tuli Holmis elades ravida kohalikku bandiitide pealikut Triška Rasboinikut ja koguni päästa tema elu – arstieetika ei lubanud tal keelduda aitamast. Schultz-Bertram vaikis oma patsiendist ja röövlid ei ülitanud arsti ega tema kaaskonda.⁷

Aastail 1841–1842 reisis ta koos sõjaväelasest venna Moritziga mööda Euroopat, peatudes pikemalt Itaalias. 1842. aasta suvel jõudis ta tagasi Peterburgi, kuhu vend oli saabunud juba varem. Kuigi selleks ajaks oli Schultz-Bertram veendunud, et tulevikus peavad talle teed rajama kirjanduslikud anded, mitte aga kirurgiateadmised, asus ta siiski tööle meditsiini alal. 1843. aasta märtsis nimetati ta Keiserliku Teaduste Akadeemia Anatoomiamuuseumi konservaatoriks, kellena töötas 1848. aastani – tema ülemuseks oli aga Karl Ernst von Baer. Nikolai Pirogovi kutsel, kellega ta oli juba Tartus tutvunud, töötas ta aastail 1845–1857 ka prosektorina Meditsiinilis-Kirurgilise Akadeemia Anatoomia Instituudis, lisaks veel arstina Peterburi Mineraalveeasutuses. 1845. aasta 24. mail abiellus Schultz-Bertram andeka pianisti Theodora von Unzeriga. Järgmise kuue aasta jooksul sündis perre viis last: Ella, Lydia, Pauline, Marie ja Robert Bobby, neist Marie suri

⁶ Medicinische Dorfgeschichten. – Das Inland 1860, nr 34, 22. august, vg 617–625; nr 35, 29. august, vg 633–642. Episoden aus dem Leben Trischka's des Rasboiniks. – Das Inland 1860, nr 37, 12. september, vg 665–676; nr 38, 19. september, vg 690–694; nr 39, 26. september, vg 701–734; nr 40, 3. oktoober, vg 726–734; Medicinische Dorfgeschichten aus dem Innern Rußlands. Dorpat 1860. Episoden aus dem Leben Trischka's (des Rasboiniks). Fortsetzung der medicinischen Dorfgeschichten. Dorpat 1860.

⁷ Balti idealisti kirjad, lk 48–50.

lapsena, Ellast sai kuulus pianist ja helilooja – Ella Schultz-Adajewsky (1846–1926).⁸ Aastail 1856–1859 viis õnnelik juhust Schultz-Bertrami taas välismaale – Demidovite saatjana, mis kindlustas talle ka hiljem Demidovitelt pensioni. Peterburgi tagasi tulles hakkas ta aastal 1860 välja andma ajalehte *St Petersburgers Monatsblatt*, kuid tema lootused ei täitunud lehetellijate vähesuse tõttu. 1862. aasta kevadest kuni 1864. aasta maini elas ta Tormas ema juures, kus oli tal võimalus rakendada oma arstiteadmisi talurahva heaks. Ta asutas Torma haigete raviks polikliiniku ja tegi seal umbes tuhat suuremat ja väiksemat silmaoperatsiooni. Suitsuses rehetares elamine ei mõjunud eestlaste silmadele kuigi hästi. Naiste silmadega oli lugu kehvem, sest nende tööd olid tubasemad. Ta püüdis levitada ka hügieenilaseid teadmisi ja õpetada kohalikele lihtsamaid meditsiinilisi võtteid silmahaiguste raviks.⁹ 1864. aastal läks ta tagasi Peterburgi ning 1867. aastal sai ta tsensori koha. Milline oli tema osa eestikeelse kirjanduse, eriti näitekirjanduse tsensorina, on kahjuks põhjalikumalt uurimata.

Viimaseks välisreisiks jäi Schultz-Bertramil sõit Austriasse, kus ta haigestus ning suri Viinis 16. mail 1875. Ta maeti Viini luterlikule Matzleindorfi kalmistule. Tema viimane soov – *Laske vähemalt mu süda Tormasse viia, et ta mu armsate eestlaste seas oleks!*¹⁰ – jäi omastel täitmata.

Schultz-Bertram ja Õpetatud Eesti Selts

Õpetatud Eesti Seltsi asutamisest 1838. aasta jaanuaris sai Schultz-Bertram teada ilmselt *Inlandi* kaudu. 1839. aasta suvel kirjutas ta avalduse seltsi astumiseks. Noor Schultz-Bertram jagas igati vastasutatud seltsi põhikirjalist eesmärki *edendada teadmisi eesti rahva minevikust*

⁸ Schultz-Bertrami järeltulijate sidemed Eestiga pole katkenud. Pojapojapoeg Jürgen von Schultz (1924–2000) oli üks neist, kes aitas Eestisse, sealhulgas TÜ raamatukokku vahendada väliskirjandust 20. sajandi 2. poolel. Ka tõi ta Eestisse (Tartu Ülikooli raamatukokku ja Kirjandusmuuseumi) koopiad vaarisa viimastest senini trükitud teostest “Varavaatja.”

⁹ Ella von Schultz-Adajewsky. Dr. G. J. v. Schultz-Bertram. Biographisch-literärische Skizze. – *Baltische Monatschrift* 1896, lk 225–226.

¹⁰ Balti idealisti kirjad, lk 335.

ja olevikust, keelest ja kirjandusest ning eestlaste asustatud maast. Just sel ajal kirjutas ta emale, et tahab eestlaste valgustamisega tegelda.

Schultz-Bertram viibis Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul tõesõnaliselt ainult kaks korda – 6. septembril ja 4. oktoobril 1839. 6. septembril võeti ta Õpetatud Eesti Seltsi liikmeks koos Alexander ja Hermann Graf Igelströmi, Keila pastori C. G. Ficki ja H. J. Holmbergiga Helsingist. Samal, 4. oktoobri koosolekul viibisid veel Friedrich Robert Faehlmann, seltsi esimees Carl Heinrich Gehewe, sekretär Dietrich Heinrich Jürgenson, prof Georg Friedrich Bunge, hilisem Õpetatud Eesti Seltsi esimees prof Alexander von Hueck, Carl Christian Masing, prof Friedrich Kruse, pastor Johan Samuel Boubrig, eestlasest kooliõpetaja Nikolai Mühlberg, ülemõpetaja Peter Preis ja Ludwig Preller.¹¹ 1839. aasta suvel oli Schultz-Bertram käinud Helsingis ja sealt *Kalevala* kaasa toonud.

Ilmselt *Kalevalast* mõjutatuna pidas Schultz-Bertram oma sütitava kõne 4. oktoobril 1839. Tema esinemisest kiirgas usku eesti rahva tulevikku ja loomupärasesse jõusse. Ta rääkis, et allasurutud rahva ärkavale teadvusele avaldab ülendavat mõju teadasaamine oma ajaloolisest olemasolust ja suurusest. Rahva valgustamise ja taassünni edendamiseks lausus ta oma tuntud sõnad: *Anname rahvale eepose ja ajaloo ja kõik saab võidetud! Teise jaoks on materjali küllalt koos, esimese jaoks kogudem seda veel.*¹²

Hiljem on meenutatud, et kuulajad, eriti Faehlmann ja A. von Hueck olid räägitust elektriseerunud ja kirjutasid vaimustuses epistleid. Faehlmann olevat just siis võtnud endale eluülesandeks Kalevipoja muistendite laialipillutatud osad tervikuks ühendada.

Schultz-Bertrami esitatud idee tundus vist aga niivõrd utopiilisena, et *Inlandis* ilmunud koosoleku ülevaates piirduti vaid mainimisega, et sõna võttis ka Schultz-Bertram.

Kuigi Schultz-Bertram hiljem koosolekul ei osalenud – see oli ka võimatu, sest Tartusse sattus ta harva –, oli ta siiski seltsis tehtavaga

¹¹ EAA 2569-1-10, L 8 (Õpetatud Eesti Seltsi koosolekute protokollid).

¹² [G. Schultz-Bertram. Ettekanne Kalevipoja kohta Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul oktoobris 1839.] – Fr. R. Kreutzwald. Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega. II. Tallinn 1963, lk 133.

kursis ja saatis ka kirju. Ülevaated seltsi koosolekutest ilmusid nädalalehes *Inland* 1863. aastani ja nii said ka väljaspool Tartut elavad liikmed seltsis toimunust teada. Näiteks kirjas Õpetatud Eesti Seltsi sekretärile Emil Sachssendahlile 3. juunist 1850 soovitas Schultz-Bertram liikmeks võtta vennad Karellid: muusikaõpetaja Carl Friedrich Karelli (1791–1857) ja keisriarst Philipp Karelli (1806–1886) ning Nikolai Pirogovi ja Alexander Theodor Middendorffi.¹³ Pole teada, kas seda ettepanekut üldse arutati (juhatuse protokolle sellest ajast pole). Kreutzwald oli oma kirjas sekretär E. Sachssendahlile pahane, miks Schultz-Bertrami poolt soovitatud liikmeid vastu ei võetud. Õpetatud Eesti Seltsi liikmeks ja koguni auliikmeks valiti vaid Philipp Karell 1859. aastal.

Schultz-Bertram saatis ka oma töid seltsi toimetistes avaldamiseks, kus need kahjuks ei ilmunud. Kreutzwaldi kirjavahetusest selgub, et ta oli 1851. aastal saatnud seltsi sekretärile Sachssendahlile tagasi kolm Schultz-Bertrami kirjutist, mida tema arvates võiks toimetiste järgmises vihikus päris heaks augutäiteks tarvitada. Küllap olid kaastööd nõrgavõitu, sest Kreutzwald lisis, *et niisuguses koguteoses iga märkus, mis eesti rahva kohta käib, omal kohal on, peaks toimetuses aeg-ajalt kas või üksi seepärast ka nõrgemat kaastööd vastu võtma, et mitte kellelegi põhjust anda kaebamiseks, nagu oleks tema pakutud veeringuke ära põlatud.*¹⁴ 1853. aasta 23. veebruari kirjas sekretär Sachssendahlile palub Kreutzwald jällegi Schultz-Bertrami saadetisi mitte kahe silma vahele jätta.¹⁵ Ka sama aasta märtsis kirjutas Kreutzwald Sachssendahlile Schultz-Bertrami kaastöö asjus, arvates, et Schultz-Bertram ei saada enam midagi uut ja põrnitseb seepärast, et selts omal ajal tema laulude kogu aastate viisi oma arhiivis viljatult vedeleda laskis, kuni ta ise need viimaks tagasi nõudis.¹⁶ Nii polegi Õpetatud Eesti Seltsi

¹³ EKM EKLA ÕES M.A. 168:5. Kõik neli meest kuulusid ta tutvusringkonda. Ilmselt oli Schultz-Bertram mõnigi kord osaline Middendorffi salongiõhtutel.

¹⁴ Kreutzwald Sachssendahlile. [24. veebruaril 1851.] – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. II Kirjad A. H. Neusile, E. Schssendahlile ja teistele 1847–1866. Tallinn 1956, lk 262.

¹⁵ Kreutzwald Sachssendahlile. [23. veebruaril 1853.] – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. II, lk 304.

¹⁶ Kreutzwald Sachssendahlile. 15. märtsil 1853. – Samas, lk 309.

väljaannetes ilmunud ühtki Schultz-Bertrami kirjatööd, küll aga ilmus 1862. aasta aastaraamatus Kalevipoja sāngi joonistus. Őpetatud Eesti Seltsi raamatukogus on kaart Torma-Lohusuust, kus on joonistatud vōi āra mārigitud Kalevipoja muistenditega seotud paigad (*Archāologisch-Topographische Karte von dem Kirchspiel Torma-Lohusu statistischen- u. geologischen Erlāuterungen*, 1866 entworfen von Dr. G. Schultz).

Schultz-Bertrami ettekanne Kalevipoja teemal 4. oktoobril 1839 ei olnud esimene, kuna sama aasta veebruaris oli juba Faehlmann rāākinud Kalevipoja muistenditest, kuigi veel mitte eeposest. Tundub mōneti kummaline, et Kalevipojast 1840. aastail Őpetatud Eesti Seltsis peaaegu ei rāāgitud. 1847. aastal pidas vaid prof Friedrich Kruse ettekande *Über einen Kallewi- oder Linna mäggi bei Torma auf dem Gute Terrastfer*. Ka aastaaruannetes *Kalevipoja* teemat ei käsitletud. Kalevipoja muistendite pōhjal eepose kirjutamine oli pigem Faehlmanni kui Őpetatud Eesti Seltsi ettevōtmine ja küllap olidki kōik lootused pandud Faehlmannile.

Kalevipoja vāljaandmine

Őpetatud Eesti Seltsis tōstatus eepose kūsimus uuesti pāevakorda pārast Faehlmanni surma. Kui suur oli eepose valmimisloos Schultz-Bertrami osa?

Martin Lipp on arvanud, et just Schultz-Bertram oli see, kes *Kalevipoja* sūnniloos Kreutzwaldi toetas, kui tasasel mehel tahtis julgus kaduda, ning tōi talle oma varaaidast uut materjali.¹⁷ 1925. aastal kirjutas Matthias Johann Eisen: *Kalevipoja suhtes on Eesti rahvas Bertramile oma jao tānu vōlgu*.¹⁸ August Annist on arvanud, et eesti eepose mōtte sūnnis on suur osa Schultz-Bertrami puhtisiklikul entusiasmil,¹⁹ ja et eepose ligi ũks viiendik vōi isegi neljandik ehitusmōtiividest on sellega liidetud Schultz-Bertrami abil.²⁰

¹⁷ M. Lipp. Dr. Bertram Schultzi mālestuseks.

¹⁸ Matthias Johann Eisen. Dr. Bertram. † 16. mail 1875. – Postimees 1925, nr 131, 16. mai.

¹⁹ August Annist. Fr. R. Kreutzwaldi “Kalevipoeg”. Tallinn 2005, lk 432.

²⁰ Kalevipoeg. I, lk 47.

Kalevipoja muistendid huvitasid Schultz-Bertrami tõesti kogu elu. 1857. aastal kirjutas ta emale, et *suurimat rõõmu annab mulle töö, mille aineks on pärimused Kalevipojast, vana-eesti kangelasest.*²¹ Ka Krimmi sõja ajal sõjakoledest kirjutades mõtles Schultz-Bertram eesti rahvalauludest, paludes emal leida võimalikult palju muisten-deid, eriti Kalevipoja ning ta vendade kohta.²²

Kreutzwaldi suurimaks abiliseks saanud Schultz-Bertram nägi oma vaimusilmas ilmselt kogu aeg *Kalevipoega* ülimalt suurejooneli-sena. 1857. aastal oli Kreutzwald sunnitud Carl Reinthalile²³ kurtma: *Eesti rahvuslikku eepost luua, – nagu dr. Schultz seda nõuab, – see mõte oli mulle võõras, seepärast ei tohtinud ma naeruväärset kõlavat passust – (“eesti rahvuslik eepos”) – tiitellehele jätta, vaid kirjutasin selle asemel tõtt mööda:*

*Kalevipoeg
üks ennemuistene eesti jutt.*²⁴

Kahe mehe koostöösse *Kalevipoja* koostamisel ei suutnud mõra lüüa ka Schultz-Bertrami 1859. aasta 16. novembri *Inlandis* ilmunud retsensioon,²⁵ mis mõjus justkui pikselöögina ajal, mil töö oli esitatud Demidovi auhinna saamiseks. Retsensioonis süüdistas ta Kreutzwaldi selles, et eeposes on segamini aetud vanast ja uuemast ajast pärit muistendid, et tegemist on justkui tüüpilise Liivimaa mõisa maga-siaidaga, mille ehitusel on kasutatud naabruses olevate varemete osi. Kõlama jäi, et keelt on valitsetud imeteldavalt, aga ainest ei valitse autor mitte ja tõlge on tihti ainult kirvetöö.

Kreutzwald vastas kirja teel juba 24. novembril: *Sinu surmaotsus minu raiskuläinud poja kohta on mul läbi loetud ja kõrva taha kirju-tatud! Kuigi nõder isasüda esimesel silmapilgul kaunis raskesti*

²¹ Balti idealisti kirjad, lk 167.

²² Samas, lk 137.

²³ Carl Reinthal (1797–1872), pastor Rõuges, hiljem ametnik Tartus. ÕES-i asuta-jaliige ja esimees 1850–1853. Tõlkis saksa keelde “Kalevipoja” laulud 1–15.

²⁴ Kreutzwald Reinthalile. 17. märtsil 1857. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. II, lk 497.

²⁵ Die Estensage vom Kalewipoeg in ihrer neuen Gestalt. – Das Inland 1859, nr 46, 16. november, vg 879–884.

*puudutatud oli, ei leia ma ometigi ühtki pehmendavat asjaolu, mis mind võiks armu paluma ahvatleda. Aitäh kõuekärgatuse eest, sest kui ma uimastusest toibunud olin, kukkusid minulgi otsekui soomused silmade eest, ma suutsin asju jälle õigesti näha ja neid võltsimatul kujul ära tunda. Kirja lõpetas ta lootuses, et karm arvustus ei ole sõprus-sidet lõdvendanud, sest tõtt kõnelev sõber on enam väärt kui kaks-kümmend tosinat silmakirjalikku kelmi.*²⁶

Peagi algas kahe mehe koostöö eepose saksa keelde tõlkimisel, sest Reinthali tõlkega polnud kumbki rahul. Esimesed katsetused olid edukad – Kreutzwald oli Schultz-Bertrami tõlkest vaimustuses. Reinthal polnud originaali vaimust üldsegi aru saanud, aga Schultz-Bertram suutis tõlkida nii, et rahvapärane öietolm üheltski lehekeselt polnud maha pühitud. *Kalevipoja* algteksti muutmisel püüdis Kreutzwald igati arvestada Schultz-Bertrami nõuandeid, et teost täiuslikumaks muuta. Omavahelises kirjavahetuses arutlesid kaks meest pidevalt selle üle, mida veel lisada või hoopiski välja jätta, kusjuures Schultz-Bertram oli sageli lisamaterjali saatjaks. Kreutzwald polnud ka kiitusega kitsi. Nii saigi Schultz-Bertramist eepose 16.–20. laulu tõlkija.

1861. aastal ilmus Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes viimane vihik eesti- ja saksakeelsest *Kalevipojast*, kuid eepose teema jätkus kahe mehe edasises kirjavahetuses lootuses, et Schultz-Bertram tõlgiks uuesti ka Reinthali poolt tõlgitud osad. Ühtlasi loodeti leida uuele tõlkele kirjastamisvõimalusi välismaalt. Kahjuks pole säilinud kogu kirjavahetus (puudu on kirjad 1861. aasta veebruarist 1863. aasta juulini) ja seetõttu ei teatagi, miks Kreutzwald 1863. aasta juulis kirjutas Schultz-Bertramile: *Kalevipojaga ma Sind enam ei tülitä, sest see kuulub unustatud asjade hulka, millest on üle saadud.*²⁷ Siiski juba järgmises kirjas teatas Kreutzwald, et *praegu pole üheksal kümmendikul eesti rahvast "Kalevipojast" aimugi. Mina pooldan kõigiti Sinu*

²⁶ Kreutzwald Schultz-Bertramile. [24. novembril 1859.] – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele 1859–1874. Tallinn 1959, lk 17, 20.

²⁷ Kreutzwald Schultz-Bertramile. 3. juulil 1863. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV, lk 137–138.

*seisukohta raamatukese kärpimise asjus, kui selle tõlge kunagi peaks ilmuma.*²⁸

1864. aastal meenutas Kreutzwald jällegi *Kalevipoja* tõlkimist: *Sa peaksid ka eelmised 16 lugu ümber panema, et töö ometi tuttavamaks saaks. Sinu anderikkuse juures oleks see ju lapsemäng, kui Sa ainult tõsiselt nõuks võtaksid seda tööd lõpule viia. See on taevani kisendav häbiasi, et nende jaoks, kes eesti keelt ei oska, mitte midagi peale Reinthali soperdise kättesaadavaks pole tehtud. Võta kätte ja hakka tõlkima, Sa ei suudaks oma eluõhtul ühtki teenekamat tööd ette võtta.*²⁹ Kahjuks pole teada, kas suurepärasest plaanist ka kaugeemale jõuti. Uus Ferdinand Löwe *Kalevipoja* saksakeelne tõlge ilmus alles 1900. aastal.

1872. aasta suvel kirjutas Kreutzwald taas *Kalevipoja* teemal. Ta leidis veel ühe *Kalevipoja* seni teadmata "haua" Kuremäe lähedalt ning Konsu järve, mis on rahva seas tuntud kui "Kalevi pisarate järv".³⁰ *Kalevipoja* muistendid pakkusid endiselt mõlemale mehele suurt huvi ja järgmises kirjas tänas Kreutzwald Schultz-Bertrami südamest Kalevite romantiliselt muinaslugude maalt kogutud kõige uuema saagi eest ning kurvastas: *Kahju ainult, et peale meie kahe vana kännu enam ükski hingeline säärase asja vastu huvi ei tunne.*³¹ Veel õhkas ta: *Oleksin ma noorem ja priim mees, siis ei suudaks mind ühedki ohjad hoida, et Kalevipoja tähtsamaid mälestusmärke oma silmaga tundma õppida, nüüd aga pole selleks vähematki välja vaadet.* Pärast seda, kui Kreutzwaldi poeg Alexis asus Kadrinasse jaamaüles kohale, oli Kreutzwaldil siiski võimalik viibida oma noorusmail ja näha veel kord *Kalevipoja* muistenditega seotud paiku. See võimalus pidanuks olema küll aastakümneid varem, sest on ju Schultz-Bertram Kreutzwaldi ja Lönnroti võrreldes arvanud, et poedina seisab Kreutzwald palju kõrgemal kui Lönnrot, viimasel omakorda on aga see tohutu eelis, et ta rändas aastaid Soomes ringi ja

²⁸ Kreutzwald Schultz-Bertramile. 17. juulil 1863. – Samas, lk 142.

²⁹ Kreutzwald Schultz-Bertramile. 26. juulil 1864. – Samas, lk 180.

³⁰ Kreutzwald Schultz-Bertramile. [juunis? 1872.] – Samas, lk 294–295.

³¹ Kreutzwald Schultz-Bertramile. 4. juulil 1872. – Samas, lk 297–298.

kogus materjali ise. Kreutzwald sai kasutada ainult seda, mis töömeelised kokku korjasid.³²

Schultz-Bertrami ja Kreutzwaldi sõprus

Kahe mehe tutvus sai alguse Tartu ülikoolis arstiteadust õppides. Mõlemad astusid ülikooli 1826. aastal ja kuulusid korporatsiooni *Estonia*.

Kuigi just Kreutzwaldi ja ta perekonna kaudu (väimees Gustav Blumberg) levisid negatiivsed hinnangud Schultz-Bertramile (põhimõttelage inimene, keda rahaga iga võimaliku ja võimatu asja jaoks võib võita),³³ sidus kahte meest ometigi pikaajaline ja usalduslik sõprus. Küllap näris Kreutzwaldi siiski kadeduseuss, et sõbral läheb elus kõik hästi. Vastates 1864. aastal kirjale, kus sõber tema käekäigu järele päris, küsis ta: *Õpeta ka minule seda kunsti nõnda elada nagu sa ise, kes Sa võlgasid ei tee, haigemaja ehitad, ilma tasuta haigeid arstid ja muretult elad. Või oled Sa Kalevipoja suure mahamaetud varanduse üles leidnud?*³⁴ Kreutzwald pidi vastama, et talle pole fortuuna iialgi naeratanud, ei noores põlves ega meheas. Samas võis Schultz-Bertram kinnitada, et armas jumal on teda alati äratuntavalt aidanud.

Kui ülikoolijärgsetel aastatel sidemed katkesid, siis pärast Kreutzwaldi Peterburi-reisi algas 1859. aasta kevadest elu lõpuni kestnud kirjavahetus. Kreutzwaldi ja Schultz-Bertrami kirjavahetusest on säilinud vaid Kreutzwaldi kirjad aastatest 1859–1874 – kokku 83 kirja. Kõige tihedam oli kirjavahetus *Kalevipoja* koostamise ajal 1860. aastal – 21 kirja.

Kreutzwaldi ebajärjekindlust ja äkilisi meele muutusi tõendab tema suhtumine kirjavahetuse säilitamisse. 1860. aastal kirjutas ta Schultz-Bertramile, et *mappide süsteem igasuguste kirjavahetuste jaoks on mul juba aastate eest sisse seatud, nii et Sinu viljast mitte ivakestki*

³² Wagien. *Baltische Studien und Erinnerungen*. Dorpat 1868, lk 13.

³³ Kreutzwald Koidulale. 1. oktoobril 1869. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. V. Fr. R. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus 1867–1873. Tallinn 1962, lk 310.

³⁴ Kreutzwald Schultz-Bertramile. 26. juulil 1864. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV, lk 180.

*kaotsi ei lähe, vaid kõik jääb tulevaste põlvede jaoks täielikult alale.*³⁵ 1872. aastaks olid Kreutzwaldi seisukohad kardinaalselt muutunud: *Sinu juba mitmel puhul korrutatud ja viimases kirjas uuesti ülessoendatud ähvardust kirjade alalhoidmise asjus pean mina nagu ikka naljaks, palun Sind aga täiesti tõsiselt: peaksid Sina oma makulatuuri hulgas juhtumisi mõned minu käega kirjutatud lehed leidma, siis hävita need ära või anna vähemalt käsk, et seda pärast Sinu surma tehtaks. Neist ei tohi ühelgi juhul midagi järelpõlvede kätte sattuda. Seesinane on minu praegune soov ja viimane tahtmine.*³⁶ Ja nii polegi Schultz-Bertrami kirju Kreutzwaldile säilinud. Kas ehk Kreutzwald ise ei hävitanud olulist osa oma kirjavahetusest? Ehk on perekonda ülekohtuselt süüdistatud?

Kreutzwald on Schultz-Bertrami niivõrd usaldanud, et 1864. aastal oma kirjanduslikust pärandist rääkides on ta lubanud testamendis ühe mehe nimetada, *kes pärandaja säärased varandused peab pärijatele tulusaks tegema. Jätkub Sul elupäevi pikemalt kui minul, siis pead Sina mu testamendi täideviijaks olema.*³⁷ Pärast Schultz-Bertrami surma pöördus tütar Ella Schultz-Adajewsky just Kreutzwaldi poole sooviga, et too aitaks nõuga isa pärandis olevaid käsikirju trükki toimetada ning kirjutaks ka tema eluloo. Kirjavahetus pole kahjuks säilinud, kuid Kreutzwaldi kirjast Schiefnerile selgub, et ta loobus eluloo kirjutamisest ettekäändel, et ei tea Schultz-Bertrami elust suurt midagi.³⁸ Tütrel soov oli olnud ka isa kirjad välja anda ja nii pöördus pärast tema surma Õpetatud Eesti Seltsi poole M. Loe sellekohase koostöö sooviga.³⁹ Olid ju 1925. aastal – 50 aastat pärast Schultz-Bertrami surma – avalikuks saanud Kreutzwaldi poolt temale saadetud kirjad. Kahjuks Kreutzwaldi pärandi hulgas Schultz-Bertrami kirju ei olnud.

Kahte meest ei ühendanud ainult Kalevipoja teema. Sageli oli vaja üksteiselt nõu küsida ja ideedele-mõtetele tuge leida. Koos arutleti

³⁵ Kreutzwald Schultz-Bertramile. 5. veebruaril 1860. – Samas, lk 57.

³⁶ Kreutzwald Schultz-Bertramile. 18. septembril 1872. – Samas, lk 313–314.

³⁷ Kreutzwald Schultz-Bertramile. 15. märtsil 1864. – Samas, lk 156.

³⁸ Kreutzwald Schiefnerile. 29. jaanuaril 1877. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. III. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879. Tallinn 1953, lk 499.

³⁹ EAA 2569-1-137, L 41 (M. Loe kiri Õpetatud Eesti Seltsile).

Eesti- ja Liivimaa tuleviku ning talupoegade olukorra üle, muretseti väljarändamise pärast. 1864. aastal küsis Kreutzwald nõu, kuidas populaarset meditsiinikäsiraamatut kokku panna ning saatis Schultz-Bertramile programmi läbivaatamiseks. Kreutzwald jagas oma kogemusi silmahaiguste ravimisel, et toetada sõpra Tormas tema samariitlasetöös. 1870. aastal kiitis Kreutzwald heaks Schultz-Bertrami plaani laululustiliste eestlaste jaoks sobivat lauluvara (lauludega noodiraamatut) välja anda, kuid plaan jäi ellu viimata. Kui 1870. aastal pakkus Schultz-Bertram välja idee, et eestlastega asustatud ala tuleks liita üheks kubermanguks ja kubermangukeskus peaks olema just Tartus, sest Tallinn kui kaubalinn ei kaotaks sellest midagi, Tartul oleks aga palju võita, siis jagas tema seisukohta ka Kreutzwald. Koos unistati raudtee ehitamisest Eesti- ja Liivimaale, mis päästaks vanad kondid postitööl laste loksumisest. 1860. aastate lõpus muretseti, kas Peterburist saadakse luba Õpetatud Eesti Seltsi ajalehe väljaandmiseks. Kreutzwald lootis otseselt Schultz-Bertrami abile. Schultz-Bertram soovis täiendavaid andmeid Mahtra sõja sündmustest. Peateemaks jäid aga endiselt rahvaluule ja eesti keel. Kreutzwald aitas oma sõpra tema eestikeelse ilukirjanduse ilmumisel. Kreutzwald avaldas korduvalt lootust, et ehk jõuab Schultz-Bertram ometi ka Võrru. Nii kirjutas ta 1860. aasta veebruaris: *Kui Sa aga ühel ilusal suvepäeval tõepoolest Võrusse ilmuksid, siis oleks see küll päris kindlasti kõige ilusam päev, mis mulle siin kolkas osaks saanud.*⁴⁰ 1870. aasta augustis Võrus veedetud kolmest imeilusast nädalast kirjutas Schultz-Bertram ka emale.⁴¹ Schultz-Bertrami heatahtlikku abi – saata raskes majanduslikus olukorras olevale sõbrale postmarke vastukirja jaoks – ei soovinud Kreutzwald vastu võtta.⁴²

⁴⁰ Kreutzwald Schultz-Bertramile. 5. veebruaril 1860. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV, lk 55.

⁴¹ Balti idealisti kirjad, lk 266–269.

⁴² Kreutzwald Schultz-Bertramile. 31. märtsil 1870. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV, lk 258.

Schultz-Bertram ja eestlased

Schultz-Bertramil oli eestlaste tuleviku pärast muretsedes õnn üle elada lootusrikkaid hetki. Sageli oli ta suurem optimist kui sõber Kreuzwald. Ta uskus siiralt, et eesti rahval on parem aeg alles ees. Entsüklopeedilises teoses *Wagien* Torma ümbruse kohta kirjutab ta, et muistsetel eestlastel olid omad valitsejad, maakonnad, laevad ja kaubavahetus naaberrahvastega.⁴³ Nii kirjutab Carl Robert Jakobson ja Jakob Hurt, aga mitte baltisakslased. *Wagien*, mis on jäänud erilise tähelepanuta tänapäevani, on Schultz-Bertrami elu ja tegevuse parima tundja Ylo Pärniku arvates teos, mis peegeldab kõige ulatuslikumalt autori mitmekülgseid huvisid ja akadeemilist mõtlemist, näidates osalt ka tema mõtlemisprotsessi iseärasusi.⁴⁴

Schultz-Bertram oli vaimustuses Johann Kölerist, August Weizenbergist, eriti aga Aleksander Kunileiust, kelle sarnast saksa muusikut ei leidvat kogu kolmest Balti provintsist. 1869. aasta detsembris kirjutab ta emale: *Kui nii edasi läheb, kui rahva tõus jätkub progressioonis, siis minu meelest pole võimatu, kui professuure täidavad viiekümne aasta pärast eestlased.*⁴⁵ Idee eestlastest professoritest kõlas tollal ka talle endale muinasjutuna. Muinasjutt aga teostus just viiekümne aasta pärast 1. detsembril 1919 Tartu Ülikooli avaaktusel. Pole vajadust kahelda emale kirjutatu siiruses – siin polnud tal vajadust kellelegi meeldida, nagu sageli ajalehe- või ajakirjaartiklis.

Schultz-Bertrami jaoks olid eestlased erakordse tööjõuga ja väsimatud, kuid nendega suhtlemisel oli vaja kannatust. Eestlane olla arukas, sõbralik, tänulik, kuulekas, ustav, äärmiselt häbelik ja vaga, õppivat meeeldi ja on sageli õrnatundeline ning halastav loomade ja inimeste vastu – selliseid hinnanguid eestlaste kohta saab tema kirjadest emale korduvalt lugeda. 1869. aasta näljahäda ajal muretses ta eestlaste tuleviku pärast. Ta kartis, et juhul kui näljahäda eest põgenenud eestlasi hakatakse sunniviisiliselt tagasi tooma, siis võivad nad vastu hakata ja pigem sooritada kuriteo – nad ei karda Siberisse

⁴³ *Wagien*, lk 31.

⁴⁴ Ylo M. Pärnik. Dr. Bertrami “*Wagien*”, L 5.

⁴⁵ Balti idealisti kirjad, lk 256–257.

saatmist, sest kurjategijatele antakse ju leiba.⁴⁶ Torma aastatel (1862–1864) oli ta õnnelikum kui kunagi varem, sest sai olla talurahvale kasulik ja hulk eestlasi nägid temas valguseandjat.⁴⁷

Schultz-Bertrami soov kirjutada eestlastele eesti keeles täitus vaid osaliselt.⁴⁸ Eestlasest lugeja ei suutnud veel mõista tema eesti ja saksa segakeeles kirjutamise head soovi, mille lõppsihiks oli anda saksa lugejale ettekujutus ühest täiesti omanäolisest rahvaluulest ning panna eesti lugejat huvi tundma runode vastu, mida Schultz-Bertram pidas vanadeks, ehtsalt eestlaslikeks värsivormideks.⁴⁹ Tegelikult jäi aga tema kolmeosaline *Ilmatar* võõraks nii eestlastele kui sakslastele. *Womba Wiido* kallal nägi palju vaeva Kreutzwald, oli ju see vastutasuks *Kalevipoja* tõlkimise eest.

Eestikeelse luulekogu *Peeglipildid* satiirilised laulud taunisid talurahva hulgas levinud pahesid, nagu joomine, usufanatism, rahvuse salgamine, metsavargused, kuid samas tõstsid esile häid omadusi, nagu vaprus, eneseohverdus, vagadus ja tänulikkus. Need luuletused ei leidnud aga eestlaste hulgas mõistmist ja said karmi kriitika osaliseks. Siiski võtsid Jakobson ning Ado Grenzstein oma kooliraamatutesse Schultz-Bertrami sealse luuletuse merehädalisi päästnud Jakob Jürjewist.⁵⁰ Tema looming ei jäänud tundmatuks ka 20. sajandi algul. Nii mõneski kooliraamatus ja luulekogumikus kasutati endiselt tema luuletusi ja kirjutisi.⁵¹

⁴⁶ Samas, lk 250–251.

⁴⁷ Samas, lk 206–207.

⁴⁸ Schultz-Bertrami eesti ja saksa keeles kirjutatud töödest ilmus: *Ilmatar*, eine commedia turanica. [1. *Womba Wiido*. *Idylle auf Erben*. 2. *Manala*. In der Unterwelt. 3. *Tuuletar*. Zwischen Himmel und Erben.] Dorpat 1870. 276 S. (Dr. Bertram's gesammelte Schriften, Bd 3.); eestikeelsetest töödest: *Lagle Leno* laul. Tartu 1869. [4] lk. 2. tr. Tartu 1879; *Peegli pildid*. Peterburi 1866.

⁴⁹ Balti idealisti kirjad, lk 222.

⁵⁰ Carl Robert Jakobson. *Kooli Lugemise raamat* 2. jagu. Tartu 1875; Carl Robert Jakobson. *Helmed*. *Kooli Lugemise raamat* tütarlastele. Tartu 1880; *Eesti Lugemise raamat*. 1. jagu. Kokku seadnud A. Grenzstein. Tartu 1887. 2. tr. Tartu 1888. 3. tr. Tartu 1890.

⁵¹ Eesti kooli Lugemisraamat 1. jagu. Kokku seadnud E. Peterson. Tallinn 1914 (lk 80–82, luuletus “Jakob Jürjew”); Eesti luule. Kogu Eesti luuletusi. Välja annud K. E. Sööt ja G. Suits. Tartu 1910 (lk 48–51, luuletused “Jakob Jürjew. Wiido vangilaul”); Jakob Tamme lugulaulud. Tartu 1914 (lk 129–134, Marta Marzibill ehk

Kokkuvõtteks

Enamik baltisakslasi ei kirjutanud eesti keeles, ei muretsenud eestlaste tuleviku pärast ega rõõmustanud eestlaste edusammude üle. Schultz-Bertram oli selles osas silmatorkav erand. “Mu armsad eestlased” – need sõnad tulid temal südamest ja oma südames kandis ta soovi olla koos eestlastega elu lõpuni. Usku eestlaste tulevikku ja kultuurilisse edenemisse oli tal sageli enam kui sõber Kreutzwaldil.

Ühelt poolt viis Schultz-Bertrami annete mitmekülgsus killustumisele ja paljud tema ideed jäidki ellu viimata. Teisalt suutis ta tänu laialdastele huvidele kirjutada väga erinevatel teemadel – meditsiinist, anatoomiast, mineraalvetest, ajaloost, ilukirjandusest. Kogu elu baltisaksa ja eesti kultuuri piirimal tegutsedes tundis Schultz-Bertram erilist huvi eesti rahvaluule ning Kalevipoja muistendite vastu. Eesti kultuuriloos jääb tähtsamaks tema panus eepose *Kalevipoeg* valmimislukku.

Tuleb nõustuda arvamusega, et vahest just seetõttu, et ta eestlastele nii lähedal seisis, pole eestlased teda mõistnud ega vääriliselt hinnanud. Ja lõpetuseks küsigem – kas ilma Schultz-Bertrami oleks meil eepost *Kalevipoeg*? Vastata saab vaid üheselt – sellisel kujul kindlasti mitte.

Ettekanne 24. oktoobril 2008 Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse taastamise 20. aastapäevale, Herbert Ligi 80. sünniaastapäevale ja Georg Julius Schultz-Bertrami 200. sünniaastapäevale pühendatud konverentsil.

unenägu õõnsa jalaka sees. Tõlge); Tühi plats. Tartu 1908 (lk 11–15 Karujutud. Tõlge).

GEORG JULIUS SCHULTZ-BERTRAM –
A BALTIC-GERMAN AMONG ESTONIANS

Summary

The Baltic-German man of letters and physician G. J. Schultz-Bertram was born in Tallinn on 22 September 1808 as a son of a pastor. His father died when Georg was seven months old, and his mother settled with her parents at the Torma parsonage with her children. Thus, Schultz-Bertram's childhood was spent in Torma by the post road from western Europe to St. Petersburg, which was often used for travelling by crowned heads. He attended Tallinn Cathedral School and studied medicine at Tartu University from 1826 to 1834. At the same time, the Estonian Fr. R. Kreutzwald, the compiler of the Estonian national epic *Kalevipoeg*, also studied medicine in Tartu. The friendship of the two men, which began in their university years, lasted until death: from the years 1859–1874, 83 of Kreutzwald's letters to G. J. Schultz-Bertram have been preserved. His later life was mostly spent in St. Petersburg, where he worked as a physician and later as a censor of Estonian-language literature. Fate was kind to him, and he could, thanks to rich supporters, repeatedly travel in Europe. Among other things, he travelled as a physician in the retinue of the industrialist Demidov. From 1862–1864, he lived with his mother in Torma and established there a clinic for Estonians, where he mostly treated eye diseases. Unlike other Baltic Germans, he felt good among Estonians: he believed that Estonians too would become a nation with a developed culture, fulfilling the posts of professors at the university. He also worried about the fate of Estonians during his years in St. Petersburg; his circle of friends included Estonian learned men living in St. Petersburg (the czar's physician Ph. Karell, the artist J. Köler, and others). Besides his German-language literary creation, he also published a collection of poetry in Estonian as well as several bilingual works. G. J. Schultz-Bertram's greatest merit in the history

of Estonian culture, however, was his activity in connection with the publication of the epic *Kalevipoeg*.

In the autumn of 1839, he joined the Learned Estonian Society and there gave an inflaming speech, in which he said: "Let us give an epic and a history to the people, and all will be won." He collected Kalevipoeg's folk tales himself, and greatly encouraged and helped Kreutzwald in writing the epic. He also translated the end part of the epic into German. (The scholarly edition of the epic *Kalevipoeg* was published bilingually – in both Estonian and German – in the Proceedings of the Learned Estonian Society in 1857–1861). Until his death, G. J. Schultz-Bertram remained true to his promise given in his youth to work for the enlightenment of his beloved Estonians.

G. J. Schultz-Bertram died in Vienna in May 1875 and was buried at the Matzleindorf cemetery.

Herbert Ligi agraarajaloolasena

Ülle Tarkiainen

Herbert Ligi sündis 25. oktoobril 1928. aastal Saaremaal Põide kihelkonnas Uuemõisa vallas Suur-Rahula külas. Tema kodutalu Reinu oli 37 ha suurune üsnagi tüüpiline Saaremaa talu, kus põldu oli vaid 8 ha ja suurema osa moodustas harimiskõlbmatu maa.¹ Pere neljast poisslapsesest noorimana alustas ta oma kooliteed Tumala algkoolis 1937. aastal. Kuressaare keskkooli lõpetas Ligi 1947. aastal kuldmedaliga. Kuigi ajaloohuvi oli tal tekkinud juba varakult, ei olnud edasise tee valik tolleaegsetes oludes kerge. Venna nõuandel alustas Herbert Tallinnas keemiaõpinguid, kuna kõike põlevkiviga seonduvat peeti tol ajal eriti perspektiivseks. Paraku tuli tal peagi veenduda eriala sobimatuses enda jaoks.² Veel samal sügisel jätkas Ligi õpinguid Kuressaare keskkooli juurde loodud pedagoogilises klassis, mille lõpetamisega 1948. aastal omandas ta algkooliõpetaja kutse. Huvi õpingute jätkamise vastu oli suur ja samal aastal asus ta õppima Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda. Ligi tugev tahe, töökus ja silmapaistvad eeldused valitud erialaks ilmnesid juba tudengiaastail, mil ta võttis osa Üliõpilaste Teadusliku Ühingu tööst, esinedes ettekannetega üliõpilaste teaduslikel konverentsidel ja ajalooringi töökoosolekutel. Ülikooli lõpetas ta *cum laude* diplomiga 1953. aastal, kusjuures diplomitöö teemaks oli *Jakobiinide sotsiaal-majanduspoliitika*. Nii diplomitöö kui ka kõik eksamid olid hinnatud kõige kõrgema (“väga hea”) hindegaga. Ainuke “hea” oli hinnetelehel arheoloogia aluste eksam.³

Ülikooli lõpetamise järel asus Ligi tööle vanemõpetajana Tartu Õpetajate Seminari, pidades kohakaasluse alusel loenguid ka Tartu ülikoolis.

¹ Tartu Ülikooli Raamatukogu (TÜR) f 146, s 1 (Elulookirjeldus 2.07.1955).

² Autori intervjuu Madis Ligiga 22.09.2008. Artiklis on leidnud kasutamist ka mõtted intervjuudest Hando Runneliga 16.09.2008 ja Tiit Rosenberliga 26.09.2008.

³ TÜR f 146, s 2, L 1 (Ülikooli diplom 1953. aastast).

Tahe teha teadustööd oli tugev – juba 1954. aastal alustas Ligi kandidaadimiinimumi eksamite sooritamist. Oma teema leidmine võttis siiski aega ning pilgu pööramine vanemate aegade poole oli toleaegetes poliitilistes tingimustes igati loomulik. Esialgu kavatses Ligi tegeleda Hans Kruusi juhendamisel Liivi sõja ajalooa, kuid selle mõtte laitis Kruus maha.⁴ Ilmselt lahenes uurimisteema valik 1955. aastal seoses astumisega aspirantuuri Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituuti. Ajaloo Instituudis hakati tol ajal Artur Vassara juhtimisel väga aktiivselt tegelema vanema agraarajalooa ja nii liitus ka Ligi rühmaga, mille laiemaks uurimisteemaks oli Eesti ajalugu feodalismi perioodil. Põhjalik süvenemine ajaloo probleemidesse ja allikatesse, suur anne ja töökus, aga ka maaolude ja talutööde hea tundmine võimaldasid Ligil lõpetada aspirantuur ettenähtud ajaga. Juba 1958. aastal kaitses ta edukalt kandidaadiväitekirja teemal *Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561)* ning 1962 sai Ligist ENSV TA Ajaloo Instituudi vanemteadur. Ajaloodoktoriks promoveerus ta 1968 tööga *Talupeogade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandini*, mis ilmus kohe ka trükis. Aastal 1970 asus Ligi tööle Tartu ülikooli, 1972 valiti ta professoriks ning 1974 TRÜ üldajaloo kateedri juhatajaks. Sellel kohal töötas ta kuni oma surmani 12. novembril 1990. aastal.

Ligi teadustöö kõige kaalukam osa on seotud Eesti talurahva ajalooa. Sõjajärgsel ajal algatas vanema agraarajaloo uurimise arheoloogina tuntud Artur Vassar (1911–1977), kellest saigi agraarajaloolise teadustöö eestvedaja. 1950. aastate lõpul ja 1960. aastate algul kaitsesid tema juhendamisel kandidaadiväitekirja lisaks Ligile ka Enn Tarvel ja Elina Öpik. Agraarajaloolaste vahel kujunes välja sage koostöö, kirjavahetuses käsitleti teaduselu igapäevaküsimuste kõrval ka puhtteaduslikke probleeme.⁵ Kõige tihedamaks kujunes Ligil koostöö Juhan Kahkiga, kellega koos esineti Ida-Euroopa agraarajaloo sümposionitel ja avaldati artikleid välismaal.⁶

⁴ TÜR f 146, s 106 (Hans Kruusi kiri Herbert Ligile 8.10.1955).

⁵ TÜR f 146, s 131 (Enn Tarveli kirjad Herbert Ligile 28.06.1960–24.04.1969); s 144 (Elina Öpiku kiri Herbert Ligile 24.04.1967).

⁶ Vt Herbert Ligi trükis avaldatud tööd (koostanud Ülle Must). – Kleio. Ajaloo Ajakiri 1993, nr 8, lk 21–25.

Oma kandidaadiväitekirjas *Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561)*, mis ilmus trükkis 1961. aastal, annab Ligi tervikliku pildi Eesti ühiskonna agraarsuhetest orduriigi lõpuaastail. Õieti jälgis ta teoorjusliku mõisamajanduse kujunemist ning talurahva majanduslikku ja õiguslikku olukorda Eestis juba 13. sajandi algusest peale. Töös pöörati esimest korda suuremat tähelepanu eesti maarahva sotsiaalsele struktuurile. Anti iseloomustus talurahva hulgas eristatud viiele rühmale (vabatalupojad, adratatalupojad, üksjalad, vabadikud ja pundenikud), kusjuures vaadeldi ka nende õiguslikku seisundit ja feodaalkoormisi. Märkimist leidsid ka kõik selle perioodi allikmaterjalid leidunud mõisad kihelkondade kaupa.

Mõni aeg pärast kandidaadiväitekirja ilmumist, täpsemalt 1963. aastal ilmus Ligi sulest monograafia *Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI–XVII sajandil*. Vaatluse alla võeti põllumajanduslik maakasutus kui üks maaviljeluse sõlmküsimumisi. Selles töös ilmneb selgelt autori põhjalik allikate tundmine ühendatuna tõsise allikakriitikaga. Kuigi uurimistööd raskendas ligipääsu puudumine Rootsis asuvatele olulistele allikatele, õnnestus Ligil veenvalt näidata 17. sajandi lõpu kaardimaterjali usaldusväärsust inventarimaterjaliga võrreldes. Autor esitas uudse ja sügavama käsitluse maaviljeluse arengu kohta 16.–17. sajandil, uurides tol ajal kasutusel olnud maaviljelussüsteeme ning maaviljeluse ja karjakasvatuse vahetõrka talu- ja mõisamajandamises. Uurimuse üks tähtsamaid ja püsiva väärtusega tulemusi oli Eesti põllumajandusele iseloomuliku paikkondliku eripära põhjuste väljaselgitamine. Ligi seostas erinevused Põhja-, Lõuna- ja Lääne-Eesti põllumajanduse arengus mullastikutingimustega. Põhja-Eesti õhukestel huumuserikastel muldadel kujunes varakult välja põlispõllundus, kuid aletamiseks seal sobivad tingimused puudusid. Lõuna-Eesti tusedamad mullad olid sageli happelised ja väiksema viljakusega, mistõttu põletati seal põlispõldude harimise kõrval ka alet. Lääne-Eestis laiuvatel niitudel oli võimalik kasvatada suhteliselt palju kariloomi. Kuna põllud olid paremini väetatud kui mujal, siis saadi sealt ka rikkalikku viljasaaki. Sel moel sai rahvakultuuri uurimisel märgatud jagunemine Põhja-, Lõuna- ja Lääne-Eestiks agraarajaloolise seletuse.

Ligi doktoritöö *Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandini* (1968) ja mitmed artiklid käsitlevad teoorjusliku mõisamajanduse kujunemisteed sajandite jooksul. Monograafias andis Ligi üksikasjalise pildi feodaalkoormiste iseloomust ja dünaamikast. Talurahva olukorra muutumist jälgitakse juba 13. sajandi algusest, eriti aga 15.–16. sajandi vahetusest alates. Mõisamajanduse hoogsa arengu põhjuseks sel ajal pidas ta vilja väljaveo suurenemist Läände. Ligi pööras tähelepanu eri koormiste liikide juriidilisele alusele ning teokoormiste evolutsioonile mõisa vajaduse järgi nõutavatest teopäevadest regulaarseks nädalateoks. Eriti suurt tähelepanu on raamatus pööratud abiteo analüüsile, mis võimaldab anda hea ülevaate nii mõisamajapidamise mitmekülgisusest kui ka talupoegade tööoskustest. Töös olid vaatluse all ka talupoegade koormiste arvestamise süsteemis toimunud muutused. Nii pidi 1804. aasta Liivimaa talurahvaseaduse kohaselt talupoegade kohustuste suurus mõisa ees sõltuma nende kasutuses olevate kõlvikute pindalast ja kvaliteedist. Talupoegade kasutuses oleva maa ja nendelt mõisa kasuks nõutavate koormiste vahel pidi valitsema tasakaal. Tegemist oli väga olulise reformiga, mis pidi tagama mitte tulu, vaid ressursi maksustamise ja viima talumajanduse intensiivarengule. Uue süsteemi ellurakendamiseks oli vaja mõõta, hinnata ja kaardistada kõik Liivimaa era-, kroonu- ja linnamõisate maad. Autor püüdis välja selgitada ka muutusi talurahva majanduslikus kandevõimes (täiskasvanute, laste, rakendite ja lehmade arv, põldude suurus) ja paikkondlike erinevusi mõisakülvide suhtelises suuruses. Ilmnes, et paikkondlike erijoonte kujunemise põhjused on peamiselt puhtmajanduslikku laadi.

Talurahva ajaloo ja eriti just talude kandevõime uurimisega jätkas Ligi ka pärast doktoriks promoveerumist. Ligi aitas oma probleemiseade ning oma uurimistulemustega kummutada üleliiduliselt esinenud lihtsustatud arusaama, nagu oleksid talupoegade koormised feodalsmiajal pidevalt suurenenud, sõltumata seejuures talude majanduslikust kandevõimest.⁷ Agraararengu probleemide selgita-

⁷ Herbert Ligi, Ants Ruusmann, Enn Tarvel. Talurahva- ja agraarajaloo uurimine. – Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses. Historiograafilisi artikleid. Toim. Endel Laul. Tallinn 1970, lk 192.

miseks proovis ta rakendada majandusteaduslikke mudeleid ning huvitus tol ajal uudest arvutite kasutamisest. Koos Kahkiga avaldatud uurimuses on talumajapidamiste tüpologiseerimine võtmeks talurahva majandusliku olukorra ja feodaalsete koormiste selgitamisel. Uurimistöös rakendati tõenäosusteooriat ning korrelatsiooni- ja faktoranalüüsi. 1970. aastate keskpaigaks oli Kahki ja Heldur Palli kõrval ka Ligi üleliiduliselt tunnustatumaid autoriteete matemaatiliste meetodite rakendamisel.⁸

Koostöös Harri Mooraga ilmus 1969. aastal (venekeelne 1969, saksa-keelne 1970) monograafia feodaalsuhete kujunemisest nii arheoloogilise kui ka ajaloolise allikmaterjali põhjal – *Baltimaade rahvaste majandus ja ühiskondlik kord 13. sajandi algul*. Raamatus jõudsid nad järeldusele, et enne 13. sajandit ei olnud feodaalsuhted Eestis veel määravad, kusjuures selle põhjus peitus eestlaste kaubanduse nõrgas arengus maaviljeluse ja karjakasvatuse kõrval. Just kaubandus oli ülikonna majandusliku ja sotsiaalse esiletõusu eelduseks.⁹ Praeguseks on mitmed selles raamatus esitatud seisukohad, eelkõige H. Ligi varalähkunud poja Priit Ligi (1958–1994) kirjutistes, võetud uuesti vaatluse alla, seda peamiselt arheoloogiategaduse arengu ja uute meetodite kasutamise tulemusel. P. Ligi asus teoreetilise arheoloogiaga tegeledes kriitilise pilguga vaagima Eesti muinasaja uurimist ja mõningaid üldiselt omaksvõetud seisukohti Eesti etnilise ajaloo ja ühiskondlike suhete arengu käsitlemisel, mis viis elava diskussioonini.¹⁰

1960. aastatel huvitusid mitmed Eesti ajaloolased (Heldur Palli, Sulev Vahtre) tollal kogu maailmas moodsast suunast ajalooteaduses – ajaloolisest demograafiast. Eesti rahvastiku ajalooga hakkas veidi hiljem tegelema ka Herbert Ligi. Ta pööras peatähelepanu

⁸ Tiit Rosenberg. Juhan Kahk agraarajaloolasena. – Ajalooline Ajakiri 1998, nr 4 (103), lk 56.

⁹ H. Ligi, A. Ruusmann, E. Tarvel. Talurahva- ja agraarajaloo uurimine, lk 182.
¹⁰ Priit Ligi, Henrik Körber. Engels ning Eesti ühiskond muinasajal. – Looming 1993, nr 8, lk 1132–1138; Priit Ligi. Poliitika, ideoloogia ja muinasteadus. – Looming 1994, nr 1, lk 110–121; Priit Ligi. Tuuleveskid, Dulcinea ja Eesti esiajalugu. – Looming 1994, nr 6, lk 812–823; Priit Ligi. Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. – Muinasaja Teadus, nr 3. Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Tallinn 1995, lk 182–270.

põllumajanduse tootlike jõudude, eriti inimeste ja põllumajandusloomade arvu dünaamikale. Talurahva arvu dünaamika väljaselgitamisel 18. sajandil ja 19. sajandi alguses tugines ta peamiselt adramaarevisjonide andmetele. Ulatusliku arhiiviainese läbitöötamise tulemusena ilmus terve rida väga andmerohkeid artikleid, milles mõisate ja kihelkondade kaupa esitati arvud mõlemast soost laste, täiskasvanute ja töövõimete ning vanade kohta.¹¹ Kavas oli koostada monograafia, kus oleks esitatud Lõuna-Eesti rahvastikuloo terviklik ülevaade Põhjasõjast 20. sajandi alguseni. Kogu selle hiiglainestiku sünteesiva analüüsini autor ei jõudnudki. Postuumselt ilmus Ligi artikkel imikute ja laste suremuse geograafiast Eestis 18.–19. sajandil.¹²

Ligi teadustööd iseloomustab kõikvõimaliku allikmaterjali kasutamine koos igakülse analüüsi ja selge sünteesiva tulemusega. Talle olid väga südamelähedased allikaõpetuslikud küsimused. Eriti tähtsaks pidas ta allikmaterjali usaldusväärsuse väljaselgitamist ning allikate kompleksset kasutamist. Oma töödes on ta käsitlenud mitmeid allikaliike – 17. sajandi kaardid ja revisjonimaterjal, adramaarevisjonid, 19. sajandi alguse vakuraamatud. Rohke statistilise materjali läbitöötamise tulemusel on ta võrdlev-ajaloolist meetodit kasutades juhtinud tähelepanu nende eri allikaliikide tugevatele ja nõrkadele külgedele, võttes arvesse ka teatud kõikumisi. Tõsiteaduslikku suhtumist töösse ajalooallikatega näitab ka tähelepanu pööramine arhiiviallikate publitseerimisele, mis võimaldas luua ajaloo uurimisele teaduslikult kindla aluse.¹³

¹¹ Herbert Ligi. Talurahva arvu dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil (adramaarevisjonide andmeil). – *Studia historica in honorem Hans Kruus*. Tallinn 1971, lk 223–256; Herbert Ligi. Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal XVIII sajandil. – TRÜ Toimetised 1973, vihik 316, lk 231–301; Herbert Ligi. Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711–1816. – TRÜ Toimetised 1976, vihik 371, lk 33–101; Herbert Ligi. Lõuna-Eesti demograafilisest arengust aastail 1711–1780. – TRÜ Toimetised 1987, vihik 784, lk 3–27; Herbert Ligi. Lõuna-Eesti demograafilisest arengust aastail 1780–1819. TRÜ Toimetised 1987, vihik 784, lk 28–47.

¹² Herbert Ligi. Imikute ja laste suremuse geograafia Eestis 18.–19. sajandil. – *Kleio. Ajaloo Ajakiri* 1993, nr 8, lk 3–7.

¹³ Üheks olulisemaks Herbert Ligi osalemisel publitseeritud sarjaks oli Eesti Vabariigi Arhiiviameti, Eesti Ajalooarhiivi ja Tartu Ülikooli koostöö tulemusel 1988.–1990. aastatel ilmunud *Eestimaa 1725.–1726. aasta adramaarevisjonid*, mis koosnes Harju-, Viru- Järva- ja Läänemaa köidetest ning millele Ligi kirjutas

Nõukogude ajal hoidusid paljud ajaloolased 20. sajandi teemade käsitlemisest, nii ka Ligi. Vabamate olude saabudes 1980. aastate lõpul vallandus tema seni vaoshoitud huvi oma rahva lähema mineviku vastu ja tema uurimistöö põhiraskus kandus 1940.–1950. aastate Nõukogude massirepressioonide uurimisele. Selleks lõi hea eelduse tema varasem arhiivitöökogemus, aga ka suurepärane metoodika ning allikakriitika valdamine. Uurimistöö eesmärgiks oli kindlaks teha nõukogude võimu poolt represseeritute arv ja anda ülevaade 1940. aastate demograafilisest arengust Eestis. 1949. aasta suurküüditamise 40. aastapäeval ilmus *Rahva Hääles* artikkel *Märtsiküüditamine 1949*. See vallandas diskussiooni kahes küsimuses: küüditatute arv ja EK(b)P Keskkomitee esimese sekretäri Nikolai Karotamme osa märtsiküüditamises.¹⁴ Selle töö tulemusena pidi ilmuma andmeterohke uurimus *Eesti rahvastiku kaotused Nõukogude Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites 1941–1953*.¹⁵

Saarlasele omase visadusega osales Ligi teadlasena mitmes diskussioonis. Üks suuremaid ja ulatuslikumaid vallandus seoses Ilo Sildmäe doktoriväitekirjaga, mis ilmus 1962. aastal ja kus oli vaatluse alla võetud feodaalrendi dünaamika Eestimaal 18. sajandil.¹⁶ Sildmäe võttis feodaalrendi dünaamika jälgimisel aluseks tööjõulise mehe, mitte adramaade arvu (adramaa suurus muutus aja jooksul tunduvalt). Allikakriitika nõuete ignoreerimine, allikate iseloomu eirav metoodika ja lihtsustav lähenemine keerukatele probleemidele vähenaldas tema uurimistöö väärtust. Selle diskussiooni haripunktiks oli

sissejuhatava artikli, milles ta andis ülevaate revisjoni eesmärkidest ja läbiviimisest ning andmete usaldusväärsusest: Herbert Ligi. 1725.–1726. aasta adramaa-revisjon, eriti Harjumaal. – Eestimaa 1725.–1726. aasta adramaarevisjon. Harjumaal I. Tallinn 1988, lk 9–36.

¹⁴ Vt Herbert Ligi. Ääremärkusi küüditamise ajaloole. 1. – Kleio '88. 1989, nr 1, lk 22–25; Herbert Ligi. Ääremärkusi küüditamise ajaloole. 2. Kleio 1989, nr 2, lk 13–15; Herbert Ligi. Ääremärkusi küüditamise ajaloole; 3. N. Karotamm ja küüditamine. – Kleio 1991, nr 3, lk 6–10; Herbert Ligi. Eesti linnade rahvaränne aastail 1946–1950. – Kleio 1989, nr 2, lk 62–65.

¹⁵ Vt Aigi Rahi, Aadu Must. Katkenud töö. Herbert Ligi: Eesti rahvastikukaotus Nõukogude Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites. – Kleio. Ajaloo Ajakiri 1993, nr 8, lk 8–15.

¹⁶ Ilo Sildmäe. Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal 18. sajandil. (TRÜ Toimetised vihik 122). Tartu 1962.

Ilo Sildmäe kiri EKP Keskkomiteele, milles ta süüdistas Kahki ja Ligi Rootsi aja idealiseerimises ja Eesti Venemaaga liitmise positiivsete tulemuste eitamises. Sildmäe kirjutab, et Kahki ja Ligi seisukohad on osa pärandist, mille jätsid baltisaksa ja eesti kodanlikud uurijad, ning kriipsutas alla sellisest pärandist lahtisaamise vajadust.¹⁷ Vastulöögiks sai Ligi ja Kahki artikkel TA toimetiste sarjas, milles täie põhjalikkusega lahati allikakriitika puudulikkust ning järelduste paikapidamatust Ilo Sildmäe doktoritöös.¹⁸

Teine ulatuslikum diskussioon oli seotud Lennart Meri *Höbevalge* ilmumisega. Vanemate aegade rekonstrueerimise keerukus oli ahvatlenud lünki täitma fantaasiaga, mille tulemusel tekkinud mõjukad minevikukonstruksioonid omandasid müüdi mõõtme. Ligi tõsiteadlasena, oma konservatiivse ja tasakaaluka ajaloo käsitusviisiga ei suutnud ka siin vaka all hoida oma kriitilist suhtumist liialt lennukasse fantaasiasse. Kuigi müütidel oli eestlaste tollases vaimsuses oluline koht identiteeditunde hoidjana ning müüdid eestluse olemusest andsid kindlustunnet, oli Ligi oma mitmekülgset ja objektiivset taotlevate uuringutega eelkõige müütide lõhkuja.¹⁹

Teadlase- ja õppejõutöö kõrval osales Ligi aktiivselt ka teadustöö organiseerimises. Ta oli mitme teadusnõukogu liige, Tartu ülikooli ajaloo erialanõukogu esimees. Ta osales rahusvahelise uurimisprogrammi *Inimene ja biosfäär* Eesti komitee töös. Ligi juhendamisel töötas ülikooli orientalistika, semiootika ja ajaloo labor. Kuigi õpingud ja töö viisid Ligi eemale oma kodusaarest, säilis tal oma sünnipaigaga tihed side kuni surmani. Ta võttis mõjukalt osa Saarte instituudi loomisest, pooleli jäi tema töö kavandatud koguteose *Saaremaa* peatoimetajana. Ligi eestvõttel taastati 1950. aastal suletud Õpetatud Eesti Selts ja ta

¹⁷ TÜR f 146, s 31, lk 1–21.

¹⁸ Херберт Лиги, Юхан Какк. К вопросу о методах изучения развития сельского хозяйства и положения крестьянства в феодальную эпоху (По поводу монографии И. Сильдмье *О динамике феодально-крепостнического производства и феодальной ренты в Эстляндии в XVIII веке*). – Известия АН Эстонской ССР. Серия общественных наук, 1963, nr 1, lk 73–90.

¹⁹ Herbert Ligi. Kaali katastroof ja Püha kihelkonna kohanimed. – Keel ja Kirjandus 1984, nr 5, lk 286–293; Herbert Ligi. Pythease avastusretk. (Kreeka teaduse- ja reisimehest). – Eesti Loodus 1988, nr 11, lk 731–736; nr 12, lk 804–810.

oli selle esimene esimees aastatel 1988–1990. Ligi tundis suurt huvi ka spordi vastu, kusjuures kõige olulisemal kohal olid male ja suusatamine. Ta oli Saaremaa malemeister 1947. ja 1958. aastal.

Osalemine rahvusvahelises teadustöös oli tolleaegsetes oludes keeruline. 1958. aastal pandi Kahki algatusel alus Ida-Euroopa agraarajaloo sümposioonite korraldamisele. Need haarasid kaasa tollase Nõukogude Liidu kõigi tähtsamate teaduskeskuste ajaloolasi, kes tegelesid feodaal- ja kapitalistliku ühiskonna agraarprobleemide uurimisega. Sümposioonid said väga populaarseks ja muutusid üle aasta peetavateks suurfoorumiteks.²⁰ Tänu just neil peetud rohkel arhiiviainesel põhinenud rangelt loogilistele ettekannetele õnnestus Ligil läbi lüüa üleliidulisel areenil, mis koos võõrkeelte suhteliselt hea valdamisega andis võimaluse NSV Liidu ajaloolaste delegatsioonis osa võtta rahvusvahelistest ajalooteaduse ja majandusajaloo kongressidest, mida korraldati iga 4–5 aasta tagant. Ligi osales ülemaailmsel ajaloolaste kongressidel San Franciscos, Bukarestis ja Stuttgartis 1975.–1985. aastal ning ülemaailmsel majandusajaloo kongressidel Leningradis, Edinburghis, Budapestis ja Bernis 1970.–1986. aastal.

Väga oluline oli sidemete sõlmimine pagulaste ja naabermaade ajaloolastega. Mitme väliseesti teadlasega oli Ligi alustanud suhtlemist juba 1950. aastatel. Nii oli ta kirjavahetuses Ilmar Arensi, Jakob Koidu, Arnold Soomi ja Aleksander Loidiga.²¹ 1971. aastal sõitis Ligi esimese eesti ajaloolaste delegatsiooni koosseisus Soome, kus Turu linnas leidis aset Soome-Eesti ühiskonnaajaloo esimene sümposioon.²² Eesti agraarajaloo uurimisel säilinud akadeemiline järjepidevus ja tõsiteaduslik tase löid eelduse edasistele kontaktidele. Nii tõdes Soome agraarajaloo *grand old man* akadeemik Eino Jutikkala 1974. aastal *Historiallises Aikakauskirjas* Kahki, Ligi ja Tarveli teost *Beiträge zur marxistischen Agrargeschichte Estlands der Feudalzeit* retsenseerides, et autorite meetodid ei sisalda midagi sellist, mis oleks iseloomulik marksistlikule sotsiaalajaloolole. Samad uurimismeetodid olevat ammu kasutusel Soomeski, aga

²⁰ T. Rosenberg. Juhan Kahk, lk 52.

²¹ TÜR f 146, s 84, 105, 108 jt.

²² Helena Sepp. Eesti ajalugu Soomes II. – Ajalooline Ajakiri 2001, nr 3, lk 73.

mitte marksismi nime all.²³ Turu Ajaloo Selts võttis Ligi liikmeks 1974. aastal.²⁴ Rootsi õnnestus Ligil pääseda Loidi kutsel 1975. aastal, seal tegi ta uurimistööd Rootsi Riigiarhiivis ning pidas Uppsala ülikoolis ka loenguid. Eesti ajaloo jaoks väga olulise Rootsi Riigiarhiivi varasalvega tutvumiseks oli tal veel võimalusi ka oma järgnevatel Rootsi-reisidel.

Professor Ligi andis oma teadmisi Tartu ülikooli kasvandikele edasi nii loenguid pidades kui ka seminare juhendades. Tema käe all on üles kasvanud terve põlvkond ajaloolasi. Ligi andis professorite Sulev Vahtre ja Helmut Piirimäe kõrval ajaloo osakonnale oma näo ning hoidis üleval teaduse autoriteeti ning rahvuslikku vaimu. Ligi loengud käsitlesid keskaja ajaloo üldkursust ning üldajaloo historiograafiat, tema juhendatud eriseminarid aga peamiselt Eesti agraariajastuse asustusolusid ning rahvastikuprobleeme 17.–19. sajandil. Ligi juhtimisel kaitsti ajavahemikus 1970–1991 Tartu ülikoolis 51 diplomitööd. Pärast tema tööle asumist üldajaloo kateedri professori ja hiljem juba kateedrijuhatajana muutus 1970. aastatel oluliselt üldajaloo kateedris juhendatud diplomitööde temaatika. Valdav osa varasemate aastate töödest oli kirjutatud üldajaloo teemadel publitseeritud allikate ja kättesaadava kirjanduse põhjal. Nüüdsest kasvas tunduvalt arhiivimaterjalile tuginevate ja Eesti ajalugu käsitlevate tööde osakaal. See pakkus võimalusi vaadelda Eesti ajaloo probleeme laiemas kontekstis, osana maailma ajaloost. Sel teel sai üliõpilane võimaluse vahetult tutvuda arhiivimaterjaliga, õppides seda kasutama, tunnetama ja sellesse kriitiliselt suhtuma, ning omandas ettekujutuse teadustööst. Kõige arvukama osa Ligi juhendatud diplomitöödest moodustavad ühe Eesti kihelkonna asustuse arengut vaatlevad tööd, palju on uurimusi ka ajaloolise demograafia ja põllumajandusajaloo teemadel. Ligi andis üliõpilastele algteadmised arhiivitööst, tutvustas allikaid ja juhatas kätte uurimistöö põhisuunad. Töö kirjutajale jäid üsnagi vabad käed ühe või teise küsimuse süvendatud jälgimiseks ja ka oma uurimuse kokkupanemiseks.²⁵

²³ H. Sepp. Eesti ajalugu Soomes, lk 72.

²⁴ TÜR f 146, s 4 (Turu Ajaloo Seltsi liikmetunnistus 12.03.1974).

²⁵ Ülle Liitaja. Professor Herbert Ligi poolt juhendatud diplomitööd. – Kleio. Ajaloo Ajakiri 1993, nr 8, lk 16–20.

S. Vahtre kirjutas Ligi kandidaadiväitekirja retsenseerides 1958. aastal: *Kogu tööst ilmneb autori sügav kiindumus uuritavate küsimuste vastu, suur töökus, lausa kangekaelne visadus tungida ka kõige segasemate probleemide rägastikku, oskus seal õiget rada leida ja positiivsete tagajärgedega välja tulla.*²⁶ Arvan, et selle lausega on hästi ära tabatud need peamised jooned, mis iseloomustasid Ligi kogu edasist teadlaseteed.

Ligi oli silmapaistev teadlane, kes avaldas oma elu jooksul mitmeid raamatuid ja üle 140 artikli, millest enamik oli seotud Eesti talurahva ajalooaga. Ta esindas oma töödega eelkõige faktoloogilis-kirjel-davat traditsiooni ja kindlalt allikatele tuginevat uurimisviisi. Siiski – isegi truult allikatele toetuv uurija on samas ikka ka tegelikkuse looja või ümberkujundaja. Ligi töö näitas, et ka rasketel aegadel saab ajaloolane jääda ausaks ja jõuda oma alal väljapaistvate tulemus-teni, kasvatades samal ajal ka uutes teadlaspõlvkondades lugupidamist faktide vastu ning objektiivset hinnanguuskust. Kogu kultuur – ja teadus selle vältimatu koostisosana – on järjepidev ning edasimi-nejad toetuvad eelkäijate rajatud trepiastmetele. Ligi tööga ehitatud trepiaste on tugev ja kindel ning sellele on järeltulijatel võimalik rahuliku südamega tugineda.

Ettekanne 24. oktoobril 2008 Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse taastamise 20. aastapäevale, Herbert Ligi 80. sünniaastapäevale ja Georg Julius Schultz-Bertrami 200. sünniaastapäevale pühendatud konverentsil.

HERBERT LIGI AS AN AGRARIAN HISTORIAN

Summary

Herbert Ligi was born on 25 October 1928 in the Põide parish, Saaremaa. He graduated from the Faculty of History and Philology of the University of Tartu with a *Cum laude* diploma in 1953. In 1958 he defended his *cand. hist.* dissertation on the topic, “The situation

²⁶ TÜR f 146, s 17.

and class struggle of Estonian peasantry at the beginning of the Livonian War (1558-1561)”. In 1961, Ligi began to work as a senior researcher at the Institute of History of the Academy of Sciences of the ESSR. He took the doctoral degree in history in 1968 with the dissertation, “Peasants’ duties in Estonia from the 13th up to the 19th century”, published in the same year. In 1972 he was elected professor of general history of the University of Tartu, and in 1974 he was elected the head of the Chair of general history. He held the Chair of general history until his death on 12 November 1990.

The most substantial part of Herbert Ligi’s research work was related to Estonian agrarian history with special attention paid to the formation and development of the *corvée*-based manorial economy, as well as the economic and legal situation of peasantry. In the development of the duties the peasants were obliged to pay, H. Ligi worked out bases for different types of duties and drew out the evolution of *corvée*. Observation of the economic potential of farmsteads made it possible to understand the differentiation of the development of peasants’ duties and their dependence on the economic carrying capacity of farms. His monograph “Agricultural land use in Estonia in the 16th-17th centuries”, published in 1963, presented the author’s novel and in-depth treatment of the development of land cultivation in the 16th-17th centuries. One of the most significant and constant values of the research was clarification of the reasons for regional peculiarities that were characteristic of Estonian agriculture. In addition, Herbert Ligi was deeply engaged in researching topics related to the formation of feudal relationships and historical demography.

Scientific investigation carried out by Herbert Ligi is characterized by a precise methodological approach that was apparent in his complex use of source materials in accordance with the source-critical requirements alongside detailed clarity of analysis and synthesized outcome. Herbert Ligi has an important place in the preservation and development of the research tradition in Estonian agrarian history.

Tartumaa rüütlimõisate omanikest 18. sajandi algusest 1919. aastani (seisusliku koosseisu analüüs)

Märt Uustalu

1721. aastal läks Eesti ala ametlikult Vene riigi koosseisu. Järgneva ligi kaheaja aasta jooksul toimus mõisate omandisuhetes võrreldes eelnenud Rootsi võimuperioodiga mitu olulist arengut: riigi valduses olnud mõisate ulatuslik restitutsioon, aadlimatriklite koostamine, immatrikuleeritud ehk matrikliaadli ja immatrikuleerimata mõisaomanike, nn *landsassen*'ite vaheline pikaajaline võitlus, pandivalduste levik, fideikomisside moodustamise hoogustamine, eestlastest mõisnikkonna teke jne. Käesoleva artikli eesmärk on vaadelda neid peamisi arengujooni Tartu kreisi¹ rüütlimõisate² näitel. Põhitähelepanu on pööratud mõisaomanike erinevatele kihtidele, lähtudes nende seisuslikust kuuluvusest.

Restitutsioon

1680. aastate Suure reduktsiooni alguseks oli Tartumaal Leonhard von Stryki andmetel 167 eramõisat.³ Reduktsiooni käigus läks Liivimaal

¹ Artiklis on üldjuhul aluseks võetud maakondlik haldusjaotus, milliseks see oli kujunenud 20. sajandi alguseks. Kuid 18. sajandi alguse Tartumaa ei olnud seesama, mis 19. sajandi maakond, kuna sellest eraldati mitmed kihelkonnad. Samuti ei ole vaatluse alla võetud Läti alal asunud kihelkondi. Seepärast on mõne teema puhul (nt restitutsioon) lähtutud haldusjaotusest, mis kehtis 18. sajandi teise pooleni.

² Käesolev käsitlus ei puuduta Tartu linnale allunud linnamõisaid, mis olid samuti rüütlimõisa staatuses. Samuti ei ole vaatluse all riigi omanduses olnud kroonumõisad, millel olid samad eraõiguslikud privileegid mis rüütlimõisatelgi. Artiklis mõeldakse rüütlimõisa all erakätes olnud mõisavaldusi.

³ Leonhard von Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. Erster Teil. Der estnische District. Dorpat 1877, lk 1–284, 374–389, 394–401. Siinkohal

Rootsi krooni kätte umbes 84% mõisatele kuulunud adramaadest.⁴ Tartumaal redutseeriti 167 mõisast 90 ehk 54%.⁵ Vene võimu kehtestamise järel läks aga suur osa redutseeritud mõisatest taas eraomandusse. Tartumaal hakkas restitutsioonikomisjon mõisaid tagastama juba 1711. aastal. Peamise töö tegi komisjon ära 1720. aastatel. 1762. aastaks oli õiguspärastele omanikele või nende pärijatele restitueeritud 38 mõisat.⁶

Samas ei läinud terve hulk redutseeritud mõisaid enam tagasi endistele omanikele või pärijatele, vaid jäid esialgu riigi kätte edasi ja läänistati hiljem hoopis uutele omanikele. Nende mõisate puhul oli tegemist restitutsiooniga selles mõttes, et need läksid riigi käest eravaldusse. Selliseid mõisaid oli Tartumaal 35.⁷ 18. sajandi lõpuks oli mõisate restitutsioon jõudnud lõpule. 90-st redutseeritud mõisast 73 ehk 81% said taas eramõisaks.⁸

Omandiküsimus aastatel 1747–1866

Balti aadel pidas alati mõisate omamist oma privileegiks ja ainuõiguseks. Seda rõhutati ka 1710. aasta kapitulatsioonitingimustes. Liivimaal oli rüütelkonna kapitulatsioonilepe garanteerinud küll matrikulaadli ainuõigust omada rüütlimõisaid, kuid Riia linna kapitulatsioon oli lubanud säilitada ka Riia linnakodanikele õiguse mõisaid pidada. Alates 1720. aastatest püüdsid rüütelkonnad oma privileegide kaitsmise eesmärgil korporatsioone täpsemalt piiritleda, milleks taotleti riigivõimult luba koostada aadlimatrikleid. Nende koostamine venis kuni 1740. aastateni – 1741. aastaks pandi kokku Saaremaa,

peab tõdema, et L. von Stryki andmed on kohati lünklikud ja mittetäielikud, mõisaid oli Tartumaal rohkem, kui tema neid nimetas. Reduktsiooni teema Tartumaa kontekstis vajab seega veel põhjalikumalt uurimist. Samas aitavad olemasolevad andmed teatud arenguid siiski jälgida.

⁴ Tiit Rosenberg. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – Eesti mõisad. Tallinn 1994, lk 12.

⁵ Stryk. Beiträage, lk 1–284, 374–89, 394–401. Vt Märt Uustalu. Tartumaa rüütlimõisad XVIII sajandi algusest 1919. aastani. Bakalaureusetöö. Tartu 2008, lk 12.

⁶ M. Uustalu. Tartumaa, lk 13, 14.

⁷ Samas.

⁸ Samas, lk 14.

1745. aastaks Eestimaa ja 1747. aastaks Liivimaa matrikkel. Neisse kantud perekonnad moodustasid vastava rüütelkonna, mis seisis ka provintsi maaomavalitsuse eesotsas. Kokku kuulus matriklisse koos perekonnaliikmetega umbes 2000 inimest.⁹ Neil oli juriidiliselt õigus omada mõisaid.

Praktikas tähendas see seda, et kõigi ülejäänute ehk *landsassen*'ite (s.o kodanikkond ja immatrikuleerimata aadel) õigusi omada maavaldusi kärbiti seeläbi oluliselt. Rootsi võimu perioodil oli kodanikusoost mõisnike käes olnud märkimisväärsel hulgal mõisaid. Pisut soodsamal positsioonil oli Riia bürgerkond, kes oli suutnud 1710. aasta kapitulatsioonitingimustega säilitada endale mõisa omamise õiguse, mida ka palju kasutati. Ligi sajandi jooksul püüdsid bürgerid oma maavaldusõigust kaitsta, kuid 1785. aastal ka Liivimaale laiendatud Katariina II poolt annetatud aadliarmukiri kärpis kodanikuseisusest isikute õigusi tunduvalt.¹⁰ Rüütelkonna ja bürgerite vaheline võitlus saavutas oma haripunkti 1830. aastatel, mil peeti sel teemal palju tuliseid ja poleemilisi arutelusid.¹¹ Kuigi bürgerid omasid kõikidest piirangutest hoolimata mõisaid – tavaliselt pandivaldusena –, lahenes probleem nende jaoks lõplikult alles 1866. aastal, mil mõisate omandamise õigus anti kõigile soovijatele vabaks (v.a juudid).

Ajavahemikul 1747–1866 oli Tartumaal 123 rüütlimõisat. Neist 47 (38%) mõisat olid sellised, mis kuulusid eranditult ainult matrikلياadli perekondadele, neid *landsassen*'itele ei müüdnud ega panditud. Ülejäänud 76 (61%) mõisat olid mingil hetkel kas bürgerite või matriklisse mitte kantud aadlike pidada.¹²

Bürgerite käes oli aastatel 1747–1866 kokku 44 mõisat, peamiselt pandivaldustena. Samas oli üksikuid bürgeriperekondi, kes võisid end pärusomanikeks pidada. Viimaseid oli rohkem 18. sajandi algupoolel ja mõned neist säilitasid oma valduse pikka aega. Enne 1725. aastat omandas Tabivere mõisa Paulseni perekond, kelle käes püsis

⁹ Mati Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu 2000, lk 68–70.

¹⁰ T. Rosenberg. Eesti, lk 17.

¹¹ Heide Whelan. Adapting to modernity. Family, caste and capitalism among the Baltic German nobility. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 22). Köln, Weimar, Wien 1999, lk 72.

¹² M. Uustalu. Tartumaa, lk 20.

valdus 1774. aastani.¹³ Kaarepere oli aastatel 1726–1786 Svenskede käes ja Ripuka mõis 1729 – u 1781 Cavoniuste pärusomand.¹⁴ 1756. aastal nimetatakse Mäksa omanikuna Myliust. 1770. aastatest kuni 1791. aastani oli Ülenurme Stegemannide omand.¹⁵ 19. sajandist on teada üks bürgerist pärusomanik – 1844. aastal omandas Kaave (*Kawa*) mõisa Corinna Bark, kelle lapsed müüsid valduse 1859. aastal.¹⁶ Seega võib tõdeda, et rüütlimõisa bürgerist pärusomanik oli Tartumaal enne 1866. aastat siiski pigem harv erand kui tavapärane nähtus.¹⁷

Immatrikuleerimata aadli¹⁸ seisundis toimusid nihked 18. sajandi lõpul. Üldiseks sooviks oli omada mõisaid võrdsetel alustel matrikلياadliga, milles neid toetasid Riia patriitsiperekonnad ja isegi mõned vaimulikud. Konflikt leevenes osaliselt 1797. aastal, mil paljud *landsassen*'id võeti rüütelkonda. Lõpliku lahenduse leidis omandiküsimus nende jaoks siiski alles 1845. aastal, mil kodifitseeriti Balti omandiseadus. Selle tingimuste järgi oli mõisate omamine Eesti- ja Saaremaal endiselt matrikلياadli privileeg, kuid Liivimaal võisid mõisaid nüüd omandada kõik aadlikud.¹⁹ Tegelikult suutsid nad kõigi takistuste kiuste pärusvaldusi märkimisväärsel hulgal omada juba varemgi. Nii on mitmed Tartumaa aadliperekonnad soetanud mõisa ajal, mil nad polnud veel rüütelkonda vastu võetud. Nende hulka kuulusid sellised perekonnad nagu Fischbach, Below, Derfelden, Arpshofen, zur Mühlen, Middendorff ja Böttiger.²⁰

Tartumaa mõisaomandi jaotust seisuslikul alusel on hea analüüsida 1841. aasta põhjal, sest selle aasta kohta on olemas võrdlusandmed kogu Liivimaa ulatuses. See illustreerib hästi käsitletava perioodi mõisaomandi dünaamikat. 1841. aastal oli Liivimaal matrikلياadli valduses kubermangu 701 mõisast 538 – neist 484 mõisat (77%)

¹³ L. von Stryk. Beiträge, lk 68.

¹⁴ Samas, lk 177, 93.

¹⁵ Samas, lk 179, 55.

¹⁶ Samas, lk 93.

¹⁷ M. Uustalu. Tartumaa, lk 20–21.

¹⁸ Immatrikuleerimata aadli hulka on käesolevas töös arvatud ka need suguvõsad, kes võisid küll kuuluda Eestimaa, Kuramaa või Saaremaa rüütelkonda, kuid mõisa omamise ajal Liivimaa rüütelkonna liikmed ei olnud.

¹⁹ H. Whelan. Adapting, lk 24–25.

²⁰ M. Uustalu. Tartumaa, lk 21–22.

pärusvaldusena ja 54 pandivaldusena. Tartumaa 120 rüütlimõisast kuulus matrikliaadlikele 94 (78%). Neist 94-st kogunisti 90 (96%) olid pärusvaldused. Immatrikuleerimata aadli (sh isiklik aadel) valduses oli Liivimaal 106 mõisat. Ka oli neil pärusvaldusi tunduvalt rohkem kui pandivaldusi: esimesi oli 76 (71%), ülejäänud 30 olid pandimõisad. Tartumaa puhul võis täheldada samasugust tendentsi: 13 (81%) mõisat kuulusid neile pärusvaldusena ja vaid kolm (19%) olid panditud. Bürgerrite mõisavalduses torkab silma pandimõisate suur osakaal. Liivimaal kuulus neile 1841. aastal 48 pandimõisat ja vaid 9 (8%) pärusvaldust. Tartumaal oli neil üks pärusmõis ja kaheksa pandimõisat.²¹

Pandivaldus

Pandivaldus ei olnud Eesti- ja Liivimaal uudne nähtus, selle juured olid juba keskajas. Vene võimuperioodil kasutati mõisate pantimist üsna elavalt. Algselt kehtis pantimisel põhimõte, et mõisa võis maksimaalselt pantida 99 aastaks. 1802. aastal vähendati seda tähtaega kümnele ja 1831. aastal kolmele aastale (kahe järjestikuse pikendamisõigusega).²² Pandilepingu ajal jäi pantija rüütlimõisa omanikuks edasi ja tal säilis hääl maapäeval, kuid lepingu kehtimise kestel tal mõisa üle õigusi ei olnud. Tähtaja möödudes võis ta mõisa välja lunastada.

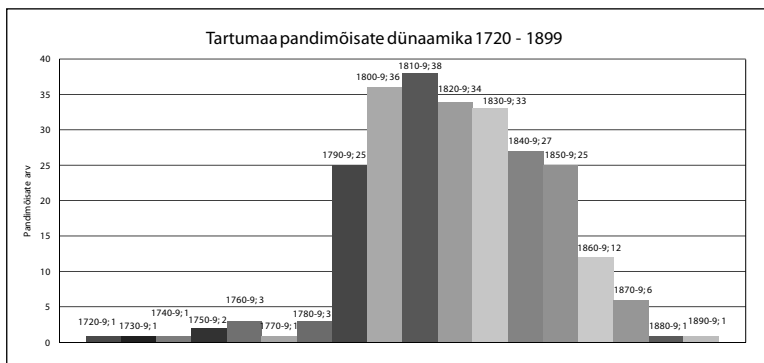
Pantimine hakkas levima iseäranis 18. sajandi teisel poolel. Üks põhjus oli baltisaksa mõisnike vaesumine ja pidev rahamure. Oma teatud mõju oli ka 1783. aastal keisrivõimu kehtestatud lõivul, mida nõuti igalt mõisa ostu-müügitehingult. Et sellest maksust kõrvale hiilida, kasutatigi pantimise võimalust. Nagu varem juba mainitud, oli bürgerite jaoks pandivaldus peamine legaalne võimalus mõisaid pidada.²³

Tartumaal oli käsitletaval perioodil 132 rüütlimõisat, mille põhjal on võimalik pandivalduse dünaamikat uurida. Neist 77 mõisat ehk 58,4% olid mingil ajahetkel pandivalduses. Mõisaid, mida üldse ei

²¹ M. Uustalu. Tartumaa, lk 19–20.

²² H. Whelan. Adapting, lk 75.

²³ Samas.

Tabel 1. Tartumaa pandimõisate arv 1720–1899.

panditud, oli 55. 1720. aastatest kuni 1780. aastateni oli Tartumaal vaid üksikuid pandimõisaid, ületades harva korraga kahte mõisat ühel kümnendil (vt tabel 1). Ulatuslikumat tõusu võis täheldada 1790. aastatel, kui oli panditud juba 25 mõisat. Kõrghetk oli 1810. aastatel, mil ühel dekaadil küündis pandimõisate arv isegi 38-ni. Kuigi edaspidi tabas pandisüsteemi langus, püsis panditud valduste arv veel 1850ndate lõpuni 30 piirimail. Suurem langus saabus 1860ndatel, mil eelmise kümnendiga võrreldes toimus pandimõisate järsk vähenemine 25-lt 12-le. Pärast 1866. aastat anti pandiks vaid kaks mõisat: Sarakuste (1867–1871) ja Raanitsa (1869–1878).²⁴ Sajandi lõpul eksisteeris ainult üks pandimõis – Iigaste (1797–1890).²⁵ 20. sajandi algul mõisaid enam ei panditud.²⁶

Raehärrade, pastorite ja professorite mõisavaldused

Linnapatriitskond oli juba keskajast saadik tundnud huvi mõisate pidamise vastu. Liivimaa mõistes suured Tartu linna raeperekonnad ei olnud selles suhtes erand. Esimene raeliige, kellele kuulus Tartumaal

²⁴ L. von Stryk. Beiträge, lk 173, 33; L. von Stryk. Beiträge 2, lk 439.

²⁵ L. von Stryk. Beiträge, lk 153; T. Rosenberg. Eesti, lk 18.

²⁶ M. Uustalu. Tartumaa, lk 24.

mõis, oli sündik Christian Mylius, kes omandas Mäksa 18. sajandi keskpaiku.²⁷ Tartu justiitsbürgermeister Ludwig Stegemann (? –1776) oli Ülenurme omanik enne 1777. aastat.²⁸ Tartu rae liikmetest omasid mõisaid veel Carl Gustav Linde (1754–1835), kelle käes oli aastatel 1816–1822 Keeri pandimõis, ja Friedrich Wegener (1790–1846), kellele kuulus pandiomandina 1841–1844 Suure-Konguta.²⁹ 1785. aastal oli Rasina mõis panditud Valga raehärrale Gottfried Roopile (? –1787).³⁰ Lisaks raehärradele omasid Tartumaal mõisaid ka nn raeperekonnad (*Ratsverwandte*) – Schlüter (aastast 1726 Mäksa mõisa omanik), Reimers (oli 1730/1732–1739 Leedi ja Mõisamaa mõisnik), Rohland (aastast 1853 Aakre pandi- ja aastast 1862 pärushärra) ja Töpffer (talle kuulus 1892–1913 Suure-Ulila).³¹

Patriitsiperekonnad omasid Tartumaal mõisaid pärusvaldusena peamiselt 18. sajandi algupoolel ja 19. sajandi teisel poolel. 19. sajandi alguses olid nende valduses ainult pandimõisad.³²

Rüütlimõisa omanikuks on mõnel korral saanud ka vaimulikud, kes oma ametiajal valdasid kirikumõisat ehk pastoraati. Tartumaal jäi nende omandi siiski tagasihoidlikuks ja selle valdamine lühiajaliseks. 1726. aastal ostis Võnnu pastor Johann Svenske (? –1727) Kaagvere ja Vana-Kastre mõisad. Tema järeltulijad valdasid neid 1786. aastani.³³ 1730. ja 1732. aasta vahel omandas Leedi ja Mõisamaa mõisad Laiuse pastor Eberhard Reimers (1687–1756).³⁴ 1802–1811 kuulus Rääbise pandimõis Laiuse pastorile Heinrich Johann von Jannaule (1753–1821).³⁵

Pastori perekonnaliikmetest oli Tartumaal kaks mõisaomanikku: pastor Ernst Glücki tütar Elisabeth Glück (? –1757), kes sai 1749. aastal Kurista ja Sarakuste omanikuks ja pidas neid kuni oma surmani; Ülenurme pandihärraks oli ajavahemikul 1830–1839 Rõuge pastori

²⁷ Robert Arthur von Lemm. *Dorpater Ratslinie 1319–1889 und das Dorpater Stadtamt 1878–1918*. Marburg/Lahn 1960, lk 105; L. von Stryk. *Beiträge*, lk 179.

²⁸ L. von Stryk. *Beiträge*, lk 55.

²⁹ Samas, lk 110, 13.

³⁰ Samas, lk 181.

³¹ M. Uustalu. *Tartumaa*, lk 27–28.

³² Samas, lk 27.

³³ L. von Stryk. *Beiträge*, lk 177.

³⁴ Samas, lk 89.

³⁵ Samas, lk 63.

Carl Gottlieb Reinthali vend Ernst Peter Reinthal (1793–1875), kes oli selle pärusomanik 1856. aastani.³⁶

Mõisaid on Tartumaal soetanud ka mitmed ülikooli õppejõud. Tuntud biokeemik Alexander von Bunge (1844–1920), kes oli 1874–1885 Tartu ülikooli füsioloogilise keemia dotsent, oli 1864. aastal koos õdede-vendadega Kärde mõisa kaaspärija.³⁷ Kassinurme mõis kuulus 1872–1875 kirurgiaprofessorile ja hilisemale rektorile Eduard von Wahlile (1833–1890).³⁸ Kriminaalõiguse professor Woldemar von Rohlandi (1850–1936) käes oli 1901–1906 Uniküla ja 1901–1919 Aakre.³⁹ Peterburi Meditsiini-Kirurgia Akadeemia professor Karl Johann von Seidlitz (1798–1885) omandas 1841. aastal pandivaldusena Meeri ja Unipiha. 1844. aastal sai ta mõlema mõisa pärusomanikuks, kuid 1856. aastal müüs ta Unipiha ära.⁴⁰ Kiievi Ülikooli zooloogiaprofessor ja hilisem Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemik Alexander Theodor von Middendorff (1815–1894) päris oma isalt 1857. aastal fideikomissi, mille koosseisu kuulusid Tartumaal Hellenurme ja Päidla.⁴¹ Middendorffide kätte jäid nimetatud mõisad kuni võõrandamiseni.⁴²

Mitte baltisaksa päritolu mõisnikud

Kuigi Tartumaal oli olnud vene päritolu mõisaomanikke varemgi, suurenes nende arv siiski alates 18. sajandi algusest. Üks esimesi oli krahv Boriss Petrovitš Šeremetjev (1650–1719), kes sai tsaari

³⁶ L. von Stryk. Beiträge, lk 172, 217.

³⁷ Samas, lk 91.

³⁸ Leonhard von Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. Zweiter Teil. Der lettische District. Dresden 1885, lk 437.

³⁹ Kinnistute register. – <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php> (01.05.2008).

⁴⁰ L. von Stryk. Beiträge, lk 106.

⁴¹ Wilhelm Lenz. Deutschebaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. Köln-Wien 1970, lk 521.

⁴² Vt Middendorffi kohta lähemalt: Erki Tammiksaar. Alexander Theodor von Middendorffi tegevus Liivimaa põllumajanduse edendajana ning tema seosed eesti rahvusliku liikumisega. – Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpai-gast kuni 20. sajandi alguseni. Koost. Tõnu Tannberg (Eesti Ajalooarhiivi toi-metised 14). Tartu 2006, lk 157–211.

käest kingiks Haaslava, Kriimani, Luunja ja Vasula.⁴³ Ehkki tema pärijad pidid kolm viimatinimetatud mõisa 1720. aastate keskpaigaks nende õiguspärasele omanikele tagastama, jäi Haaslava Šeremetjevi perekonna kätte 1919. aastani. Liivimaa Läti osas kuulus samamoodi Šeremetjevitele üks suuremaid – Vecpiebalga mõis.⁴⁴ Seega olid Šeremetjevid Läänemere provintsidest kõige pikaajaliselt püsinud vene mõisnikusuguvõsa. 1717. aastal läks krahv Pavel Ivanovič Jagužinski (1683–1736) valdusse Kauksi, Mooste, Rasina, Röpina ja Uue-Kastre. Ükski neist mõisatest ei jäänud tema kätte aga kauaks.⁴⁵ 1723. aastal omandas Ivan Mihhailovič Golovin (?–1738) Sangaste, Kaagjärve ja Karula mõisad. Sangaste siirdus pärandusena Novosiltsovi perekonnale ja seejärel vürst Aleksandr Nikolajevič Golitsõnile (1769–1817), kes selle 1797. aastal ära pantis.⁴⁶ Seega oli Sangaste 18. sajandil kolme erineva vene perekonna omanduses. 1726. aastal sai Ivan Ivanovič Bibikov (?–1745) Raadi omanikuks. Tema pärijad müüsid mõisa 1751. aastal.⁴⁷ Puka mõis kuulus 1744–1750 noorukesele Maria Simonovna Tšoglokovale (sündinud krahvinna Hendrikova) (1723–1756).⁴⁸ 1744. aastal kingiti krahv Aleksandr Ivanovič Rumjantsevile (1680–1749) Tähtvere mõis, mille see aga peatselt edasi müüs.⁴⁹ 1759–1766 oli Dmitri Vassiljevitsš Volkovi (1727–1785) valduses Suure-Rõngu.⁵⁰ 18. sajandi lõpul kuulus Iigaste mõis Jekaterina von Palmenbachile (sündinud paruness Tšerkassova), kes müüs mõisa 1795. aastal.⁵¹ 1837. aastal omandas Meeri ja Unipiha mõisad tuntud poeet Vassili Andrejevitsš Žukovski (1789–1852), kes oli nende omanik 1841. aastani.⁵² 1907. aastal läks vene pärusaadliku Nikolai Semjonovič Tereštšenko valdusse Kavastu mõis. Viimase valduses oli mõis kuni 1912. aastani, mil selle järgmiseks omanikuks sai Varvara Stepanovna

⁴³ L. von Stryk. Beiträge, lk 26–27, 42–44, 174.

⁴⁴ L. von Stryk. Beiträge 2, lk 294.

⁴⁵ L. von Stryk. Beiträge, lk 178, 181, 249.

⁴⁶ Samas, lk 148.

⁴⁷ Samas, lk 38–39.

⁴⁸ Samas, lk 162.

⁴⁹ Samas, lk 102–103.

⁵⁰ Samas, lk 129.

⁵¹ Samas, lk 153.

⁵² Samas, lk 106.

Manželei ja 1917. aastast kaheks ja pooleks kuuks Aleksandr Fjodorovitš Mosolev.⁵³ Sarnaselt Sangastele võib ka Kavastu puhul täheldada mõisa püsimist vene päritolu aadli käes. Venelastest viimasena omandas Tartumaal rüütlimõisa Sofia Durassova (sündinud Šiškova), kes ostis 1911. aastal Uniküla, mis jäi tema valdusse küll üüriks ajaks – 1912. aastani.⁵⁴

Võõramaa perekondadest omas Tartumaal kõige kauem ja kõige rohkem mõisaid bretooni päritolu Guillemot de Villebois' suguvõsa. Kontradmiraal François Guillemot de Villebois (~1681–1760) sai keiserinna Elisabethilt 1743. aastal kingituseks Tartumaal Ahja (jäi perekonna kätte 1766. aastani), Kurista (kuni 1896) ja Sarakuste (kuni 1808) mõisa.⁵⁵ Peale nende oli Villebois' de käes periooditi veel rida mõisaid: Kärevere (1817–1820, pandivaldus), Laeva (1817–1820, pandivaldus), Tähtvere (kuni 1819), Pühajärve (1823–1833 pandi-, 1833–1842 pärusvaldus) ja Arula (1861–1874).⁵⁶

Poola päritolu mõisnikest saab Tartumaal rääkida alates 19. sajandist. 1808. aastal ostis krahvinna Honorata Igelström (sündinud Stępkowska) (1784–1819) Meeri ja Unipiha mõisa, mis püsisid tema käes kuni surmani, minnes seejärel pärijatele, kes olid ka kõik poolakad: kammerjunker vürst Stanisław Lubomirski, polkovnik krahv Józef Bonwentura Ignacy Załuski, kammerjunker krahv Karol Teofil Załuski ja vürstinna Franciszka Maria Lubomirska (sündinud krahvinna Załuska). 1824. aastal sai Meeri ja Unipiha ainuvaldajaks Karol Teofil Załuski. Hiljem mõisad konfiskeeriti, põhjuseks viimase seotus 1831. aasta Poola ülestõusuga.⁵⁷ 1828. aastal läks poola aadliku Jan Tadeusz Krzyzstof Bułharyni (Faddei Bulgarin) (1789–1859) valdusse Karlova mõis, mis jäi suguvõsale 1912. aastani, algselt pandivaldusena ja seejärel pärusomandusena.⁵⁸ 1915. aastal omandas Vidrike mõisa kindralmajor Vikenti Leonhardovitš Hmilevski, kes

⁵³ Kinnistute register. – <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php> (01.05.2008).

⁵⁴ Samas.

⁵⁵ Genealogisches, II kd, lk 800, 802; L. von Stryk. Beiträge, lk 171, 172.

⁵⁶ L. von Stryk. Beiträge, lk 65, 103, 119, 115.

⁵⁷ Samas, lk 106.

⁵⁸ Samas, lk 51; Kinnistute register. – <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php> (01.05.2008).

võis samuti olla poola päritolu, ja kelle kätte jäi mõis kuni võõrandamiseni 1919. aastal.⁵⁹

Lõpuks võib šveitsi päritolu välja tuua vene jalaväekindral Bernardo Lezzano (1740–1827) puhul, kes omandas Vaiatu mõisa 1805. aastal ja selle 1812. aastal panti pani.⁶⁰

Muutused omandiõiguses pärast 1866. aastat

1866. aastal viidi Liivimaa kubermangus seoses rüütlimõisate pidamisega sisse mitmed põhjanevad muutused. Nimelt võisid nüüd mõisaid osta ja omada kõik soovijad, sh ka talupojaseisusest isikud. Et kaitsta oma valdusi ja sotsiaalset positsiooni, püüdsid aadlikud vastukaaluks mõisaid oma suguvõsa omandiks kinnistada, kasutades selleks fideikomissi institutsiooni.⁶¹

Fideikomiss oli mittevõõrandatav ja rangelt suguvõsa siseselt pärandatav mõisa(te)valdus, mida ei tohtinud ka tükeldada ega hüpoteegivõlgadega koormata. Reeglina oli tegemist majoraadiga ehk järgiti primogenituuri, kus valduse päris vanim poeg.⁶² Fideikomissid moodustati kas lepingu või testamendiga. Liivimaal kehtis seejuures veel nõue, et Venemaa keiser pidi justiitsministeeriumi kaudu fideikomissi moodustamise kinnitama. 1866. aasta järgselt oli fideikomisside moodustamise võimalus avatud kõigile, sh ka eestlastele.⁶³ Viimased pole seda teadaolevalt küll kasutanud.

Läänemereprovintsid ei olnud perekonnamõisate moodustamine uus nähtus.⁶⁴ Siiski jäid need kuni 19. sajandi teise pooleni Liivimaal pigem erandlikuks. Tartumaalt on kuni 1851. aastani teada vaid kaks suguvõsamõisat. Neist esimene fideikomiss asutati 1756. aastal, kui krahv Gotthard Johann Manteuffel moodustas selle Puurmani,

⁵⁹ Kinnistute register. – <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php> (01.05.2008).

⁶⁰ L. von Stryk. Beiträage, lk 146.

⁶¹ H. Whelan. Adapting, lk 289.

⁶² T. Rosenberg. Eesti, lk 18.

⁶³ H. Whelan. Adapting, lk 289.

⁶⁴ Juba 1608. aastal moodustas Johann von Behr Kuramaal oma Ēdole mõisat fideikomissi, mis jäi perekonna kätte kuni 1920. aastani (Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil: Kurland. Görlitz 1930. II kd, lk 771, 777).

Härjanurme, Jõgeva ja Pakaste mõisast.⁶⁵ Carl von Liphart asutas fideikomissi Raadi mõisast ja tervest Vastseliina kihelkonnast 1776. aastal. Hiljem liideti selle valdusega veel Maramaa (1881) Tartumaal ja Vana-Roosa (1897) Võrumaal.⁶⁶ Ajavahemikus 1851–1866 loodi kolm fideikomissi: Hellenurme, Päidla ja Pööravere mõisatest koosnev Middendorffide valdus (1851), Akermanide Kodijärve (1856) ning Essenite Mäksa, Poka ja Uue-Kastre kompleks (1860).⁶⁷

Pärast 1866. aastat võib selgelt täheldada fideikomissmõisate arvu kasvu, sest kuni 1919. aastani sai Tartumaal fideikomissiks või selle osaks kümme mõisat. 1875. aastal muudeti selleks Bergide Sangaste, 1877 Rückerite Unipiha ja 1882 Braschide Ahja.⁶⁸ Kõige suurema kompleksi moodustas Nolckenite perekond. Nende fideikomissi kuulusid Kaagvere (asutati 1881), Alatskivi, Luunja, Pilka (1900) ja Kabina (1902).⁶⁹ 1900. aastal oli fideikomissiks veel Preetzmannide Tõlliste ja Wulfide Kärevere.⁷⁰

Enne Esimest maailmasõda oli Liivimaa Eesti alal kokku 58 fideikomissi, mis võisid koosneda ühest või enamast mõisast.⁷¹ Tartumaal oli fideikomissi koosseisu kuulunud mõisaid 21 ehk Eesti maakondadest kõige enam. Pindala järgi oli 1909. aastal nende osakaal Tartumaa mõisate hulgas üle 28%. Kõige suuremad mõisakompleksid olid Nolckenitel, Essenitel ja Manteuffelitel, kelle valdused olid üle 24 000 hektari.⁷² Samas tuleb meeles pidada, et lisaks Tartumaal asunud perekonnamõisatele võis fideikomiss koosneda mõisatest, mis paiknesid mõnes teises kreisis. Kõige suurem fideikomiss oli Liphartide valduses. Lisaks Tartumaa kreisis asunud mõisatele kuulus neile ka

⁶⁵ Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil: Livland. Görlitz 1929, I kd, lk 637, 635.

⁶⁶ Tiit Rosenberg. Liphartid Liivimaa mõisnikena I. – Kleio. Ajaloo ajakiri 1994, nr 9, lk 12–15.

⁶⁷ L. von Stryk. Beiträge, xi; Genealogisches, I kd, lk 329, 589.

⁶⁸ L. von Stryk. Beiträge, lk 149, 445, 451.

⁶⁹ Samas, lk 63; Livländisches Adressbuch. 1900, lk 132, 123; Kinnistute register. – <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php> (01.05.2008).

⁷⁰ Livländisches, lk 132, 123; Kinnistute register. – <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php> (01.05.2008).

⁷¹ T. Rosenberg. Eesti, lk 19.

⁷² M. Uustalu. Tartumaa, lk 43.

Vana-Roosa rüütlimõis Võrumaal ja hiigelsuur Vastseliina majoraat – nende valduste kogupindala oli peaaegu 70 000 hektarit.⁷³ Middendorffide perekonnamõisate hulka kuulus peale Hellenurme ja Päidla veel Pööravere, mis asus Pärnumaal.⁷⁴ Bergide fideikomissi moodustasid lisaks Sangastele Sikšni mõis Läti alal ja üks maja Tartus.⁷⁵ Üsna sagedane oli ka see, et fideikomissi omanikule võis samaaegselt kuuluda veel mõisaid, mis ei kuulunud fideikomissi hulka. Näiteks omandas Liphartide fideikomissi moodustaja Carl von Liphart lisaks Kõnnu, Kabala ja Tarakvere rüütlimõisad. Roela oli ta pärinud isalt.⁷⁶ Ühtegi neist mõisatest fideikomissiga ei liidetud.

Tartumaa fideikomissmõisate valdajaid vaadates on näha, et ülekaal kuulus selgelt matrikliaadlile. Erandiks oli vaid Tõlliste omanik Nikolai von Preetzmann, kes polnud rüütelkonna liige. Unipiha valdajad Rückerid ei olnud fideikomissi moodustamise ajal samuti rüütelkonda võetud, kuid nad said selle liikmeks hiljem.

Eestlastest mõisnikkonna teke

1866. aasta seadusega said eestlased esimest korda seadusliku õiguse rüütlimõisaid omandada. Seda õigust kasutati üsna elavalt. Kui 1900. aastal oli eestlaste käes Lõuna-Eestis 303 rüütlimõisast 10, siis 1909. aastal 12 ja 1913. aastal 15 mõisat (ca 5 % mõisate üldarvust, kuid ainult 1,5 % mõisate kultuurmaast). Eestlased hakkasid mõisaid ostma peaaesjalikult enne Esimest maailmasõda ja sõja-aastatel. Mõisaid osteti nii mitme peale kokku kui ka üksinda ning mõni jõukam eestlane ostis koguni mitu mõisat. Enne mõisate võõrandamist 1919. aastal kuulus eestlastele Eesti 822 rüütlimõisast 66 – neist 27 asusid Lõuna-Eestis.

Tartumaal ostis esimesena 1866. aasta seaduse loal mõisa Jaan Kupits (1839–1904). Tema kätte läks 1877. aastal Nõo kihelkonnas Vastse-Nõo rüütlimõis.⁷⁷ Kupits oli pärit Viljandimaalt, kust tulid

⁷³ Adolf Richter. Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Band I. Livland. Riga 1909, vg 570, 571, 669–674, 700.

⁷⁴ L. von Stryk. Beiträge, lk 312.

⁷⁵ Samas, lk 149.

⁷⁶ T. Rosenberg. Liphartid, lk 13.

⁷⁷ L. von Stryk. Beiträge 2, lk 445.

mitmed teisedki Tartumaa mõisaomanikud. Elukutselt oli ta kaupmees. Osales päris aktiivselt ärkamisaja liikumises ja oli ühiskondlikult aktiivne. Ta oli Eesti Kirjameeste Seltsi ja Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi liige ning oli tegev ka Aleksandrikooli liikumises.⁷⁸ Temast sai Tartumaal ainsa “eesti mõisnikudünastia” rajaja – Vastse-Nõo mõis oli perekonna käes kolm põlvkonda järjest. Juba oma eluajal andis ta mõisa üle oma pojale Paul Kupitsale (1865 – enne 1912).⁷⁹ Viimane õppis aastatel 1884–1889 Tartu ülikoolis õigusteadust ja omandas sealsamas kandidaadikraadi. Alates 1889. aastast oli ta Peterburis senati juures jurist.⁸⁰ Kahtlemata oli see sotsiaalne tõus. 1909. aastal elas ta aga advokaadina Riias.⁸¹ Eesti avalikus elus ta ilmselt palju ei osalenud. Tema surma järel pärisid Vastse-Nõo lesk ja kaks tütart: Elisabeth Kupits ja Margaretha Lonni Kupits.⁸² Viimaselt võõrandati mõis 1919. aastal. Väikese maavalduse, mis neile alles jäi, andsid nad rendile. Vaid kord aastas käisid nad Nõos, et rendiraha koguda.⁸³

Järgmine eestlane, kes Tartumaal mõisa ostis, pärines samuti Viljandimaalt – Hans Wühner (1836–1911), kes oli aastatel 1878–1908 Keeri mõisa omanik.⁸⁴ Wühner sündis Paistu kihelkonnas kupja perekonnas, õppis Viljandi algkoolis ja kreisikoolis ning pidas seejärel koolmeistri ametit Paistus ja Tarvastus. Ta oli üks olulisi ärkamisaja tegelasi, kes mõjutas rahvusliku liikumise käiku. Nii oli ta üks Aleksandrikooli rajamise initsiaatoreid ja Eesti Kirjameeste Seltsi ja Viljandi Põllumeeste Seltsi asutajaid. Mäletatavasti oli viimase seltsi liige ka teine Tartumaa mõisnik Kupits. Wühner osales väga aktiivselt oma kodukreisi kultuuri edendamisel – tema ettevõtmisel asutati Tarvastus muusika- ja pasunakoor ja laenuraamatukogu,

⁷⁸ Mart Laar. Äratjad: Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tallinn 2006, lk 425.

⁷⁹ Kinnistute register. – <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php> (25.05.2009).

⁸⁰ A. Hasselblatt. Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat 1889, lk 830.

⁸¹ A. Richter. Baltische, vg 609.

⁸² Kinnistute register. – <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php> (25.05.2009).

⁸³ Agnes-Asta Marand. Lehekülgi Nõo ajaloost I. Nõo 2001, lk 124.

⁸⁴ Samas, lk 107, 110.

mis oli üldse üks esimesi.⁸⁵ Wühneri tegevus ei piirdunud siiski ainult Viljandimaaga. Keeri perioodil oli ta Nõo kiriku eestseisjaks ja tegutses mõnda aega Tartu Põllumeeste Seltsi esimehena. Kui helilooja Aleksander Läte asutas Nõos koori, siis laulsid seal nii Wühner kui ka Jaan Kupits.⁸⁶

Kahe eelmise põlvkonnakaaslane Georg Riik (1842–1890) omandas Tartumaal Vana-Kirepi mõisa pärast 1875. aastat⁸⁷ ja Ülenurme mõisa 1883. aastal.⁸⁸ Riik oli pärit Viljandimaalt Tapiku mõisast, kus tema isa oli sepp. 1850. aastatel kolis perekond Tartumaale Saadjärve mõisa. Riik alustas oma karjääri küll meierina, kuid 1870. aastal sai temast viljakaupmees. 1877. aastal ostis ta Tartus Riia tänavas kinnisvara ja viis sinna oma kontori. Tänu oma mõisatele oli tal võimalik saada krediiti, et oma ettevõtlikke plaane ellu viia. Lõpuks oli tal peale Riia tänavakontori Tiigi tänaval veski ja ka leivavabrik. Kuigi Riik ei osalenud rahvuslikus liikumises sellisel moel nagu näiteks Kupits ja Wühner, oli tal siiski eestluse edendamises oma osa. Tuntud arkamisaja tegelane Ado Grenzstein kirjutab nekroloogis tema kohta: *Georg Riik oli see mees, kes meie põllusaagile uusi müügiturgusid jagas ja hinda aitas ülal hoida. Ausus ja usaldus Riiki poolt äratas ka aupaklikkust suurtes ringkondades tema vastu. Ta alustas paarisaja rublaga, kuid jõudis paarisaja tuhandeni.*⁸⁹ Pärast tema surma pärisid mõisad tema naine ja lapsed. Vana-Kirepi jäi suguvõsa kätte 1902. aastani, Ülenurme 1908. aastani.⁹⁰ Lastest väärib esiletõstmist poeg Richard Riik, kes jätkas oma isa ametit – ta oli kaupmees ja Tartu Suurgildi liige. 1914 ja 1918 oli ta Tartu linnavolinik. Abielludes tegi ta hea partii, kui nais Tartu hotelli *Dorpat* omaniku Kanne tütre.⁹¹

⁸⁵ M. Laar. Äratajad, lk 454.

⁸⁶ A. Marand. Lehekülgi, lk 110.

⁸⁷ L. von Stryk. Beiträge, lk 134.

⁸⁸ Eesti Põllumajandusmuuseum. – <http://www.epm.ee/Muuseum/Ajalugu> (21.05.2008).

⁸⁹ Elvi Nassar. Ülenurme mõis arhiiviallikates ja mälestustes. – Olevik. Ülenurme valla leht, jaanuar 1999, nr 1 (22), lk 1.

⁹⁰ Kinnistute register. – <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php> (25.05.2009).

⁹¹ Robert Arthur Lemm. Dorpater Ratslinie 1319–1889 und das Dorpater Stadttamt 1878–1918. Marburg-Lahn 1960, lk 120.

Riikidelt omandas 1908. aastal Ülenurme mõisa teine väljapaistev isiksus – Peeter Muna (1864–1934). 1917. aastal ostis ta ka Suure-Ulila rüütlimõisa.⁹² Muna polnud viljandimaalane, vaid oli sündinud Tartumaal Kavastus taluperemehe pojana. Isa Jüri Muna soov oli, et poeg käiks tema jälgedes, kuid Peeter Muna valis teise tee. Temast sai esiti õpipoiss juustumeister Schwartzi juures. Hiljem ise edukaks kaupmeheks saades teenis ta hüüdnime “juustukuningas”. Ta püüdis igati jäljendada saksapärast elustiili: tal oli kombeks kirjutada oma nime kahe n-iga, kõnekeelena aga kasutas ta meelsasti saksa keelt.⁹³ Sellega eristus ta teistest tollastest Tartumaa eesti soost mõisnikest. Kui ta 1934. aastal vähki suri, siis vedasid tema surnuvankrit neli musta hobust – maeti ju ikkagi “juustukuningat”.⁹⁴ Tema suurejooneline hauaplats asub Tartu Raadi kalmistul.

Eesti mõisaomanikest Tartumaal on teada veel Gustav Luha, kes 1909. aastal omandas Mõra mõisa.⁹⁵ Aastatel 1910–1915 oli aga Vidrike ja 1916–1919 Vastse-Kuuste mõis Johan Peeti käes, kes pärines samuti Viljandimaalt.⁹⁶

1915. aastal läks Aru mõis tervelt kümne omaniku kätte. Nendeks olid Peeter Kase, Aleksander Keis, Heinrich Koppel, Hans Lellep, Karl (Kaarel) Parts, Mihkel Parts, Minna Rüütli, Anton Schulzenberg, Evald Steinberg ja Oskar Wirkhaus. 1917. aastal omandas osa mõisast ja seejärel kogu valduse Jaan Prüüs.⁹⁷ Keis ja Lellep olid Tartu kodanikud.⁹⁸ Hiljem sai Lellepist kaupmees ja masinavabrik omanik.⁹⁹ Peeter Kase oli jurist, ehkki sellealane akadeemiline

⁹² Kinnistute register. – <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php> (25.05.2009).

⁹³ Elvi Nassar. Ülenurme mõis arhiiviallikates ja mälestustes. – Olevik. Ülenurme valla leht, märts 1999, nr 3 (24), lk 5.

⁹⁴ Elvi Nassar. Ülenurme mõis arhiiviallikates ja mälestustes. – Olevik. Ülenurme valla leht, mai 1999, nr 5 (26), lk 1.

⁹⁵ Tartumaa: maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. – Eesti maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. J. Rumma (peatoim). Tartu 1925, I kd, lk 250.

⁹⁶ Kinnistute register. – <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php> (25.05.2009).

⁹⁷ Samas.

⁹⁸ Kinnistute register. – <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php> (25.05.2009).

⁹⁹ Henno Lender (koostaja). Eesti Üliõpilaste Selts 1919–1940: biograafilisi andmeid. Stockholm 1990, lk 63; Vt ka: Jüri Ant, Erich Asumäe. Tartu Põllutöömashinadehas “Võit”. Tartu 1984, lk 9–15.

ülikooliharidus tal tõenäoliselt puudus, 1888–1889 töötas ta politseis, oli seejärel Viljandis kohtukirjutaja ja -tõlk ning sai 1907. aastal 1. Tartu ülemtalurahvakohtu esimeheks. Hiljem tegutses ta mitmel pool rahukohtunikuna ja oli aastatel 1924–1927 Tartu linnapea abi.¹⁰⁰ Palupera vallas sündinud Karl (Kaarel) Parts (1873–1940) oli samuti jurist, kuid jõudis viimasest tunduvalt kaugemale. Õppis Hugo Treffneri gümnaasiumis ja Tartu ülikoolis, kus omandas kandidaadikraadi õigusteaduses. Tegutses seejärel juristina mitmes ametis, muu hulgas Võru ja Tartu ülemtalurahvakohtu eesistujana. 1917. aastast oli ta Eestimaa kubermangu komissari abi ja 1919. aastal sai Riigikohtu esimeheks. 1919. aastal oli ta ka Eesti Ajutise Maanõukogu esimees.¹⁰¹ Heinrich Koppel (1863–1944) oli pärit Viljandimaalt, omandas 1891. aastal Tartu ülikoolis meditsiinidoktori kraadi, 1905 sai temast eradotsent, 1918 üks esimesi eestlasest professoreid ning 1920–1928 oli ta esimene Tartu Ülikooli rektor.¹⁰² Anton Friedrich Schulzenberg (1867–1942) oli sündinud Tartu-Maarja kihelkonnas, kuid pärit oli ta Viljandimaalt Pornuse vallast. Tudeeris Tartu ülikoolis meditsiini. Pärast õpinguid oli arst nii Venemaal kui Tartus. 1915–1918 oli ta Tartu sisehaiguste kliiniku assistent ja 1919–1920 Tartu ülikooli arstiteaduskonna ajutine dekaan.¹⁰³ Evald Steinberg (1866–1933) oli aktiivne Tartu linna juhtmises: 1917. aastal oli ta Tartu linnanõunik ja hiljem linnavolinik.¹⁰⁴ Oma ametilt oli ta aga kooliõpetaja (kokku 42 aastat).¹⁰⁵ Äksi kihelkonnas sündinud Oskar Johannes Leonhard Wirkhausi (1870–1920) päritolu oli pisut erinev. Tema isa oli olnud Preedi karjamõisa pidaja ja hiljem kaupmees. Wirkhaus lõpetas Tartus gümnaasiumi ja õppis Tartu ülikoolis usuteadust, kuid isa surma järel (1896) asus ta tegutsema äris, olles muu hulgas ajalehe *Postimees* ärijuht. 1904–1919 oli ta Liivimaa Linnade Hüpoteeği Seltsi esimees

¹⁰⁰ Postimees, 1932, 6. november, lk 6.

¹⁰¹ Henno Lender (koost.). Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1905: biograafilisi andmeid. Alunda 1964, lk 53.

¹⁰² Hillar Palamets. Meedikust rektor Heinrich Koppel. – Kliinikumi Leht, detsember 2004, lk 2.

¹⁰³ Samas, lk 62.

¹⁰⁴ R. Lemm. Dorpater, lk 141.

¹⁰⁵ Postimees, 1933, 19. detsember, lk 6.

ja 1920. aastal kaubandus-tööstusminister.¹⁰⁶ Jaan Prüüs (? –1928) oli samuti äriees. 1907. aastal omandas ta Faure äri, kuhu asutas oma kaupluse. Hiljem pärisid selle tema pojad.¹⁰⁷ Prüüsil oli Tiigi tänavas veel portselanivabrik ja Kroonuaia tänavas metalldetailide tehas portselanivabriku tarbeks.¹⁰⁸

Enne maareformi ilmselt viimasena eestlastest omandas Tartumaal mõisa Jaan Raamot (1873–1927).¹⁰⁹ Ta oli sündinud Läänemaal Velise vallas talurentniku pojana, saanud mitmekülgse hariduse ja kaitses Königsbergi ülikoolis 1905. aastal piimanduse alal doktorikraadi. Põltsamaal Eesti Aleksandri linnakooli juhatajana 1905. aasta sündmustes osalemise tõttu oli ta 1906. aastal 6 kuud vangis ja töötas seejärel põllumajanduse alal. 1912–1917 oli ta Vene IV Riigiduumaa saadik, 1917 Eesti Maavalitsuse esimees ja 1918–1919 põllutöö- ja toitlusminister, osaledes ka maareformi väljatöötamisel.¹¹⁰ Oma Keeri mõisast loobus ta vabatahtlikult ja jagas selle välja juba enne maareformi jõustumist.¹¹¹

Mõisaomanike seisuslik kuuluvus 19. sajandi teisest poolest 1919. aastani: kokkuvõttev analüüs¹¹²

Hoolimata 1866. aasta seadusest jäi Tartumaal korporatiivse aadli tugev ülekaal püsima kuni mõisate võõrandamiseni 1919. aastal. Eriti torkab see silma, kui vaadelda nende käes olnud rüütlimõisate arvu. Nende valduste arv ei jäänud kunagi alla 77% (vt tabel 2). Lähtudes mõisaomanike arvust, ilmneb, et immatrikuleeritud aadlikest mõisaomanike osa küll mõnevõrra vähenes, kuid jäi siiski domineerivaks

¹⁰⁶ H. Lender. Eesti 1870–1905, lk 76.

¹⁰⁷ RaadioTuba. – <http://www.hot.ee/raadiotuba/vennadpryys.html> (25.05.2009).

¹⁰⁸ A. Marand. Lehekülgi, lk 116–118.

¹⁰⁹ Mari Raamot. Minu mälestused. I ja II osa. 1962, lk 253.

¹¹⁰ Eesti biograafiline leksikon. Tartu 1926–1929, lk 391–392; H. Lender. Eesti 1919–1940, lk 107–108.

¹¹¹ M. Raamot. Minu mälestused, lk 253.

¹¹² Analüüs pärineb autori bakalaureusetööst. Mõisaomanikke on vaadeldud teatud aastate lõikes, mis on välja toodud juuresolevas tabelis.

(vt tabel 3). Rüütelkonda mittekuuluva aadli mõisaomand veidi küll kahanes, kuid püsis käsitletud perioodil siiski stabiilsena. Väga suuri muutusi ei esinenud selles ka omanike arvu vaadeldes.¹¹³

Tabel 2. Tartumaa mõisate jagunemine omanike seisusliku kuuluvuse järgi 1861–1919 (mõisad).

Aasta	Matrik- liaadel	%	Im.-ta aadl	%	Bürge- rid	%	Talupojad (eestlased)	%	Mõisaid kokku
1861	98	81,6	14	11,7	8	6,7	0	0	120
1875	102	84,3	12	9,9	7	5,8	0	0	121
1885	98	81	14	11,6	7	5,8	2	1,6	121
1892	92	77,3	12	10,1	11	9,2	4	3,4	119
1900	92	77,3	12	10,1	11	9,2	4	3,4	119
1909	95	79,8	12	10,1	10	8,4	2	1,7	119
1919	93	78,2	12	10	8	6,7	6	5,1	119

Tabel 3. Tartumaa mõisaomanike jagunemine seisusliku kuuluvuse järgi 1861–1919 (suguvõsad).

Aasta	Matrik- liaadel	%	Im.-ta aadl	%	Bür- gerid	%	Talupojad (eestlased)	%	Suguvõsa- sid kokku
1861	43	67,2	13	20,31	8	12,5	0	0	64
1875	38	67,9	11	19,6	7	12,5	0	0	56
1885	36	62	13	22,5	7	12	2	3,5	58
1892	34	59,64	11	19,3	9	15,8	3	5,3	57
1900	33	57,9	12	21	9	15,8	3	5,3	57
1909	31	57,4	12	22,2	9	16,7	2	3,7	54
1919	35	58,3	12	20	8	13,3	5	8,4	60

Kõige intrigeerivam on vaatlusalusel perioodil aga bürgerkonna mõisavaldus, mille puhul võinuks arvata, et võimaluse avanedes nende osa Tartumaa mõisaomanike seas kasvab hüppeliselt, kuid midagi seesugust pole vähemalt Tartumaal toimunud. Nii 1861. aastal

¹¹³ M. Uustalu. Tartumaa, lk 51–52.

kui 1875. aastal jäi kodanikuseisusest mõisnikuperekondade osakaal muutumatuks. Pärast mõisate omandamise vabakslaskmist on bürgeritele kuulunud mõisate arv koguni mõnevõrra langenud. Ehkki peagi järgnes väike tõus, taastus 20. sajandi algul langustendents, mis jätkus kuni võõrandamiseni.¹¹⁴

Olulisemaks muudatuseks oli, et mõisaomanike ringi ilmus veel üks grupp – talurahvast põlvnevad eesti haritlastest, ärimeestest ja ettevõtjatest mõisnikud, mis on käesolevas käsitluses eraldi välja toodud. Nende puhul võis täheldada kasvutendentsi nii mõisaomanike kui ka mõisaomandi osas.¹¹⁵ Kõigest eelnevast järeldub, et 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul kahanes baltisaksa matrikلياadli osakaal just tänu eesti soost mõisaomanikele. Samas peab märkima, et eestlaste käes olnud rüütlimõisad erinesid matrikلياadli mõisatest ühe eripära tõttu. Nimelt puudus nende rüütlimõisatel reeglina müümata talumaa (*Bauernland*). Nende mõisate talud olid kõik eelnevalt päri-seks müüdnud ja mõis koosnes vaid mõisamajapidamisest, mis erines talumajapidamistest vaid oma suuruse ja privileegide poolest. Näiteks ei olnud 1909. aastal ühegi eestlase käes olnud mõisal (Keeri, Vastse-Nõo ja Ülenurme) müümata talumaad.¹¹⁶

1861–1919 olid Tartumaal mõisate arvu järgi suurimateks mõisaomanikeks matrikلياadlikest mõisnikud. 1861. aastal kuulus enim mõisaid Manteuffelitele (9), neile järgnesid Braschid ja Liphartid kumbki seitsme mõisaga. Manteuffelid säilitasid oma juhtpositsiooni kuni 1885. aastani, mil neist möödusid Nolckenid, kellele kuulus aastatel 1892–1919 9–10 mõisat. Manteuffelite käes oli sel ajal kaheksa mõisat ja Liphartidel seitse mõisat. Ka Braschidel oli 1909. aastal veel seitse mõisat.¹¹⁷ Samas ei pruukinud mõisate arv olla korrelatsioonis mõisate reaalse suurusega. Näiteks oli 1909. aastal Essenite perekonna käes vaid kolm mõisat, kuid valduste kogusuurus oli 27 000 hektarit. Ka Wulffidel oli kolm mõisat. Nende kogupindala oli üle 17 000 hektari. Samal ajal olid Liphartid oma seitsme mõisaga pindalalt alles

¹¹⁴ M. Uustalu. Tartumaa, lk 52.

¹¹⁵ Samas.

¹¹⁶ Vt A. Richter. Baltische, vg 607, 609, 573.

¹¹⁷ M. Uustalu. Tartumaa, lk 110 (Lisa 29).

kuuendal kohal. Võttes aluseks müümata mõisa-, kvoodi- ja talumaa, oli kõige suurema pindalaga kompleks 1909. aastal Manteuffelite perekonna valduses – 31 000 hektarit. Neile järgnesid Nolckenid 29 000 ja Essenid 27 000 hektariga.¹¹⁸

Ettekanne 12. novembril 2008 ÕES-i 1307. koosolekul.

KNIGHT MANORS OF TARTUMAA FROM THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY TO THE YEAR 1919: CLASSES AS MANOR OWNERS

Summary

During the 200-year-long Czarist rule, knight or private manors underwent some major changes and developments. In the 1680s, the Swedish government reduced 80% of the land in Livland belonging to manor owners. In Tartumaa this number was somewhat smaller: only 53% of manors were taken to crown in the course of reduction. By the end of the 18th century about 81% of Tartumaa knight manors were returned to private ownership.

During the 1740s, nobility matricles were created. The corporate nobility thought they had the exclusive right to acquire manors. Burghers and non-corporate nobility challenged this right for about a hundred years. In Livland, including Tartu County, burghers managed to acquire full ownership of the manors only in 1866. Non-matriculate nobility did this already in 1845. During the period 1747–1866, burghers were mainly lease-holders. Non-matriculate nobility was in more a favourable position and was able to own more hereditary manors.

¹¹⁸ Märt Uustalu. Suurimad mõisaomanikud Tartumaal 1909. aastal (A. Richteri aadressraamatu alusel). – Elektrooniline dokument. 2009.

In the latter part of the 18th century, manors owners started increasingly to lease out their estates. In Tartumaa this development reached its peak during the 1790s and 1800s. Then the number of leased manors decreased but remained high for a some time. But by the end of the century there was only one hereditary mortgaged manor.

Aside from Baltic German families, Russian, Polish, and others also owned manors here, although their number was quite small. There were some members of city nobility, clergymen, and university lecturers who acquired knight manors.

In 1866, manor acquirement was made available for everyone interested. This allowed Estonian peasants to buy estates which they did quite large-scale. Over 20 Estonian-rooted people acquired manors. Nobility, however, tried to preserve its status by founding entailments. By 1919 there were 21 entailments created in Tartumaa – that is more than anywhere else on Estonian land.

During 1861–1919, corporate nobility retained its monopoly on manors. They always owned more manors than burghers, non-corporate nobility, or Estonians. The Manteuffel and Nolcken families owned the most manors. Non-corporate nobility ownership was somewhat unsteady. They owned 10–14 manors. Burghers' share was 7–9 manors. Only Estonians made constant progress acquiring more manors.

Pál Hunfalvy

Reis Läänemere provintsides

Piret Toomet

Ühel 1869. aasta jaanikuu valgel ööl sõitis postitöllas Tallinnast Tartu poole hilises keskeas härrasmees. See oli ungari etnograaf ja keeleteadlane Pál Hunfalvy (1810–1891), kes kiirustas esimesele üldlalupeole, *eesti rahva vabaduse peole*, meeles mõlkumas Friedrich Robert Faehlmanni muistend Koidust ja Hämarikust. Reisisimeest hoidis ärkvel uudishimu talletada võimalikult palju ungarlaste jaoks seninägematu idusid, isikuid ja sündmusi. Kogetu sai Pestis 1870. aastal reisirakiks *Reis Läänemere provintsides*. Teravapilgulise ja heatahtliku vaatlejana on autor talletanud nii 1869. aasta suveidüllil ja lalulupeo joovastuse kui ka eestlaste rahvusliku ärkamise, baltisaksa kogukonna identiteediotsingute ja venestamissurve pinged.

Reisirakja esimene osa¹ algab Danzigis ja lõpeb Peterburis, seega ulatuvad nii rakjutaja kui lugeja pilgud Eesti- ja Liivimaalt väljapoole, Läänemere provintse ümbritsevatele aladele. Pikemalt peatub Hunfalvy eestlaste ajalool, eesti kultuurielul ja rakjandusel, eesti keele eripäral, eestlaste rahvuslikul karakteril ja eestlaste religioossusel. Reisirakja autor annab põhjaliku ülevaate kohtumisest tolleaegsete eesti kultuuri- ja ühiskonnaelu juhtivate tegelastega (Jakob Hurt, Johann Voldemar Jannsen, Lydia Koidula jt) ning baltisakslastega. Tänu eesti keele oskusele sai Hunfalvy suhelda paljude teekonnal kohatud eestlastega ning rakjeldab värvikalt kõike, mida postitöllast nägi ja kuulis. Hunfalvy lootis kohtuda ka Ferdinand Johann Wiedemanni, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi ja Karl Ernst von Baeriga, kuid need kohtumised ei saanud teoks.

¹ Reisirakja teine, seni eesti keelde tõlkimata osa, on pühendatud Soomele.

Hunfalvy teekond Liivi- ja Eestimaal oli järgmine: laevasõit Riiast Tallinna, lühipeatus Haapsalu sadamas. Postitõllaga Tallinnast Tartusse: Tallinn–Vaida–Kiisa²–Mustla–Nõmme–Paide–Maarja–Magdaleena–Vägeva–Kurista–Mõisamaa–Tartu (kokku 213 ½ versta). Postitõllaga Tartust Viljandisse ja Tallinna: Tartu–Puhja–Võrtsjärv–Jõesuu–Leie–Viljandi–Võhma–Anna–Kiisa–Tallinn. Väiksemad väljasõidud ja jalutuskäigud Tallinna ümbruses: Kadriorg, Kose, Pirita.

Hunfalvy poolt kajastatud olulised teemad ja sündmused: Carl Schirreni ja Juri Samarini konflikt, laulupidu, eestlastega tutvumine (*eestlaste ülevaatamine*), Tartu ülikooli ja Õpetatud Eesti Seltsi külastamine, lõunasöök Jannseni juures, jutuajamised eesti ja baltisaksa haritlastega, jaaniõhtu Tartus, kohtumine Leie talumehega, jalutuskäigud Tallinnas, jumalateenistus Jaani kirikus, paadisõit tormisel Tallinna lähel, 1868. aasta ikalduse ja nälja järelmõjud, Eesti- ja Liivimaa talupoegade olukord minevikus ja olevikus, eestlaste tublidus, ettevõtlikkus ja hariduslembus, venestamine, usuküsimused, keelesugulus.

Ungari keeleteadlane, etnograaf ja ajaloolane Pál Hunfalvy (Paul Hunsdorfer) sündis 12. märtsil 1810. aastal Nagyszalóki (praegu Vel'ký Slavkov, Slovakkias). Hunfalvy õppis filosoofiat, teoloogiat ja õigusteadust Miskolci ja Késmárki ülikoolis. Keeleteadusega hakkas Hunfalvy tegelema 1840. aastatel. 1841. aastal nimetati Hunfalvy Ungari Teaduste Akadeemia liikmeks.

Oma töödega pani ta aluse komplekssele käsitlusele ungari keelest kui soome-ugri keelest ning oli üks ungari võrdleva keeleteaduse loojatest. Hunfalvy vastandus Ármin Vámbéryle kuulsas *ungri-türgi (keele)sõjas*, kus viimane kaitses ungari ja türgi keele sugulust. Lingvistilisest vaidlusest väljusid võitjatena Hunfalvy ja József Budenz, kes tõestasid ungari keele kuulumist soome-ugri keelte hulka. Vaidlus kestis ligi kaksikümmend aastat ja sellest võttis huviga osa ka laiem avalikkus. Oma reisikirjaski ei saa Hunfalvy *ebameeldiva suguluse* teemat käsitlemata: *...ometi ei meeldi paljudele, ka teadusinimestele mitte, et ungari keel soome keelega lähedasemas suhtes võiks olla.*

² Arvatavasti ei ole see tänapäeva Harjumaal asuv Kiisa. Missugust kohta on Kiisa all tegelikult mõeldud, jääb selgusetuks.

Seepärast – kui seda ebamugavat sugulust mitte kuidagi pole võimalik eitada, siis soovitakse vähemasti tõestada, et ungari keel on suguluses ka paljude teiste keeltega. Selle vaate kohaselt oleks ungari keel justkui universaalne keelesugulane, ent kindel on seegi, et nõnda muutub ka suguluse olemus eimillekski. Sest millegi kohta, mis võib ühtaegu olla nii must kui valge ning samas ka roheline, punane, kollane jne, tuleb ütelda, et sel polegi värvi.

Hunfalvy kinnitas: *Eesti keel, nagu me nägime, on nõnda-ütelda üks soome keele murretest. Niisiis, samasugune suhe, mis on ungari ja eesti keelel, on ka ungari ja soome keelel. Ja teisel: Keelesuguluse poolest kuuluvad ungarlased soome-ugri rahvaste hulka. See sugulus aga on saanud välja areneda ainult õige palju sajandeid kestnud kooselu jooksul.*

Lisaks tööle võrdleva keeleteaduse alal oli Hunfalvy ka mansi- ja handikeelsete tekstide väljaandja, eesti ja soome kirjanduse tutvustaja ning keeleteaduse- ja kultuurialase suhtluse korraldaja ungari ja teiste soome-ugri rahvaste teadlaste, kultuuri- ja ühiskonnategelaste vahel. 1869. aastal tegi Hunfalvy pikema uurimisreise Tsaarivene maa Läänemere provintsidesse ja Soome.

Oma elu viimastel aastatel tegeles Hunfalvy peamiselt etnograafia ja ajaloo teadusega. Hunfalvy suri 30. novembril 1891. aastal Budapestis

Hunfalvy reisikiri annab huvitava peegelduse 19. sajandi lõpu Liivi- ja Eestimaast. Tollal kehtinud piirid, hierarhiad, probleemid ja teemad – terve teoses kirjeldatud maailm on tänaseks kadunud, aga maa ise oma maastike, looduse ja põliselanikega jäänud samaks. Raamatus refereeritud materjali tähtsus on vähenenud ja teisejärguliseks muutunud, reisimehe isiklikud muljed on tõusnud esile ja saanud tänasele lugejale hindamatult väärtuslikuks.

Kokkuvõte 12. märtsil 2008 ÕES-i 1297. koosolekul peetud ettekandest.

Vt lähemalt: Pál Hunfalvy. Reis Läänemere provintsides. Tõlkinud Piret Toomet; toimetanud ja järelsõna: Ülo Tedre. Tallinn 2007.

Maakaartide salastamine ja moonutamine Nõukogude Liidus ENSV kaartide näitel

Heino Mardiste

Eesti annekteerimise järel 1940. aastal hakati kohe maakaarte salastama, kokku korjama ja hävitama. 1940.–1941. aastal pooleli jäänud rahvusliku kartograafia likvideerimine viidi pärast sõda lõpule. Säilinud kaardid koondati vähesel arvul salajastesse erihoidlatesse või hävitati. Kaartide koostamine, trükkimine ja levitamine oli NSV Liidus rangelt tsentraliseeritud ja tsenseeritud. Kaardid tuli koostada esmalt vene keeles. Eesti keeles võisid nad ilmuda teise trükina. Väga ranged olid ettekirjutused kaardi sisu ja allikmaterjali kohta.

Peaaegu kõik kaartidega seonduv allus kolmele ametkonnale – Geodeesia ja Kartograafia Peavalitsusele (venekeelne lühend – ГΥГК, eestikeelne – GUGK), Kindralstaabile või Nõukogude Liidu Kaitseministeeriumi Navigatsiooni ja Okeanograafia Peavalitsusele. Erikaarte võisid koostada ja välja anda ka üleliiduline geoloogia- ning metsaametkond.

Kaardid jaotati nelja gruppi: avalikud, ametialaseks kasutamiseks, salajased ja eriti salajased. Esimeste kasutamist ei piiratud. Nende aluseks oli 1969. aastast alates 1:2 500 000 kaardi suurendus, mida võis uute kaartide koostamiseks omakorda suurendada ja täiendada. Lisatav info tuli kinnitada erikomisjonis ja trükiluba tuli võtta tsensuurist (Glavlitolit). Kui muude trükiste puhul lahendati asjad enamasti Eestis kohapeal, siis kaartide luba pidi käima läbi Riias asuva GUGKi Balti Territoriaalse Geodeesia Järelvalve Inspektsiooni Moskvasse ja tagasi.

Ametialaste kaartide kategooriasse arvatud kaarte kasutati riigiasutuste igapäevatoös. Neil puudus koordinaatvõrk, "salajased" (triangulatsioonitornid, aga ka joad ja koopad!) ja sõjalised objektid. Viimaste kohal oli väljamõeldud situatsioon. Ametialaseid kaarte ja väljavõtteid neist ei võinud avalikkusele demonstreerida ega avalikes trükistes ilmutada.

Kui 1950. aastail ilmunud Eesti kaardid (suurim lubatud mõõtkava oli 1:600 000) olid veel õige rannajoone ja koordinaatvõrguga, siis 1960. aastaist hakati avalikkusele lubatud kaarte moonutama. Salajased olid kõik NSV Liidu topograafilised kaardid mõõtkavas kuni 1:1 000 000 (kaasa arvatud) ja nende alusel koostatud erikaardid, aga ka aerofotod, geodeetiliste punktide koordinaadid jne. Salajaste hulka loeti kõik varasemad, sealhulgas tsaariajal ilmunud topograafilised kaardid. Salastamise eeskirju muudeti korduvalt ja enamasti ikka suurema salastatuse suunas.

Väga range oli tsensuur igasuguste kohaskeemide ja kaartide trükis avaldamisel. Väikesest mõõtkavast ja andmete salastatusest tingituna olid tollaegsed kaardid infovaesed. 1972. aastal kehtestati kaartide, plaanide ja muude kartograafiliste materjalide hoidmisele ja kasutamisele uued rangemad nõuded. GUGKi territoriaalse inspektsiooni nõudel hävitati Tartu Riiklikus Ülikoolis veel 1973. aastal tuhandeid kaarte. Kaartide erihoidla kasutamine oli piiratud. Neile ligipääsemiseks tuli taotleda asutuse 1. osakonna, s.o KGB osakonna kaudu eriluba. Mitmesuguseid erikaarte koostati ja anti välja ka Eestis. Need olid enamasti ametkonnasisese levikuga maakorraldajate, projekteeerijate jt koostatud kaardid.

Nõukogude perioodil avaldati eesti keeles peamiselt keskmise- ja väikesemõõtkavalisi, enamasti 1:600 000 kaarte. Algul olid need ainult haldusjaotuse (1953, 1955, 1957 jne), 1960. aastaist alates ka üldgeograafilised kaardid (kooli seinakaardid) ja kohapeal koostatud Eesti ning Tallinna ja Tartu turismikaardid. Kuna enamik kaarte koostati väljaspool Eestit, siis oli neil kohanimede- ja õigekirjavigu. Eesti kartograafia saavutuste hulka tuleb lugeda Eesti kooli-atlast (1978. ja 1980. aastal vene ning 1979. aastal eesti keeles, viimane

trükiarvuga 110 000) ja selle põhjal kooliseinakaartide (1:400 000) seeria väljaandmist.

1987. aastast hakkasid kaartide koostamise, väljaandmise ja kasutamise ranged reeglid siiski vähehaaval pehmenema. Lagunevas riigis hakati isegi neid eeskirju ignoreerima ja nii ilmusid esimesed korralikud teedekaardid ja linnaplaanid. 1990. aastal loodi Riigi Maaamet, mille üheks esmaseks ülesandeks sai riiklike kaartide koostamine ja levitamine.

Kokkuvõte 16. aprillil 2008 ÕES-i 1299. koosolekul peetud ettekandest.

Vt lähemalt: Heino Mardiste. Consequences of the Soviet map secrecy to the national cartography in Estonia. – Geheimhaltung und Staatssicherheit. Zur Kartographie des Kalten Krieges. (Archiv zur DDR-Staatssicherheit, 9.1 und 9.2). Berlin 2009, lk 107–118 + 5 kaarti.

Vello Helk ajaloolase ja arhivaarina

Enn Küng

Ettekanne oli pühendatud tunnustatud Taani-Eesti ajaloolase ajaloodoktor Vello Helgi 85. sünnipäevale. Pidupäevases sõnavõtus tugines ettekandja esmajoones tema enda ja Arvo Teringu sulest Helgi 75. sünnipäeva puhul ilmunud artiklile¹ ja sama sündmuse tähistamiseks välja antud pühendusteose saatesõnale.² Ettekandes keskenduti Helgi olulisematel eluloolistel andmetel, haridusteel Eestis ja Taanis, juba üliõpilaspõlves alguse saanud teadustegevusel, kontaktidel ja peamistel uurimissuundadel. Tutvustati Helgi panust jesuiitide tegevuse uurimisse nii 16. sajandi Põhjamaades kui ka Eestis. Kahe juubeli vahelisel perioodil on Eesti lugejateni jõudnud Helgi Tartu jesuiite käsitleva monograafia tõlge (2003). Kui jesuiitide teemaga andis Helk tõhusa panuse Põhjamaade ajalookirjandusse, siis tema teine peamine uurimisvaldkond – taanlaste ja norralaste, aga ka schleswigholsteinlaste, baltlaste, samuti rootslaste ning soomlaste õpingud välisülikoolides – äratas laiemat tähelepanu oma uudse allikalise baasi (üliõpilaste reisialbumid, reisipäevikud ja -kirjad, ülikooliprogrammid ja leinajutlused) tõttu. Selles uurimissuunas kujunes Helk pioneeriks. 1987. aastal ilmus Helgi monograafia taani-norra üliõpilastreiside kohta aastatel 1536–1660 koos 3600 nime sisaldava matrikliga. 1991. aastal ilmus monograafia järg taani-norra õppereiside kohta aastatel 1661–1813. Aastal 2001 nägi trükivalgust järjekordne monograafia koos matrikliga Taani kuningriigist pärit üliõpilaste reisialbumitest aastani 1800.

¹ Enn Küng, Arvo Tering. Vello Helk taani ja eesti ajaloolasena. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 1998, nr 1, lk 71–78.

² Enn Küng, Arvo Tering. Vello Helk als dänischer und estnischer Historiker – Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes. Hrsg. von Enn Küng und Helina Tamman. Tartu 1998, lk 7–21.

Ettekandes käsitleti eraldi tema panust varauusaegse Saaremaa ajaloo uurimisse. Tutvustati ka Helgi vaateid ajaloo uurimise probleemidele taasiseseisvumisjärgses Eestis. Vastavaid mõtteid on ta avaldanud Eesti ajakirjanduses, näiteks ajakirjades *Looming* (1996, nr 2) ja *Akadeemia* (2000, nr 2). Lõpetuseks mainis ettekandja Helgi poolt 1992. aastal asutatud omanimelist stipendiumi, mis on võimaldanud mitmel Eesti ajaloolasel ja restauraatoril käia ennast täiendamas Taani ja Lõuna-Rootsi arhiivides, muuseumites ja raamatukogudes. Oluline on ka Helgi innustav kirj vahetus oma noorte kolleegidega kodumaal.

Kokkuvõte 10. septembril 2008 ÕES-i 1303. koosolekul peetud ettekandest.

Vello Helk ajakirjanikuna ja tema kirjavahetusest

Mart Niklus

Tartu Ülikooli audoktor Vello Helk on rahvusvaheliselt tuntud teadlane – mitte üksnes ajaloolane, vaid ka raamatute autor, ajakirjanik ja publitsist. Juba aastaid ilmub iga nädal *Vaba Eesti Sõna* (USA) teisel leheküljel tema ülevaade ja kommentaar päevapoliitilistel teemadel. Kriitika eest ei pääse ei presidendid ega nn arvamussliidrid.

Nende kolumnide pealkirjad on ilmekad: “Leinapäevast sai häbi-päev” (VES, 16.06.2001), “Mitmet laadi viisakust” (16.09.2005), “Armumine enne ja nüüd” (28.04.2006), “Samm mineviku taassünni suunas” (7.09.2006), “Teadlik ja teaduslik enesepiisutus” (24.05.2007), “Alistujate argumentidest” (13.09.2007), “Mälestused pole veel ajalugu” (7.02.2008), “Järjekordne filosoofiline alistumine” (28.02.2008), “Kontrafaktuaalne ehk faktivastane ajalookäsitlus” (13.03.2008), “Gustav Naani taasavastamine” (3.04.2008), “Propaganda segapuder” (3.07.2008), “Okupatsiooni mõjud kestavad edasi” (25.12.2008), “Aprillimäruli kohtuotsuse muljeid” (22.01.2009). Sellelaadseid artiklite pealkirju ei kohta Kodu-Eesti ajakirjanduses enam ammugi.

Teine väljaanne – *Rahvuslik Kontakt* (Rootsi) – alustab samuti peaaegu iga oma numbrit Helgi põhjalikumate analüüsidega: “Kes olid tõelised vabadusvõitlejad?” (RK 3/1996), “Eesti rahva rõhujate rehabiliteerimine” (3/1997), “Edasimineku tagurkäigu tähe all” (3/1998), “Ordenivihmast presidendivalimisteni” (2/2006), “Pronksmehest ja presidendivalimistest hiiliva alistumiseni” (3/2006), “Vanad kombes uues olukorras” (3/2008), “Stalini taastulekust ja muid tähelepanekuid” (2/2009). Ka siin kõnelevad pealkirjad iseenda eest.

Eesti ajakirjandusse on Helgi artiklid pääsenud ikka harvemini ja harvemini, praegusel ajal üksnes erandjuhtudel. Julgematest sellekohastest väljaannetest tuleks siinkohal mainida ajakirju *Tuna* ning

Kultuur ja Elu, ajalehtedest *Maalehte*, *Rahvuslikku Kogujat* ja *Oma Maad*. Muidu on desovetiseerimata Eestis suhtumine Vello Helki olnud vaikiv ja jäine, enamik eesti rahvast (kõnelemata nn venekeelsest elanikkonnast) ei teagi, et “prominentide”, “superstaaride”, “andekate noorpoliitikute”, “sajandi suurkujude”, “Eestimaa uhkuste” jne asemel on eestlastel isegi välismaal olemas ka patrioote ja rahvuskangelasi.

Helgi artiklid on väga omanäolised, andes tunnustust autori erakordsest eruditsioonist ja aususest. Ega ta Taani Kuningriigi Riigiarhiivis töötades vahest saanudki kõike välja öelda. Nüüd aga küll: Helki lugedes saaks nagu söömu värsket õhku. Eks väljastpoolt vaadatud näebki sinne tegelikkus teistmoodi välja, kui keskkonnas sees olijad seda tajuvad või tunnetavad.

Isiklikult pole me veel kunagi kohtunud, kuid tublisti üle kümne aasta oleme kirja teel suhelnud ning isegi sinasõprusele üle läinud. Olen kaasvõitlejale saatnud siinset ajakirjandust, dokumentide koopiaid jm. Muidugi pole ma Helgi ainuke kirjavahetaja. Üks nende hulgast, keda tunnen, on Valdur Raudvassar – endine kommunistivang, ajalooõpetaja ja aktiivne kaitseliitlane Võrumaalt –, kellega Helk oma kunagises kodukohas isiklikult kokku on saanud. Väliseestlaste hulgast on nimekaim veel Vello Ederma.

Sügav kummardus *dr. phil.* Vello Helgile tema kauaaegse tegevuse eest Eesti riigi ja rahva hüvanguks!

Kokkuvõte 10. septembril 2008 ÕES-i 1303. koosolekul peetud ettekandest.

Pikemalt vt: Mart Niklus. “Vello Helk – kas mahavaikitud rahvuskangelane?” (Vaba Eesti Sõna, 24.04.2008, samuti Võitleja nr 5 /489/, 2008) ja “Miks me ei tunne Vello Helki?” (Oma Maa nr 101, 2008).

Ilmar Tammelo (1917–1982) teadlaseks kujunemine

Peeter Järvelaid

Ilmar Tammelo oli eesti õigusfilosoof, kellest saatuse tahtel sai terves ilmas rändav maailmakodanik. Tema haridus- ja töomeheteel kulges läbi Tartu, kus ta õppis ülikooli õigusteaduskonnas ja kus teda peeti üle aegade andekaimaks õpilaseks. Pärast suurt sõda asus ta elama Saksamaale (Marburg, Heidelberg), sealt suundus edasi Austraaliasse (Sydney, Melbourne), kust tuli juba kuulsa mehena jälle Euroopasse tagasi. Seekord sai tema tegevuskohaks Austria (Salzburg).

Need on vaid märgid tema pikematest peatustest, kuid teadustööl oli ta paljude riikide ülikoolides (näiteks ka USAs, Jaapanis jne). Tammelo oli keeleliselt väga andekas ja ka isiksusena lummas – see tegi temast ühe silmapaistva esineja rahvusvahelistel foorumitel. Samas oli ta ka maailma asju väga südamesse võttev inimene. Tammelost sai maailma õigusfilosoofia ühingu üks juhtfigure.

Huvitav on märkida, et tema väga sügavad filosoofilised vaated olid aluseks väga praktilistele otsustele. Kui ÜRO kohus (Haagi kohus) tegeles tuumakatsetuste keelustamise otsusega, toetus selle otsuse argumentatsioon suuresti just kahe eestlasest õpetlase töödele. Üheks neist oli Peterburi ülikooli omaaegne rahvusvahelise õiguse professor Friedrich Fromhold (Fjodor Fjodorovitš) Martens (1845–1909) (Martensi klausel) ja teiseks õigusfilosoof Tammelo õpetus.

Soome Teaduste Akadeemia välisliikme ja Bologna ülikooli audoktori prof Ilmar Tammelo loomingu rääkides on intrigeeriv 1943. aastal tema poolt öeldud märged, mis tema teadlaseks kujunemisel oli ilmselt oluline:

Juriidiliste probleemide lahendus on rajatud teatavale iseseisvale filosoofilisele lähtealusele, mille kujunemisel on mind mõjutanud mitmesugused moodsad filosoofilised voolud, kui ka Tartu

Ülikooli õigusteaduskonna juriidilis-filosoofiline maailmavaade, mis on väljendust leidnud nii üksikute õppejõudude teostes kui ka loengutes. Vaatamata nii mõnelegi põhilisele arvamuste ja seisukohtade erinevusele, nad ilmutavad – mulle tundub – ometi mingit ühist joont, mis laseb aimata, et Tartu Ülikooli õigusteadlaste vaimne looming võrsub samast pinnast.

Kokkuvõte 15. oktoobril 2008 ÕES-i 1305. koosolekul peetud ettekandest.

Vt lähemalt: Peeter Järvelaid. Ilmar Tammelo kujunemislugu teadlaseks ja tema varased tööd – Akadeemia 2009, nr 7, lk 1564–1590.

Herbert Ligi ja ÕESI taastamine

Ott Kurs

Minu lähem tutvumine professor Herbert Ligiga on seotud Õpetatud Eesti Seltsi taastamisega, millel on oma eellugu.

Juba koolipoisina sain jälile sarjale *Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad*. 1950. aastate lõpus õnnestus mul Tartu *täikalt* (vanakraamiturult) osta selle sarja teine ja kolmas köide.¹ Süstemaatilise ülevaate ÕESI tegevusest sain siiski alles 1977. aastal, mil avaldati Hedda Varese ja Kaja Noodla koostatud register.² Selgus, et ÕESI raames oli uuritud ka Venemaa piires elavaid soome-ugri rahvaid. Kui siis ilmus mu koolivenna Tiit-Rein Viitso – hilisema ÕESI esimehe – 1883. aastal loodud *Suomalais-ugrilaisen Seura* (Soome-Ugri Selts) 100. aastapäeva puhuks kirjutatud artikkel,³ hakkasin mõtlema, et peagi saabub nõukogude võimude poolt olematuks tehtud ÕESI 150. aastapäev. Oma sellekohastest mõtisklustest ja jutuajamisist olen lühidalt kirjutanud ÕESI aastaraamatus 1994–1999.⁴ Märgin vaid seda, et lõpuks tuli mul mõte pöörduda Herbert Ligi kui autoriteetse ja (parteilise) positsiooniga ajaloolase poole. Täpsemaid andmeid tema kohta sain just ilmunud teatmikut⁵ ja telefoniraamatust. Kirjutasingi siis kirja ja viisin tema kodusse postkasti. Professor Ligi reageeris sellele väga tegusalt,

¹ Need olid: Gustav Ränk. Peipsi kalastusest. 1934; Kaleviste mailt. 1935. Vahepeal kaotsi läinud Peipsi kalastuse-raamatu sain 25 rubla eest uuesti osta 14. veebruaril 1988.

² Hedda Vares (koost.), Kaja Noodla (toim.) Õpetatud Eesti Seltsi perioodiliste ja jätkväljaannete register. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, Teaduslik Raamatukogu 1977.

³ Tiit-Rein Viitso. Sajand Soome-Ugri Seltsi. – Keel ja Kirjandus 1984, lk 253–256.

⁴ Ott Kurs. Õpetatud Eesti Selts ja etniliste vähemuste uurimine. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1994–1999. Tartu 2002, lk 216.

⁵ Ligi, Herbert – Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu biobibliograafianimestik. Tallinn 1987, lk 37.

arutas kolleegidega läbi, pöördus rektori jt kõrgete juhtide poole. Tänu temale hakkas ÕES peagi tegutsema.

Meie edasine koostöö Õpetatud Eesti Seltsi juhatuses oli igati meeldiv ja kohtumised taastatud ÕESi esimese esimehe professor Herbert Ligiga väga eredad.

Kokkuvõte 24. oktoobril 2008 Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse taastamise 20. aastapäevale, Herbert Ligi 80. sünniaastapäevale ja Georg Julius Schultz-Bertrami 200. sünniaastapäevale pühendatud konverentsil peetud ettekandest.

Kuidas õpetada ajalugu läbi spordi?

Kaarel Antons, Karolina Antons

Raamatus *Kuidas õpetada ajalugu läbi spordi* tutvustatakse õpilastele ajalugu läbi ebatavalise prisma – spordi. Erinevate allikate abil antakse edasi 20. sajandi tähtsaid rahvusvahelisi sündmusi ja probleeme, mis kajastusid ka spordis. Sport ei ole ainult higised sportlased, õnnestunud ja ebaõnnestunud tiitlivõistlused, vigastused ja medalid, vaid sport on omamoodi lakmuspaberiks ühiskonnas valitsevatele väärtustele ja arusaamadele. Spordis kajastuvad ka rahvusvahelised suhted, erinevate ühiskondade mõttemaailm ja struktuur. Plaanimajandust saab õpetada nii majanduse kui ka spordi kaudu, külm sõda kajastub nii võidurelvastumises kui ka medalitabelites.

Valitud allikad on esitatud mitmekesiselt ning neid võib kasutada nii erinevate allikatööde koostamiseks kui ka lihtsalt huvitava lisainformatsiooni saamiseks väljaspool ajalootundi ja kooli. Spordisõber leiab raamatust spordi- ja olümpiaajaloo huvitavaid seiku.

Kokkuvõte 26.novembril 2008 ÕES-i 1308. koosolekul peetud ettekandest.

Vt lähemalt: Kaarel Antons, Karolina Antons. *Kuidas õpetada ajalugu läbi spordi*: lisamaterjale õpetajale. Tartu 2008.

Õpetatud Eesti Seltsi tegevus 2008. aastal

Tiit Rosenberg

1. Liikmeskond ja juhatus

2008. aasta lõpu seisuga on Õpetatud Eesti Seltsi liikmete nimekirjas 101 tegevliiget ja 15 auliiget. Seltsi aastakoosolekul 23. jaanuaril 2008 valiti seltsi auliikmeks *prof. emer.* Ott Kurs. Möödunud aastal uusi liikmeid ei lisandunud, üks liige lahkus seltsist avalduse põhjal, surma läbi lahkusid liige Eva Aaver ja auliige *prof. emer.* Paul Alvre.

Seltsi juhatus tegutses koosseisus: esimees – Heiki Valk, aseesimehed – Tiit Rosenberg ja Marju Luts-Sootak, raamatukoguhoidja – Kersti Taal, liikmed: Tiiu Jaago, Arvo Järvet, Ken Kalling, Art Leete, Arne Merilai, Tõnu Tannberg ja Marten Seppel.

Revisjonikomisjon tegutses koosseisus: Maare Kümnik, Heino Mardiste ja Jüri Ant. Praktilist asjaajamist korraldas aasta esimesel poolel sekretär-asjaajaja Janet Laidla (0,5 kohta) ja alates novembrist Kadi Kass (0,5).

Liikmeskonna osas väärib esiletoomist liikmemaksude tasumise küsimuse jätkuv paranemine – tänu sekretär-asjaajajate tublile tööle. Liikmemaksudest laekus seltsi arvele ja sularahakassasse kokku 2965 krooni, millega vähendati eelmistel aastatel suureks kasvanud võlgnevusi (tasutud on viimase seitsme aasta eest). Siiski on jäänud mõned võlgnikud, kel liikmemaks on tasumata üle kolme aasta.

2. Seltsi tegevus

2.1. Koosolekud ja konverentsid

Tegevusaasta vältel toimus 13 ettekandekoosolekut (2006 – 17, 2007 – 14), neist 8 kevadsemestril ja 5 sügissemestril. Neil peeti 14 ettekannet

ja osales 289 osavõtjat, keskmiselt oli koosolekul 22 kuulajat (neist 10 seltsiliiget ja 12 külalist).

Lisaks korraldati 2 konverentsi, neist üks rahvusvaheline. 24.–27. aprillil peeti Tartus prof Evald Tõnissoni 80. sünnipäevale pühendatud konverents “Hillforts and power centres east of the Baltic Sea in the 11th–13th centuries”, millel peeti 16 ettekannet ja korraldati 3 ekskursiooni. Lisaks Tartule ja Tallinnale oli esinejaid veel Riiast, Vilniusest, Moskvast, Peterburist ja Novgorodist. Konverentsil osales 55 arheoloogi ja huvilist. 24. oktoobril toimunud konverentsil, mis oli pühendatud ÕES-i tegevuse taastamise 20. aastapäevale, seltsi taastaja ja esimese esimehe Herbert Ligi 80. sünniaastapäevale ning estofiilist literaadi Georg Julius Schultz-Bertrami 200. sünniaastapäevale, osales 74 inimest (neist 40 seltsi liiget ja 34 külalist) ning peeti 6 ettekannet.

Kokku korraldati seega 15 avalikku üritust kokku 418 osavõtukorraga ja peeti kokku 37 ettekannet (2006 – 25, 2007 – 14). Teemavaldkonnad: arheoloogia – 16, ajalugu (+ kultuurilugu) – 16, geograafia – 2, õigusaialugu – 1, keeleteadus – 1, kirjanduslugu – 1.

Ettekannete saamisega pole raskusi olnud. Arvukamalt kuulajaid oli Tiit Rosenbergi poolt aastakoosolekul peetud ettekandel “Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo- ja kodu-uurimistoimkondade tegevusest 1908–1940” (38 inimest), Heino Mardiste ettekandel “Maakaartide salastamine ja moonutamine Nõukogude Liidus Eesti NSV kaartide näitel” (33 inimest) ja Vello Helgi 85. sünnipäeva puhul peetud koosolekul (32), kus ettekannetega esinesid Enn Küng (“Vello Helk ajaloolase ja arhivaarina”) ja Mart Niklus (“Vello Helk ajakirjanikuna ja tema kirjavahetusest”).

Juhatus pidas kalendriaasta vältel kolm koosolekut (9. jaanuaril, 6. veebruaril, 10. septembril 2008), samuti kaks elektroonilist koosolekut. Arutelude temaatika hõlmas aastaraamatute ja muude trükiste väljaandmist, stipendiumi sisseseadmist parima seltsi väljaandes avaldatud artikli eest, ettekandekoosolekute ja konverentside korraldamist ja jooksvat asjaajamist.

2.2. Muud tegevusvaldkonnad

PUBLIKATSIOONID. 2008. aastal ilmusid kaks Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatut – septembris aastaraamat 2006 ja aastavahetuseks ka aastaraamat 2007. Ettevalmistamisel on aastaraamat 2008 ning ÕES-i toimetiste sarjas eelnevate konverentside puhul koostatud kogumikud 1905. *Punane aasta Eestis* (koostaja Tiit Rosenberg) ja Evald Tõnissoni mälestusteos (koostaja Heiki Valk).

Endiselt on valmimise lõppjärgus *Eesti ajalugu 1816–1918* (V köide), mille põhipeatükid on siiski kirjastuses Ilmamaa juba ka toimetatud; lõpetamisel on vaid historiograafiaülevaated ja bibliograafia (Tiit Rosenberg ja Toomas Karjahärm).

ARHEOLOOGIA-ALANE UURIMISTÖÖ. Seltsi teostatud kaevamistest olid suuremad Tartu toomkiriku varemetes toimunud (põhjapoolne lööv ja põhjapoolse kabeli lööv seoses põranda vahetusega – tähelepanuväärseimaks leiuks oli keskaegne hauakivi).

Teiseks suuremaks kaevetööks oli Alt-Laari asulakoht (Nõo khk), mille algus ulatub tõenäoliselt rooma rauaaega.

Koostöös Viljandi linnaga jätkusid arheoloogilised kaevamised Viljandi ordulinnuses (“Villu kelder”). Teostati muististe inspekteerimist ja inventariseerimist Kose ja Saarde kihelkonnas.

Uueks ettevõtmiseks oli juhatuse poolt stipendiumi sisseseadmine seltsi aastaraamatus või toimetistes avaldatud parimale artiklile. Esimene stipendium (2500 krooni) otsustati juhatuse üksmeelse otsusega määrata Ott Kursile aastatel 2001–2007 seltsi aastaraamatus avaldatud artiklite eest.

Kokkuvõttes võib nentida, et seltsi tegevust iseloomustab järjepidevus ja stabiilsus humanitaaria viljelemisel, millest valdkonniti domineerib jätkuvalt ajalugu koos arheoloogiaga. Märkimist väärib kahe aastaraamatu ilmumine, milles on artiklitena avaldatud oluline osa viimastel aastatel seltsi üritustel peetud ettekannetest, samuti üksikasjalikum ülevaade seltsi tegevusest.

Ettekanne ÕES-i aastakoosolekul 21. jaanuaril 2009.

Activities of the Learned Estonian Society in 2008

Tiit Rosenberg

Membership and Board

At the end of the year 2008, there were 101 (full) members and 15 honorary members in the Learned Estonia Society (LES). 23 January 2008, at the Annual Meeting of the Society, professor emeritus Ott Kurs was elected as an honorary member. During last year no new members were adopted, one member was removed from LES based on application, and member Eva Aaver and honorary member professor emeritus Paul Alvre died.

The board of the LES in 2008 included: Heiki Valk as a chairman, Tiit Rosenberg and Marju Luts-Sootak as vice-chairmen, Kersti Taal as the librarian, Tiiu Jaago, Arvo Järvet, Ken Kalling, Art Leete, Arne Merilai, Tõnu Tannberg, and Marten Seppel.

The auditing committee acted with Maare Kümnik, Heino Mardiste, and Jüri Ant. During the first period of year the practical management of LES was managed by secretary Janet Laidla (0,5 position) and since November by Kadi Kass (0,5 position).

Due to the consequential effort of the secretariat, it is remarkable that the issue of membership fee payment is continuously diminishing. The total collected membership fees in cash and with bank transfers were 2965 kroons, which reduced the previous year's increased debts of membership fees (the last seven years' debts have been paid back). However, there are a few debtors who still have not paid the membership fee for more than three years.

Activities of Society

Meetings and conferences

There were 13 meetings held in 2007 (compared with 17 in 2006 and 14 in 2007), 8 in spring and 5 in autumn. There were 14 presentations made and 289 participants, which makes an average of 22 listeners (10 of them members and 12 guests).

In addition two conferences were organized, one of which had international dimensions. In Tartu on 24–27 April, the conference “Hillforts and power centres east of the Baltic Sea in the 11th–13th Centuries”, dedicated to Prof. Evald Tõnisson’s 80th jubilee was held. It included 16 presentations and 3 excursions. Besides speakers from Tartu and Tallinn, there were presenters from Riga, Vilnius, Moscow, Saint Petersburg, and Novgorod. Fifty-five archaeologist and guest participants attended the conference. In the conference on 24 October, dedicated to the 20th anniversary of the re-establishment of the Society, the 80th jubilee of establisher and first chairman of the Society Herbert Ligi, and to the 200th anniversary of estophile and literate Georg Julius Schultz-Bertram, 74 people participated (40 of them society members and 34 guests) and 6 presentations were made.

In total, 15 public events were held with 418 personal participations and 37 oral presentations (compared with 25 in 2006 and 14 in 2007). Subjects covered: archeology – 16, history (including cultural history) – 16, geography – 2, history of law – 1, linguistics – 1, literature – 1.

There have been no difficulties in receiving suggestions for oral presentations. The most participated oral presentations were Tiit Rosenberg’s “Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo- ja kodu-uurimistoimkondade tegevusest 1908-1940” (38) held in the annual conference, the presentation of Heino Mardiste entitled “Maakaartide salastamine ja moonutamise Nõukogude Liidus Eesti NSV kaartide näitel” (33), and the presentations of Enn Küng “Vello Helk ajaloolase ja arhivaarina” and of Mark Niklus “Vello Helk ajakirjandikuna ja tema kirjavahetusest” in a meeting dedicated to the 85th birthday of Vello Helk (32).

The Board of Society held meetings on 9 January, 6 February, 10 September in 2008 and 14 January in 2009, and two on-line meetings.

The discussion included topics such as the publication and distribution of the society yearbook and other publications, forming an editing board for the yearbook, establishing a scholarship for the best publication in yearbook, the organization of meetings and annual conference and everyday matters.

Other areas of activities

PUBLICATIONS. During 2008, the Learned Estonian Society published the Yearbook of 2006 (in September) and the Yearbook of 2007 (in December). The preparation of the Yearbook of 2008 had already started, as of the book “1905. Punane aasta Eestis” (1905. The red year in Estonia) (editor Tiit Rosenberg), a volume of the Proceedings of the society, and of a book dedicated to Evald Tõnisson (editor Heiki Valk).

“Eesti ajalugu 1816-1918” (History of Estonia 1816-1918) (5th volume) is still in its final stage, and the main chapters were completed by the publishing company Ilmamaa, with the overviews of historiography and bibliography in progress (by Tiit Rosenberg and Toomas Karjahärm).

RESEARCH ON ARCHAEOLOGY. The main archaeological excavations took place among the ruins of the Cathedral Church of Tartu (the northern nave and the north nave of the chapel in relation to floor replacement; the most remarkable finding was the medieval gravestone).

The second major excavations took place in the medieval settlement of Alt-Laari (at Nõo parish). The beginning of the site dates back probably to the Roman iron Age.

Archaeological excavations continued in Viljandi Castle (“Villu’s Cellar”) in cooperation with the town government. The field inventories at the parishes of Kose and Saarde were also carried out.

The new undertaking was the establishment of a scholarship by the Board of the Society for the best published article in the Yearbook or proceedings of the Society. The first Scholarship (2500 kroons) was

given to Ott Kurs for his articles published in Yearbooks 2001–2007, with the unanimous decision of the Board of Society.

In conclusion, it may be stated that the activities of the Society are characterized by continuity and stability in *humanitaria* studies, which have been dominated by history, together with archeology. One considerable fact is the publication of two yearbooks, which consist to an important extent of the articles based on oral presentations held in the meetings of the Society in recent years, as well as a more detailed overview of the society's activities.

Presentation from LES meeting on 21 January 2009.

Õpetatud Eesti Seltsi ettekanded 2008. aastal

1294. 23.01.08. ÕESI aastakoosolek, Tiit Rosenberg: Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo ja kodu-uurimistoimkondade tegevusest 1908–1940.

1295. 13.02.08. REIN AHAS: Tallinna mõjuala Eestis: mobiilpositsioneerimise andmestikul põhinev rahvastikugeograafiline analüüs.

1296. 27.02.08. SVEN LEPA: Kingstoni hertsoginna ning Voka ja Toila mõisad aastatel 1781–1806.

1297. 12.03.08. PIRET TOOMET: Pál Hunfalvy *Reis Läänemere provintsidest*.

1298. 26.03.08. KERSTI LILOSON: Hobusevargused Põlva kihelkonnas 19. sajandi lõpul.

1299. 16.04.08. HEINO MARDISTE: Maakaartide salastamine ja moonutamine Nõukogude Liidus ENSV kaartide näitel.

1300. 24.–27.04.08. Prof Evald Tõnissoni 80. sünniaastapäevale pühendatud rahvusvaheline konverents: Linnused ja võimukeskused Balti mere idaosas 11.–13. sajandil.

1301. 30.04.08. INDREK PAAVLE: Võimu teostamine Eesti külas aastatel 1944–1950.

1302. 07.05.08. ANDRA KALDA: Eesti ühismajandite areng Aravete, Kaardiväelase ja A. H. Tammsaare nimelise kolhoosi näitel.

1303. 10.09.08. Vello Helgi 85. sünnipäevale pühendatud koosolek.

ENN KÜNG: Vello Helk ajaloolase ja arhivaarina.

MART NIKLUS: Vello Helk ajakirjanikuna ning tema kirjavahetusest.

1304. 24.09.08. REET BENDER: Keeleteadlane Oskar Masing (1874–1947) ja *Baltisaksa sõnaraamat*.

1305. 15.10.08. PEETER JÄRVELAID: Ilmar Tammelo (1917–1982) kujunemine õigusteadlaseks.

1306. 24.10.08. Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse taastamise 20. aastapäevale, Herbert Ligi 80. sünniaastapäevale ja Georg Julius Schultz-Bertrami 200. sünniaastapäevale pühendatud konverents TÜ Ajaloo muuseumi konverentsisaalis.

HEIKI VALK: Õpetatud Eesti Selts viimasel 20 aastal.

KERSTI TAAL: G. J. Schultz-Bertram - sakslasena eestlaste seas.

GEIU ROHTLA: G. J. Schultz-Bertrami aegne Tartu muusikaelu (1826–1836).

ÜLLE TARKIAINEN: Herbert Ligi agraarajaloolasena.

OTT KURS: Kohtumisi Herbert Ligiga.

AADU MUST: Herbert Ligi ajaloolise demograafia ja massirepressioonide uurijana.

TIIT ROSENBERG: 1868.–1869. aasta näljahädast Saare- ja Muhumaal.

1307. 12.11.08. MÄRT UUSTALU: Tartumaa rüütlimõisad XVIII sajandist 1919. aastani: seisused mõisaomanikena.

1308. 26.11.08. KAAREL ja KAROLINA ANTONS: Kuidas õpetada ajalugu läbi spordi?

ÕES 2008 AASTARAAMATU AUTORID

TIIT ROSENBERG – TÜ Eesti ajaloo professor, *knd*, tiit.rosenberg@ut.ee

SVEN LEPA – TÜ ajaloo magistrant, svenlepa@ut.ee

KERSTI LILOSON – Eesti Maanteemuuseumi teadur-kuraator,
kersti.liloson@mnt.ee

INDREK PAAVLE – Eesti Mälu Instituudi teadur, *PhD*,
indrekpaavle@hotmail.com

REET BENDER – TÜ saksa filoloogia lektor, *PhD*, reet.bender@ut.ee

HEIKI VALK – TÜ vanemteadur, arheoloogia kabineti juhataja, *PhD*,
heiki.valk@ut.ee

KERSTI TAAL – TÜ raamatukogu bibliograaf, *MA*, kersti.taal@ut.ee

ÜLLE TARKIAINEN – TÜ üldajaloo vanemteadur, *PhD*,
ulle.tarkiainen@ut.ee

MÄRT UUSTALU – TÜ ajaloo magistrant, princeoftartu@gmail.com

PIRET TOOMET – TÜ keelekeskuse eesti keele õpetaja, *MA*,
piret.toomet@ut.ee

HEINO MARDISTE – TÜ loodus- ja tehnoloogiateaduskonna emeriit-
dotsent, *knd*, heinom@ut.ee

ENN KÜNG – TÜ Eesti ajaloo dotsent, *PhD*, enn.kung@ut.ee

MART NIKLUS – vabadusvõitleja, martniklus@yahoo.com

PEETER JÄRVELAID – SA Jaan Poska Mälestusfondi nõukogu esimees,
PhD, pjarvelaid@yahoo.de

OTT KURS – TÜ loodus- ja tehnoloogiateaduskonna emeriitprofessor,
knd, ott.kurs@ut.ee

KAAREL ANTONS – Eesti Spordimuuseumi teadur,
kaarel@spordimuuseum.ee

KAROLINA ANTONS – Mart Reiniku Gümnaasiumi ajaloo- ja
ühiskonnaõpetuse õpetaja, karolina.antons@gmail.com

